تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

ئەحمەد حەمەد ئەمین هۆمەر

ڕەواندز

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی - سیاسی

(١٩١٨- ١٩٢٩)

منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

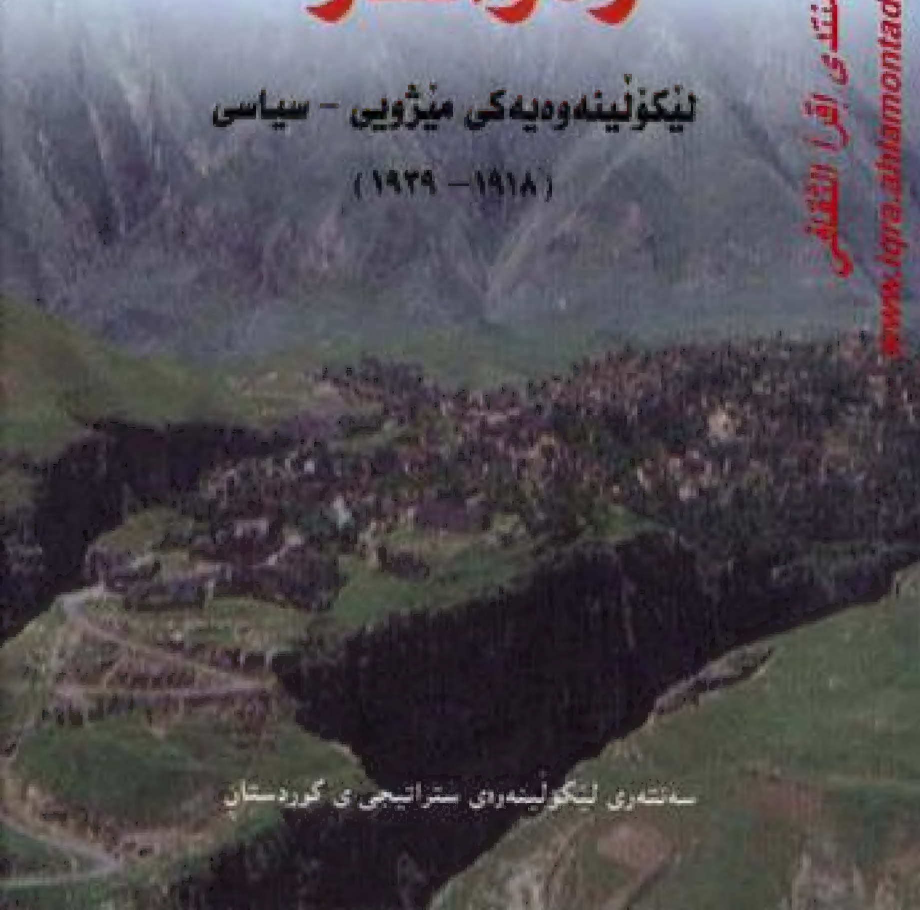

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی ی کوردستان

بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنتَدى إقْرَأ الثَقافِي)

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنتَدى إقْرَأ الثَقافِي)

براي دانلود كتابهاى مختلف مراجعه: (منتدى اقرا الثقافي)

www. Iqra.ahlamontada.com

منتدى إقراء الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردى , عربي , فارسي)

ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر

ڕەواندز

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی- سیاسی
(١٩١٨-١٩٣٩)

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان
سلێمانی ٢٠٠٦

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی ی کوردستان

دەزگایەکی کەلتوورییە لەساڵی ۱۹۹۲دا دامەزراوە، ئامانجەکەی ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەی زانستییە لەبوارەکانی ئاسایشی نەتەوەییو سیاسەتی نێو دەوڵەتانو ئابووریو مەسەلە ستراتیجییەکانو مەبەستی بەدەست هێنانی قازانجی ماددی نیە.

هەموو ئەو لێکۆڵینەوانەی کەسەنتەر دەریاندەکا، گوزارشت لەڕاو بۆچونی خاوەنەکانیان دەکەنو بەپێی پێویست گوزارشت لەڕاو بۆچونی سەنتەر ناکەن.

- ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر
- ڕەواندز لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی- سیاسی (۱۹۱۸-۱۹۲۹)
- بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان.
- سلێمانی ۲۰۰٦.
- ژمارەی سپاردن (٤٧٠)ی ساڵی ۲۰۰٦.
- ژمارەی سپاردن بە کتێبخانەی سەنتەر: ٦/٤٠/٧

پێشەکی

لێکۆڵینەوە لە بارەی ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە نێوان ساڵانی(١٩١٨-١٩٣٩)، وەك ماوەیەکی مێژوویی دیاریکراو، کە بە کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی دەست پیدەکاتو بە سەرهەڵدانی جەنگی دووەمی جیهانی کۆتایی دێت، گرنگو پڕ بایەخە. چونکە لەو سەردەمەدا، ڕەواندز وەکو پێگەیەکی سیاسیی دەبوژێتەوە کە تاوەکو ئێستاکە ئەوەی لە بارەیەوە نووسرابێت پچڕ پچڕە و ناواخنی ڕووداوەکانی باس نەکراوەو وەکو پێویست پەردە لە سەر لایەنە شاراوەکانی هەڵنەدراوەتەوە. بۆیە دەکارێ ئەم هۆکارە، بە پلەی یەك دابنرێت لە ڕووی خۆ تەرخان کردن بۆ توێژینەوە لە مەڕ ناوچەی ڕەواندز و مشتومالکردنی ئەو زانیارییە مێژووییانەی دەربارەی تۆمارکراون. بەلاٚم لەگەڵ ئەوەشدا بایەخدانی تورکەکان بە ڕەواندز و کردنی بە پێگەیەك بۆ گێڕانەوەی دەسەلاٚتەکەیان بە سەر ویلایەتی مووسڵ دوای جەنگی یەکەمی جیهانی لە لایەكو بە ماف زانینی بریتانییەکان بە دەسەلاٚتیان بە سەر ناوچەکە و هەوڵدان بۆ بەستانەوەی بە دەوڵەتی تازە دروست کراوی عیراق لە لایەکی دی، خاڵێکی دیکەی سەرنج ڕاکێشە. ئەوە سەرەڕای هۆکارێکیتر، کە

بریتی‌یه لە دەرکەوتنی ژمارەیەك کەڵە پیاوی ناودار لە ناوچەکە لەو ماوەیەدا، وەکـو (نووری باویل ئاغا، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، سەید تەهای نەهری، ئەمین ڕەواندزی و مەعروف چیاووك...) کە هەر یەکەیان بە هەڵوێست و کارەکانیان دوژمنیان سەرسام کردووە. ئیتر بۆ لە نەبان دابڕینی سەرجەمی ئەو ڕاستییانە، ئەم ئەرکەمان گرتە ئەستۆ.

شیاوی باسە بۆ مەبەستی بە ئەنجام گەیاندنی کارێکی وا زۆرێك ئاستەنگ دێنە پێشەوە، کە ڕەنگە لە هەندێك کات توێژەر سارد بکەنەوە، لە هەمووشیان گرنگتر درەنگ دەست کەوتنی ئەو سەرچاوانەیە کە تەنیا لە کتێبخانەی تایبەتی هەن، چونکێ هەندێك لەوانەی کە خاوەنی کتێبخانەی تایبەتین و کتێبی دەگمەنیان هەیە، ئەوانە بە ڕای ئێمەمانان توشی نەخۆشی دەروونی و قۆرخکاری کتێبە دەگمەن و دانسقەکان هاتوون، بۆیە دەبێت زۆر زیرەکانە لەگەڵیاندا بدوێیت. هەروەها یەکێك لە ئاستەنگەکانی‌تر، دەرگا بە ڕووداخستنی ئەو کەسانەیە کە شتێك لە بارەی ڕووداوەکانەوە دەزانن و نای درکێنن‌و ئامادەنیین هیچ شتێکت بۆ بڵێن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەو هۆکارانە ماوەیەك کاریگەری خۆی کردووە، کە هەندێك وردەکاری لە شوێنی شیاوی خۆی باسی لێوەنەکرێت، کەچی بە تەواوەتی نەبۆتە هۆی کاڵ‌و کرچی ئەو بەرهەمە کە لە پێشەکی‌و دەروازەیەك و سێ بەش‌و ئەنجام پێك دێت.

دەروازە کە سێ تەوەرە لە خۆی دەگرێت تیایدا باس لە ڕەگ‌و ڕیشەی ناوی ڕەواندزو شوێنی جیۆگرافی‌و ڕەوشی کۆمەڵایەتی‌و

ئابووریو کارگێڕیو سیاسیی ڕەواندز، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەم دەکەین.

بەشی یەکەم کە لە دوو تەوەرە پێك هاتووە باس لە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە نێوان ساڵانی(١٩١٨-١٩٢٣) دەکەین، لە بەر ئەوەی لە دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی لە ساڵی ١٩١٨ دەسەڵاتی داگیرکاری بریتانی دەستی بە سەر ناوچەکەدا گرتو تا ڕادەیەك باری ناوچەکە بوژایەوە، بەڵام ئەو بارودۆخە درێژە ناکێشێتو خەڵکی بە ڕووی سیاسەتی بریتانییەکان لە ناوچەکە هەڵدەگەڕێنەوەو وەدەریاندەنێن، لە بەر ئەوەی سیاسەتی ئینگلیزەکان بریتی بوو لە سیاسەتی چەوساندنەوەو ئاگر خۆشکردنی دووبەرەکی لە ناوچەکە، ئەگەر بزانین توانیویانە تۆوی ئەو دووبەرەکییە لە ناوچەکە بچێننو دوژمنداری لە نێوان دوو بنەماڵەی بە ناوبانگی ڕەواندز گەرمتر بکەنو بۆ نەوەکانیان بە جێبهێڵن. هەروەها هەر لەو بەشەدا، باس لە دووبارە هاتنەوەی دەسەڵاتی داگیر کاری تورکەکان دەکەین، کە لە سەر داواکاری خەڵکی ناوچەکە هاتونەتەوەو لە دواتریش ڕۆڵی کاریگەریان بینیوە لە پروپاگەندەکردنی ئەوەی کە دەسەڵاتیان بۆ گشت ولایەتی مووسڵ دەگەڕێتەوە، بەڵام سەرئەنجام تورکەکان لەو هەوڵانەیان سەرکەوتوو نەبوونو لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ لە ناوچەکە کرانە دەرەوە.

بەشی دووەم کە تایبەتە بە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە نێوان ساڵانی(١٩٢٣-١٩٣٩)، لە سێ تەوەرە پێك هاتووە. لە تەوەرەی یەکەمدا، باس لە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە ساڵانی ئینتیدابی بریتانی دەکەینو لە تەوەرەی دووەمیش، ساڵانی قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیــی عیراقی کە لەو قۆناغەدا ڕەوشی ڕەواندز لە سەرچاوە

مێژووییەکاندا دەکەوێتەوە کزی، بۆیە بۆ چەند هۆکارێکی دەبەینەوەو یەکە یەکە لە سەریان دەوەستینو باسیان لێوە دەکەین. لە تەوەرەی سێیەمیشدا، ئاماژە بۆ ڕۆڵو چالاکی ڕەواندزییەکان دەکەین لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقی، بە تایبەت ڕۆڵی (عەبدوڵلا موخلێس بەگ، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو مەعروف چیاووك) لەگەڵ هەڵوێستی خەڵکی ناوچەکە لە بەرانبەر چالاکی هەندێ لە ئەندامە کوردەکان لەو ئەنجومەنە.

بەشی سێیەم تایبەت کراوە بۆ باس کردنی ڕۆڵ و چالاکی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی و عیراقییەکان لە قۆناغی داگیرکاری بریتانیو قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقیدا، کە ژمارەیەکی زۆر کۆمەڵەو ڕێکخراو بە نهێنیو ئاشکرا هاتنە دامەزراندنو ڕەواندزییەکان ڕۆڵی کارایان تیادا بینیوە.

ئەنجام لە وێدا ئاماژە بۆ گرنگترین خاڵە ئەنجامگیرییەکانی توێژینەوەکە کراوە.

بۆ ئەنجامدانی ئەم لێکۆڵینەوەیە پشت بە ژمارەیەك سەرچاوە و بەڵگەنامە بەستراوە. لەوانە هەندێ لە ساڵنامەکانی ولایەتی مووسڵ لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی کە وەکو چاپکراوی فەرمی پشتیان پێبەستراوەو زانیارییەکانی پشت ڕاستکردۆتەوە کە ئەمانەش بۆ بەشی یەکەم بە کەڵك بوون. هەروەها نووسینەوەی یاداشتو گێڕانەوەی ڕووداوەکان لە لایەن ئەو کەسانەی کە هاوبەشو هەڵسوڕێنەری هەندێ لە کارەکان بوون جێگای گرنگیو سوودبوون، لەگەڵ ئەوەی کە دەبێت بە وریایەوە مامەڵە لەگەڵ هەندێ لە زانیارییەکانیاندا بکەیت، چونکێ لە هەندێکیاندا زانیاری شاردراوە و پیاداهەڵگوتنی

زیاد لە پێویستی تیایە. لێرەشدا ژمارەیەك لەو یاداشتانە بۆ ئەو باسە سوودی لێ وەرگیراوەو لە هەندێ کات بە هۆی نەبوونی زانیاری لە سەرچاوە تایبەتەکاندا، بە ناچاری چەند جارێك لە پەڕاوێزەکان دووبارە کراونەتەوە بۆ پشت ئەستورکردنی زانیارییەکانی نێو باسەکە، وەکو: (یاداشـــــــت)ی ڕەفــیق حلمی (١٨٩٨-١٩٦٠)، (سنتان فی کردستان)ی دبلیو: أر. هی،(خەباتی گەلی کورد لە یاداشتەکانی ئەحمەد تەقی)ی جەلال تەقی، (کورد تورك عەرەب)ی ئیدمۆندس، (طریق في کردستان)ی هاملتون، (بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا)ی عەلی باویل ئاغا (١٩٠٤-١٩٩٢) لە سەر کاسێت تۆمارکراو. هەروا کتێبی(تاریخ الوزارات العراقیة)ی مێژوونووسی دیاری عیراق عەبدوڕەزاق حەسەنیی، بەرگەکانی(یەکەم، دووەم، سێیەم) جێی بایەخ بوون، ئەگەرچیش ناوبراو لە زۆر شوێندا، بە ئینسافەوە خامەی لە خزمەت گەلی کوردا نەخستووەتە کار. بەرگی یەکەم و دووەمی (چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد)ی دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، دوو بەرگی(شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان)ی محەمەد ڕەسول هاوارو بەرگی یەکەمو دووەمی (المجلس التأسیسي العراقي) دوکتۆر محەمەد موزەفەر ئەلئەدهەمی هیچی لە وانەیتر کەمتر نییە، لە بەر ئەوەی زانیارییەکانی نێو ئەو سەرچاوانە ئەکادیمین‌و بە بەڵگەو دیکۆمێنت دەوڵەمەندن. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەشدا ژمارەیەك بەڵگەنامەی بڵاونەکراوە و بڵاوکراوە سوودیان لێوەرگیراوە کە سیانیان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە لە پەراوێزی کۆبوونەوەکانی کۆنگرەی لۆزان(١٩٢٣) دەسەڵاتدارانی تورکیاو بریتانیا گرنگییان بە ناوچەکە بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی

داوه، لە بەر ئەوەی زۆرێك گفتوگۆو مشتومڕی خستۆتە نێوانیانەوە و هەر یەکەیان بە مافی ڕەوای خۆی زانیوە کە دەسەڵاتی لە ناوچەکەدا هەبێت. ماوە بڵێین نابێت سوودمەندی (مێژووی میرانی سۆران)ی حوسێن حوزنی موکریانیو هەندێ لە بەرهەمەکانی کە ئێستاکە لە ژێر چاپدانو لە لایەن دوکتۆرە کوردستان موکریانی ئامادەکراون باس نەکەین. ئەوە سەرەڕای گۆڤاری زاری کرمانجی کە وەکو سەرچاوەیەکی سەرەکی مێژوویی ئەو سەردەمەی ڕووداوەکانی کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی بۆ تۆمارکردووینو بۆ ئێمە جێگای بایەخ بووە. ئیتر ئەمانەو ژمارەیەك سەرچاوەیترو دیمانەی تایبەت یارمەتیدەری بە هێز کردنی زانیارییەکانی نێو ئەم باسەن، کە لە ڕیزبەندی سەرچاوەکان ئاماژەیان بۆ کراوە.

دیارە ئەم لێکۆڵینەوەیە لە هەڵەو کەمو کورتی بە دوورنییەو، کونو کەلێنی تیادانو تێبینیو ڕەخنان لە خۆ دەگرێت، لە بەر ئەوەی هەر کارێکی لەو جۆرە کالای کەماڵی بە بالا نابڕدرێتو دەخوازم ڕەخنە ئاژەن بکرێت، بۆ ئەوەی هێزو پێزی زیاد بکاتو بگات بە ئاستێکی بالاترو لافی لێکۆڵینەوەیەکی خزمەتکار بۆ مێژووی میللەتەکەمان لێ بدات. سەرکەوتنو سەرفرازییش لە خواوەیە.

توێژەر

دەروازە:

ڕەواندز لە کۆتاییی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەم

تەوەری یەکەم

ڕەگ‌و ڕیشەی ناوی ڕەواندز و شوێنی جیۆگرافیی

ڕەگ‌و ڕیشەی ناوی ڕەواندز لێکدانەوەو بیروڕای جیاواز لە خۆی دەگرێت. سەرەتا هەندێکیان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە لە دوو وشەی (ڕەوەند+ دز) پێك هاتووە، ئەمەش دەگێڕنەوە بۆ نێوی خێڵی ڕەوەندی کە نیشتەجێی ناوچەکە بوون، دزیش بە مانای قەلاّ دێت، واتە قەلاّی خێڵی ڕەوەندی بووە و بە تێپەڕبوونی کات سواوە بۆتە ڕەوەنددز- ڕەواندز[1]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌تردا هەندێکی‌تر سەرچاوەی ناوی ڕەواندز بۆ (ڕویین دژ) دەگێڕنەوە کە بە مانای قەلاّی پۆلاّیین دێت، هەڵگرانی ئەو بیروڕایەش ئەو دێرە هۆنراوەیە دەکەن بە بەڵگەی بۆچوونەکەیان کە میر محەمەد پاشای ڕەواندزی (١٨١٣-١٨٣٦)[2] لە سەر یەکێك لە دەرگای کۆنگەرەکەی ڕەواندز نووسیویەتی ((دوکنگرم رانهام برد و پیکر(رواندز) شد (روین دژ) باردیگر)) واتا

---

(١) شەرەفخانی بدلیسی، شەرەفنامە، وەرگێڕانی: هەژار، چاپخانەی نعمان، نەجەف، ١٩٧٢، ل٤٨٥؛ طه باقر و فؤاد سفر، المرشد إلى مواطن الآثار و الحضارة الرحلة الخامسة بغداد - اربيل، بغداد، ١٩٦٦، ص٢٤؛ جەمیل ڕۆژبەیانی، ((ڕەوەنددز)) ڕاستە، نەك ((ڕوئین دز))، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٦٧)، ١٩٩٤، ل١٥.

(٢) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ سەردەمی فەرمانڕەوایی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی بڕوانە: جمال نەبەز، الأمير الكردي مير محمد الرواندزي الملقب ب((ميرى كۆرە))، ترجمة: فخري شمس الدين سيلاحشۆڕ، دار ئاراس للطباعة ء النشر، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٣.

دووبــــرجم بيناكـــــــرد له سەر دوو بنــــــەما ڕەوانــدز دیسانەوە بووە بە قـــەلاّی پـــۆلاّییــن(ڕویین دژ)[٣].

كەچی لە لایەكی دیكەدا ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە ڕەواندز لە دوو وشەی ڕەوان یان ڕەهوان+ دز پێك هاتووەو مانای شوێنی حەوانەوە دەبەخشێت، بە تایبەت ڕەوەندەكان لە كاتی هاموشۆكردنیان لە گەرمیانو كوێستانەكان كردویانەتە وێستگەی حەسانەوەیان[٤].

هەروەها محەمەدی مەلا كەریمیش ئاماژە بۆ بیروڕایەكیتر دەكاتو دەڵێ: **"... سەرەڕای ئەمە ئەشكرێ ئەگەر (ڕوواندز) ڕاستر بێ لە(ڕەواندز)، بە واتای (قەلاّی ڕووان) بێ واتە (قەلاّی چەمان)، واتە ئەو قەلاّیەی كەوتووەتە سەرچەم، چونكە (ڕۆ) لە كوردیا بە مەعنای چەم زۆر بە كاردێ...، ڕەواندزیش چۆمێكی گەورە بە نزیكیا ئـــــەڕوا"**[٥].

ماوەبڵێین لە بیروڕایەكیتردا ئاماژە بۆ ئەوەش كراوە كە لە پێشدا بە ڕەواندز وتراوە (گردڕەوەند)، لە بەر ئەوەی خێڵە كۆچەرییەكان هاوینان تێدا كۆدەبوونەوەو وەكو كوێستانێك تیایدا دەحەسانەوەو مەڕومالاّتیان تێدا دەلەوەڕاند، بەلاّم بە هۆی پەیدابوونی دزو جەردە

---

(٣) حسێن حزنی موكریـانی، مێـژووی میرانــی ســۆران، چـاپی دووەمــیین، چـاپخانەی كوردستان، هەولێر، ١٩٦٢، ل٢٨؛ سەید عەبدوڵلای سـەمەدی، وشـەی ڕەوانـدز، گۆڤاری سروە، ژمارە(٨١)، ١٩٩٣ ، ل ١٩؛ محمدی مەلا كەریم، لە بـارەی ریشــەی ناوی((ڕەواندز))ەوە، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٧٠)،١٩٩٤، ل١٤.

(٤) جمال بابان، أصول أسماء المدن و المواقع العراقية، الجزء الأول، مطبعة المجمع العلمي الكردي، بغداد ، ١٩٧٦، ص١٨٦.

(٥) محمدی مەلا كەریم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٥.

لە ناوچەکەو دزینی مەڕومالاتێکی زۆر لە ڕەوەندەکان ناوەکە گۆڕاوە بۆ ڕەوەنددز دواتریش ڕەواندز[٦].

لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، کە ئەو بۆچوونەی دوایی کە ناوی ڕەواندز بۆ گردڕەوەند دەباتەوە لە ڕاستی‌یەوە دوورە، لە بەر ئەوەی ڕەواندز هێندە شوێنێکی کوێستانی نی‌یە ئەگەر بەراوردی بکەین لەگەڵ ناوچە سنوورییەکانی ئێران و تورکیادا، تا ڕەوەندەکان هەوارگەی کوێستانیان لێ‌دامەزراند بێت. هەروەها ئەوەش ناچێتە ئەقڵەوە کە دز ئەوەندە بە توانا بووبن وایان لە ڕەوەندەکان کردبێت تەنانەت نێوی گردڕەوەندیان پێ بگۆڕن بە ڕەواندز، چونکێ خاوەن ئاژەڵدارەکان بەردەوام چەك و تفاقی خۆیان پێ بووە تا بەرەنگاری دزو جەردەکانی پێ‌بکەن چ جا هەموو ساڵێك دووبارە بووبێتەوە. هەمیسان بۆ چوونەکەی محەمەدی مەلا کەریمیش ڕەت دەکەینەوە، چونکێ خۆشی بە گومانەوە باسی لێوە دەکات. سەبارەت بەو بیروڕایەی کە ڕەواندز بە شوێنی حەوانەوە یاخود وەك وێستگەیەك لێك دەداتەوە، ئەوە وادەگەیەنێت کە ڕەواندز تەنیا ماوەیەکی کاتی جێگای نیشتەجێ‌بوون بووە، ئەگینا ماوەکانی‌تر بەردەوام چۆڵ بووە. ئەمەشیان ڕەت دەکرێتەوە ئەگەر بزانیین لە سەردەمانێکی زۆر زووەوە ئەو ناوچەیە مۆڵگەی نیشتەجێ بوونی مرۆڤ بووە[٧].

---

(٦) ئەمین چاوڕەش ڕەواندوزی، ناوی ڕەوانـدز لەچـی‌یەوە هـاتووە..؟، گۆڤـاری ڕەنگـین، ژمارە(٣٣)، ساڵی ١٩٩١، ل١٩.

(٧) طه باقر و فؤاد سفر، المصدر السابق، ص٢٤؛ زبير بلال إسماعيل، اربيـل في أدوارهـا التاريخية دراسة تاريخية عامة لاربيل و أنحائها منذ اقدم العصور حتى الحرب العالمية الاولى، مطبعة النعمان، النجف الأشراف، ١٩٧١، ص٢٥٤؛

شیاوی باسە ئەوانەی ڕیشەی ناوی ڕەواندزیش بۆ(ڕوبین دژ) دەگێڕنەوە ئەوانیش کەوتوونەتە هەڵەوە، لەبەرئەوەی ڕوبین دژ دەکەوێتە هەرێمی ئازەربیجان نزیك بە تەورێزەوە[8]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ کە ڕەواندز لە هەموویان ڕاسترە، چونکێ شوێنی نیشتەجێ بوونی خێڵی ڕەوەندەکانی دەورانی هۆزی هەزبانیو حەمێدیین کە فەرمانڕەوایی هەرێمێکی فراوانیان لە ژێر قەڵەمڕەودا بوو، هەروەها لەگەڵ ئەوەی کۆچەریش بوون بەردەوام خاوەن قەڵای تۆکمە و بەهێز بوونو سەربەخۆیی خۆیان پاراست بوو، تا عیمادەدین زەنگی (١١٢٧-١١٤٦) ئەتابەگی مووسڵ[9] بە ناوی برایەتیو موسڵمانیەتی، سەردارانی کوردی تەفرەداو هەموو قەڵاکانی داگیرکردن[10].

سەبارەت بە هەڵکەوتەی شوێنی جیۆگرافی ڕەواندز ئەوا دەکەوێتە نزیك سێ گۆشەی سنووری عیراق ئێران تورکیاوە، لە سەر هێڵی پانی (٣٧)و هێڵی درێژی(٤٤) بە نزیکەی ١٠٠٥ مەتر بەرزی لە ئاست ڕووی دەریاوە، کە لە باشووری ڕۆژهەڵاتییەوە شاری ورمێو شنۆیە و لە

Thomas Bois, The Kurds, Translated by: Prof.W.M.Welland, Beirut, 1966,P9.

(٨) یاقوت الحموي(الشیخ الامام شهاب الدین ابي عبدالله یاقوت بن عبدالله الحموي الرومي البغدادي توفي ٦٢٦هـ ١٢٢٨م)، معجم البلدان، المجلد الثالث، دار بیروت صادر، بیروت، دون سنة الطبع، ص ١٠٥؛ ابن الأثیر(عزالدین ابي الحسن بن عبدالکریم الجزري توفي٦٣٠هـ/١٢٣٢م)، الکامل في التاریخ، المجلد الثاني العشر، دار صادر للطباعة والنشر، بیروت، ١٩٦٦،ص ٤٩٣.

(٩) بۆ زانیاری زیاتر لە سەر عیمادەدین زەنگی بڕوانە: عمادالدین خلیل، عمادالدین زنکي، مطبعة الحدیث، الموصل، ١٤٠٦هـ/١٩٨٥م.

(١٠) جەمیل ڕۆژبەیانی، لە بارەی ڕوئین دژ و دزدانەوە ڕوونکردنەوە، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٧٣)، ١٩٩٤، ل٦.

ڕۆژهەڵاتیشی شاری مەهابادەو، لە باکووری ڕۆژهەڵاتی شاری هەولێرەوەیە، کە لە هەر چوار لایەوە بە شاخو زنجیرە چیا دەورەدراوە. لە باکوورییەوە زنجیرە چیای زۆزگو حەسەن بەگو برادۆست، لە ڕۆژهەڵاتەوە چیای هندرێنو دۆڵی باڵەکیان، لە ڕۆژئاوادا گردێنەی باپشیان و گۆڕەزو چیای باڵەکیانو لە باشووریشدا چیای کۆڕەك و ئارموشە و بێجانییە. ئەو هەڵکەوتە جیۆگرافییەش وای کردووە بکەوێتە ژێر کارتێکردنی زۆر ئاووهەواوە بە تایبەت ئاووهەوای دەریای ناوەڕاست، بۆیە ئەگەر بێتو سەیر بکەین ڕەواندز لە زستاندا بەفرێکی زۆری لێ دەبارێتو پلەی ساردی دێتە خوارەوەو، لە هاوینیشدا ئاووهەوایەکی فێنکی هەیە[11].

شیاوی باسە ئەوەی زێتر جوانی بە ڕەواندز دەبەخشێت ئەوەیە کە دەکەوێتە نێوان دوو دۆڵی گەورەو قوڵ کە بە ڕاستو چەپی ڕەواندز تێپەڕ دەبێتو شارەکە دەخەنە نێوەڕاستیانەوە، کە ئەوەی ڕۆژهەڵاتی پێی دەوترێت خەرەندو هی ڕۆژئاواش گەلی[12]. بەڵام دەبێ ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین، کە ڕەواندز بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی لە شوێنی

---

(١١) عەقیلە ڕواندزی، وەبیرم دێنۆ، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١، ل ٩؛ محسن حەسەن، رواندز لە روانین دا ، گۆڤاری روانین، ژمارە (١) ، رانیە، ١٩٩٨،ل ١١٥.

(١٢) بدره صلاح، شاری ڕەواندز، گۆڤاری هیوا، ژمارە(٩)، سالی١٩٥٨، ل٥؛ چەتۆ احمد باس، ڕواندز دوێنێ و ئەمڕۆ، گۆڤاری ڕواندز، ژمارە(١)، نیسانی ١٩٩٨، ل ٣٠.

کاولۆکانی[١٣] ئێستا بووەو دوای کاولکردنی لە لایەن سوپای ڕووسەوە، هەڵکشاوە بۆ شوێنی ئێستاکەی[١٤].

گەلێك لە گەڕیدەو گەشتیاران یاخود مێژوونووسان لە نووسینەکانیان باسی ڕەواندز یان کردووە. ئەوەتە نیبور(١٧٦٥-١٧٦٦) گەشتێکی بە ناوچەکەدا کردووەو باسی ڕەواندز دەکاتو دەڵێ:" **ڕەواندز لە سەر چیایەکی سەخت ڕۆنراوە بە هەردوو لای دۆڵی بچکۆڵە هەیەو تاکە ڕێگایەك هەیە هەڵدەکشێ بۆ ناو شارەکە...**"[١٥]. (کلۆدیۆس جێمس ڕیچ)یش(١٨٢٠) لە باسی ڕەواندز نووسیویەتی:" **ڕەواندز قەلای هۆزێکی سەربەخۆی کوردەو مستەفا بەگ فرماندەیە. ئەو قەلایە کەوتۆتە سەر کێوی زۆر بەرزی گەلی(زاگرۆس)و(زێ) لایەکیانی کەل کردووە لایەکەی تریشی لە هەندێ گەلیی زیاتر ڕێگەی وانزیکی تێدانییە و بۆ بەرگری کردنیش زۆر چاك قایمکراوە ...**"[١٦]. هەروەها عەبدوڕەزاق حەسەنیی لە وەسفی ڕەواندزدا، دەڵێ:" **بە یەکێك لە مەڵبەندە گرنگەکانی بازرگانی**

---

(١٣) کاولۆکان دەکەوێتە لای باکووری ڕۆژهەلاتی ڕەواندزی ئێستا و لە دۆلاییەك دایە.

(١٤) مەلا ئەسعەد خەیلانی، دەست نوسی مێژووی سۆران، ل ٣٤؛ ممدوح مزوری، بنەمالاتی بە ناوبانگی رواندز، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٨،ل ١٣٠.

(١٥) کارستن نیبور، رحلة نیبور إلى العراق في القرن الثامن عشر، ترجمة: محمود حسين الآمين، بغداد، ١٩٦٥، ص ص ٧٥-٧٦.

(١٦) کلودیوس جێمس ڕیچ، گەشتنامەی ڕیچ بۆ کوردستان١٨٢٠، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپی سێیەم، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل ٢٧٣.

دادەنرێت‌و بارەگای سەرکردەکانی کوردە، بە سەر هەموو خانووە بەرزەکانی دەورووبەری خەرەندو دۆڵ‌و سەختەنە سەیرە سروشتیەکاندا زاڵە، بە سەر کەرتە شاخێکدا پەرش‌و بڵاوبۆتەوە، کە لە چیای بەرزی کۆڕەك دەبێتەوە تا دەگاتە لێوارێکی شاخی تەخت بە سەر ڕووباری ڕەواندزەوەو، بە تیژی بەرەو دۆڵەکەدا دەکشێ‌و، لە نێوان دوو دیواری بەرزو بە سامی شاخدا دەڕوات، سەرچاوەی ڕووبارەکەی بۆ کانییەکانی چیاکانی دەوروبەرو کانییەکانی نزیك بە شار دەگەڕێتەوە..."(١٧).

بەو شێوە دەتوانرێ بووترێ، هەڵکەوتەی جیۆگرافییەکەی ڕەواندز، گرنگی زۆری پێ بەخشیوە لە ڕووی مێژوویی‌و نیشتەجێ بوونی مرۆڤ لە لایەك‌و، لە لایەکی‌تریش لە ڕووی ئابوورییەوە، بە هۆی بوونی بەرهەمهێنانی بەرووبوومی چاك تیادا، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە لە کۆنەوە بۆ بازرگانی ڕووی تێکراوە و سوودی باشی بە خەڵکی ناوچەکە بەخشیوە کە لە تەوەرەی داهاتوو باسی لێوە دەکەین.

---

(١٧) عبدالرزاق الحسني، العراق قديماً و حديثاً، الطبعة الثالثة، مطبعة العرفان، صيدا، لبنان، ١٩٥٨،ص ٢٤٢.

تەوەری دووەم

ڕەوشی کۆمەڵایەتی و ئابووریی ڕەواندز

سروشتی پێك هاتەی کۆمەڵایەتی ڕەواندز بەدەر نی‌یە لە سروشتی پێك هاتەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردەواری، کە لە سەردەمانی کۆنەوە لە سەر بناغەی پاشماوەی بە هێزی هۆزەکی دامەزرا بوو، ئەو پەیوەندییە هۆزەکییەش نەك تەنیا دەستی بە سەر ژیانی کۆمەڵایەتی کۆچەرەکانو نیمچە کۆچەرەکان داگرتبوو، بەڵکو دەستی بە سەر ژیانی کۆمەڵگا نیشتەجێبووەکانیش گرتبوو(١٨).

سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بۆ ژمارەیەکی جیاواز لەو هۆزانە دەکەن کە لە ڕەواندزو ناوچەکانی سەر بە ڕەواندز هەبووە(١٩). بەڵام ڕۆلنسۆن هۆزی ڕەوادی بە گەورەترین هۆز لە هۆزەکانی ڕەواندز دەداتە قەڵەم، کە ئەمانیش دابەش دەکرێن بە سەر دوانزە بەرە: ماگێر، مام سام، مامساڵ، مام باڵ، مامەکاڵ، مام سیل، مام لیس، مام سەکی،

---

(١٨) محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان، ترجمة: محمد علي عوني، مطبعة السعادة، مصر، ١٩٣٩، ص ٢٩٠؛ د. شاكر خصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية و البشرية، الطبعة الاولى، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٣، ص ١٥٠؛ جەليلى جەليل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی: د.کاوس قەفتان، بغداد، ١٩٨٧، ل ٢٧.

(١٩) عباس العزاوي، عشائر العراق، الجزء الثاني(العشائر الكردية)، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٤٧، ص ص ١٤٢-١٥٠؛ نيكيتن، مادة رواندیز روینـدیز، دائرة المعارف الإسلامية، المجلد العاشر، ص ٢٠٠.

مامەخاڵ، مامویی، پیربال، کەلو[٢٠]، هەروەها دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین، جگە لە وەی کە دانیشتوانی ڕەواندز کوردن‌و موسڵمانن، بەڵکو لە تەك ئەمانیشدا هەندێ لە کەمایەتی مەسیحی‌و جولەکەش هەن[٢١].

شیاوی باسە ئەو پەرەسەندنەی کە ڕەواندز بە خۆیەوەی بینی، بە تایبەت لە سەردەمی فەرمانڕەوایی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی(١٨١٣-١٨٣٦)، لە دواتریشدا کاریگەری بە سەریەوە هەر دیاربوو، ڕەنگە بەشداری کردنی ژمارەیەکی بەر چاوی خەڵکی ڕەواندز لە ڕۆژنامەی" زەورا"[٢٢] کە بە زمانی عەرەبی‌و تورکی لە بەغدا دەردەچوو لە ساڵی ١٨٧٧ بە یازدە کەس‌و ساڵی دواتریش بە بیست‌و نۆ کەس شایەتحاڵی ئەوەبن کە ئاستی کۆمەڵایەتی ڕۆشنبیری ڕەواندز لەو سەردەمە بەرز بووە[٢٣]. ئەوە لە لایەك، کەچی لە

(٢٠) جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل ٣٤.

(٢١) موصل ولایتی سالنامە رسمیسدر، ١٣٢٥هـ، موصل، (مطبعة سند طبع اولمنشدر) ص ٢١٧؛ کامەران بابان زادە، میرنشینی سۆران لێکۆڵینەوەیەکە لە سەر مێژووی سیاسی میرنشینی سۆران سەرەتای سەدەی یازدەهەم- ١٨٣٦، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٧، ل ١١.

(٢٢) ڕۆژنامەی (الزوراء) ڕۆژنامەیەکی فەرمی بوو لە بەغدا ساڵی ١٨٦٩ بە هەر دوو زمانی عەرەبی و تورکی دەردەچووو، بەردەوام بوو تا داگیرکردنی بەغدا لەلایەن بریتانییەکانەوە. منیر بکر التکریتي، الصحافة العراقیة و اتجاهاتها السیاسیة و الاجتماعیة و الثقافیة من (١٨٦٩-١٩٢١م)، مطبعة الارشاد، بغدد، ١٩٦٧، ص ٥٢.

(٢٣) " زوراء" العدد(٧٦٣) ، ٧جمادي الآخرة ١٢٩٥هـ ، ٨ حزیران، ١٨٧٨. لە: د.کمال مظهر أحمد، راي للمناقشة- الإطار الزمني لتاریخ العراق الحدیث و

لایەکی‌تردا بەستانەوەی هەرێمەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە دەسەڵاتی ناوەندی جا چ لە ڕێگای پیاوەکانیانەوە بێت، یاخود لە ڕێگای سەرۆك هۆزەکانەوە بێت کاریگەری کردۆتە سەر دواکەوتوویی باری کۆمەڵایەتی‌و ئابووری ڕەواندز لە ڕێگای چەوساندنەوەو سەندنی باج‌و کاری بە زۆرە ملیّ پێیان، چونکە بە گوێرەی قسەی شارەزایەکی کۆمەڵگای کوردەواری، لە سەر وەختی زاڵبوونی تورکان بەسەر ناوچەکانی میریدا، ئاغاکانیان کردە نێوەندی پەیوەندی گرتنی نێوان خۆیان‌و دانیشتووان. ئاکامی سروشتی ئەو کارەش خزمەتی بە سەقامگیریی‌و بەرزبوونەوەی پایەی ئاغاو خانەدانەکان کرد. ئیدی ئەو ئاغایە، دەسەڵاتی بە شێوەیەکی تایبەت وردە وردە بە سەر دانیشتووانی ناوچەکەیدا هەڵکشاوە. قسەی ئەو ڕەها بووە لە هەموو کاروبارێکی کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌و سیاسیی دانیشتوواندا. مسکێنیش لە بەر گەلێك هۆی تایبەتی‌و گشتی نەیتوانیوە حسێب بۆ دەسەڵاتی ئاغاو پیاوەکانی نەکات [(٢٤)].

لە ڕووی ئابوورییەوەش هۆزە کوردییەکان پشتیان بە بەرهەم هێنانی بەروبوومی کشت‌وکاڵی‌و بەخێوکردنی ئاژەڵداری بەستووە، کە تاڕادەیەك پێداویستییە ناوخۆییەکانی پڕدەکردەوە. بەڵام لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم‌و سەرەتای سەدەی بیستەم بە هۆی سیاسەتی توند و

المعاصر، مجلة الحكمة، العدد الخامس، بغداد، تشرين الثاني- كانون الاول، ١٩٩٨، ص ٣٦. وەرگیراوە.

(٢٤) سیسل جۆن ئیدمۆندس، کورد تورك عەرەب، وەرگێڕانی: حامید گەوهەری، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەوەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٢٧٤.

تیژی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی (قاجاری) لە لایەك و لە لایەکی دیکەش پێشکەوتنی بواری ئابووریی جیهان کاری کردە سەر ڕەوشی کۆمەڵایەتی ئەو هۆزانە، ئیتر بەرە بەرە هەنگاوییان بەرەو نیشتەجێ بوون نا[٢٥]. ڕەواندزیش لە لایەك بە هۆی ئەوەی لە زووەوە بۆ بازرگانی ڕووی تێکراوە، لە لایەکی دیکەوەش بەروبوومی توتن‌و مێوەجاتی لێ بەرهەم هێنراوە گرنگی‌و بایەخی لە ڕووی ئابوورییەوە هەبووە[٢٦]. ئەوە سەرەرای بوونی هەندێ کارو پیشەی دەستی کە بۆ دەست ڕەنگینی دانیشتوانی دەڤەرەکە دەگەڕایەوە، وەك دروست کردنی شاڵ‌و شەپکی کوردەواری، هەروەها دروست کردنی چەك‌و تفاقی شەڕ کە سەروچاوەکەی بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایی میر محەمەد دەگەڕایەوە[٢٧]. ئەوەتە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە زۆربەی

---

(٢٥) د. عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، وەرگێڕانی: عبـــــدالله حسن زادە، بێ شوێنی چـاپ، ١٩٧٣، ل ١٥١؛ د. عـەزیز شـەمزینی، جوڵانـەوەی رزگـاریی نیشـتمانیی کوردسـتان، وەرگێڕانـی فەریـد ئەسەسـەرد، چـاپی سـێیەم، بڵاوکردنەوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، سلێمانی، ١٩٩٨، ل٤٥.

(٢٦) فەیسەڵ دەباغ، شار و شارۆچکەکانی پارێزگای هەولێر(لە قامووسی ئەعلامی) ی(شەمسەدین سامی) دا، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(١)، هـەولێر، ١٩٩٨، ل ٩٩؛ لیژەك ژیگیل، گەڕیدە پۆڵۆنییـەکان لـە سـاڵانی ١٨٠٠ەکانـدا لـە کوردسـتان، وەرگێڕانی لە سـوێدییەوە: ئەمجـەد شـاکەلی، (/04-WWW.DENGEKAN.COM 06Amjad14.pdf) لە ئینتەرنێتەوە.

(٢٧) ا.م. مینتیشاشڤیلی، کورد کورتەی پێوەندیی کۆمەڵایەتی- ئابووری ڕۆشنبیری و گوزەران، وەرگێڕانی، د.عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ٥٧" عـەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا، دیمانەیەکی تۆمارکراو لە سەر کاسێت لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف بە مێژووی ٢٩ی تەمووزی١٩٨٢ ، ڕەواندز.

ئەو هەشتا تۆپەی کە والی مووسڵ هەیبوو لە دەستکردی کرێکارانی ڕەواندز بوون، پێك هاتەی دروست کردنی ئەو تۆپانەش لە دەوروو پشتی ڕەواندز دەردەهێنران[٢٨].

ماوە بڵێین بوونی ژمارەیەکی بەر چاو لە خانوو، دوکان، مزگەوت، قاوەخانە، فڕن، حەمامو خان لە ڕەواندز لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەم ڕادەی پێشکەوتنی ڕەوشی کۆمەلایەتیو ئابووری پێشان دەدات[٢٩]. هەر بۆیە زاری کرمانجی لە وەسفی ڕەواندز نووسیوویەتی:"... **مەخلوق لە شەرقو غەربەوە بۆ کریارو تیجارەت دەهاتنە (ڕەواندزێ)... مەرکەزی عیلمو سنعەتو فەنو تیجارەت بوو ، مازو، گلوان، سنجکە، توتن، گەزۆ، روون، خوری، مێوژ، هەنگوین، لە مێوەجاتی ترێ، خۆخ شفتالو [مەبەستی خۆخە - توێژەر]، هەنجیر، هەنار، سێو، گێوژ، بەلالوك ، قەیسیو**

تێبینی: عەلی باویل ئاغا خۆشی کاسێتێکی لە بیرەوەریەکانی تۆمارکردووە کە هەندێ زانیاریی جیاوازی لەوەی عەبدولڕەقیب یوسف تیایە و ئێمە هەردووکمان بەکار هێناوە واتە هەرسێ کاسێت، جا لەمەودوا ئەگەر ئەوەی لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف بەکار بهێنین بە بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا تۆمارکراو لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف ناوی دەبەین و ئەوەی تریان تەنیا بە بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا.

(٢٨) أنور المائي، الاكراد في بهدينان، موصل، ١٩٦٠، ص ٣؛ د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چینی کرێکارانی عێراق دروست بوون و سەرەتای بزوتنەوەی، وەرگێڕانی: فوئاد مەجید میسری، چاپخانەی دار الشؤون الثقافية العامة، بەغدا، ١٩٨٥، ل ل ٢٥٦-٢٥٧.

(٢٩) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: سالنامة ولايت موصل، موصل ولايتی، ١٣١٢ هـ ، ص ٣١٨؛ موصل ولایتی سالنامە رسمیسدر، ١٣٢٥هـ ، ص ٢١٧.

ئەنواعی میوەجاتی بە لەزەت‌و لەتیف‌و چاك‌و ئەرزان ئەوەند زۆربوون نە دەهاتە فروتن"[٣٠].

ئەمانەی ئاماژەمان بۆ کرد ڕادەی گرنگی‌و پڕ بایەخی ڕەواندز لە ڕووی کۆمەلایەتی‌و ئابووری نیشاندەدات، کە ڕەوشی کارگێڕی‌و سیاسیش هیچی لەو کەمتر نەبوو، وەك لە تەوەرەی داهاتوودا بە تێرو تەسەلی لە بارەیان دەکۆلینەوە.

(٣٠) د. کوردستان موکریانی، زاری کرمانجی ٢٥/٥/١٩٢٦-٢٣/٧/١٩٣٢ یەکەمین گۆڤاری کوردی شاری رواندز،چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢، زاری کرمانجی، ژمارە (٢)، سالی، یەکەم، ١٩٢٦، ل ٢.

تێبینی: لەمەودوا بە زاری کرمانجی و سەرچاوەی پێشوو ناوی دەبەین.

تەوەری سێیەم

ڕەوشی کارگێڕی و سیاسیی ڕەواندز

دوا بەدوای کۆتایی هێنان بە فەرمانڕەوایی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی لە ساڵی ١٨٣٦، ڕەسووڵ پاشای برای دەسەڵاتی ناوچەکەی بەڕێوە دەبرد[٣١]، بەڵام هەر زوو دەسەڵاتدارانی عوسمانی ڕەسووڵ پاشایان لە ڕەواندز لاداو موتەسەڕڕیفێکی تورکیان لە شوێن دامەزراند[٣٢]. لە پاشاندا بارودۆخەکە گۆڕانکاری تێکەوت دوای ئەوەی مووسڵ لە ساڵی ١٨٧٩ بوو بە ویلایەتێکی سەربەخۆو، ڕەواندزیش وەکو شارۆچکەیەك کەوتە سنووری بازنەی قەڵەمڕەوی ئەو

(٣١) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ سەردەمی فەرمانڕەوایی ڕەسووڵ پاشا بڕوانە: حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٩٢-٩٣

(٣٢) مەلا ئەسعەد خەیلانی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٤٢؛ حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٩٨.

تێبینی لێرەدا کاتێك ئەو دوو سەرچاوەیە کە تایبەتن بە مێژووی سۆران و باس لە دانانی دەسەڵاتی موتەسەڕڕیفی تورك دەکەن لە ڕەواندز، دەبنە پاڵپشت بۆ ئەو مەزبەتەیەی کە سلێمان بەگی سیلاحشۆڕ(١٨٧٥-١٩٣٦) لە دوای دروست بوونی حکومەتی عێراقی داوای ئەوەی کردووە کە ڕەواندز بکرێتەوە بە لیوا، لە بەر ئەوەی ناوبراو ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە ڕەواندز لە ساڵی ١٢٦٠ کۆچی کە دەکاتە ١٨٤٤ ی زایینی واتە دوای نەمانی میرنشینی سۆران لیوا بووە. بۆ زیاتر زانیاری لەمەڕ ناوەرۆکی مەزبەتەکە بڕوانە پاشکۆی ژمارە (١) .

ویلایەتەوە لە سەنجەقی شارەزوور کە مەڵبەندەکەی لە کەرکوك بوو[٣٣].

شیاوی باسە، پاش ئەوەی ڕەواندز لە ڕووی بەڕێوەبردەنەوە بوو بە قائیمقامنشین ژمارەی دانیشتوانی نزیکەی دەهەزار کەس دەبوو، هەروەها هەریەك لە ناحییەکانی دێرە (هەریر)، باڵەك، برادۆستو شێروانی لە خۆ گرتبوو، کە ئەمانیش هەر یەکەیان لە لایەن بەڕێوەبەری ناحیە بەڕێوەدەبردرانو ژمارەیەکیش گوندیان لە ڕووی کارگێڕییەوە لە ناو بازنەی دەسەڵات دابوو[٣٤].

سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بۆ ناوی ئەو قائیمقامانە دەکەن کە فەرمانڕەوایی ڕەواندزیان کردووە، حوسێن حوزنی موکریانی، ناوی بیستو یەك قائیمقامی هێناوە[٣٥]، بەڵام ئەگەر بەراوردی بکەین لەگەڵ ساڵنامەکانی ویلایەتی مووسڵ ئەوە زانیاری پێچەوانەو کەم و

---

(٣٣) د. فاضل حسێن، کێشەی ویلایەتی مووسڵ لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی دبلۆماسیەتی عێراق- بەریتانیا- تورکیاو رای گشتی، وەرگێڕانی: محەمەد شاکەلی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خاك، سلێمانی،١٩٩٩، ل ١٠٧؛ د.ئازاد نەقشبەندی، کێشەی ویلایەتی موسڵ یان کێشەی نەوت؟، گۆڤاری مەتین، ژمارە (٥٧)، تشرینی یەکەم، ١٩٩٦، ل٥.

(٣٤) لە سەرەتا ڕەواندز کە بوو بە مەڵبەندی شارۆچکە هەر سێ ناحیەی دێرە، باڵەك، برادۆستی لە خۆ گرتبوو، بەڵام دواتر فراوان بووو شێروانیشی کەوتە سەر. فەیسەڵ دەباغ، کوردستان لە چاپکراوەکانی عوسمانلییەکاندا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ل٣٢، ٣٧،٣٩،٨٢؛ عبدالرزاق الحسني، رحلة في العراق او خاطرات الحسني، الطبعة الثالثة، المطبعة العصرية، بغداد، ١٩٢٥،ص ١٤٨؛ فيصل محمد الارحيم، تطور العراق تحت حكم الاتحاديين ١٩٠٨-١٩١٤، مطبعة الجمهور، موصل، ١٩٧٥،ص٤٧.

(٣٥) حسین حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٠.

کوڕی لێ بەدی دەکرێ، لە وانە ئاماژە بۆ ناوی عارف حیکمەت بەگ ئالوسی دەکات گوایە لە ساڵی (١٣٠٨-١٣٠٩)کۆچی کە دەکاتە (١٨٩٠-١٨٩١) زایینی لە ڕەواندز قائیمقام بووە، کەچی ساڵنامەی ویلایەتی مووسڵ لەو ساڵە دا ئاماژە بۆ ناوی ئیبراهیم ئەفەندی دەکات کە لە ڕەواندزێ قائیمقام بووە[٣٦]، بەلاّم دەبێ ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەو عارف ناوەی حوزنی ناوی دەبات لە ساڵی ١٨٩٢ لە ڕەواندز لەو پلەیە دابووە[٣٧]. هەروەها حوزنی باس لە بوونی قائیمقامیەتی عەبدوڵلاّ موخلیس بەگ[٣٨] و نیهاد بەگ ناکات، کە یەکەمیان لە ساڵی ١٩٠٦ و دووەمیان لە ساڵی ١٩١٢ لە ڕەواندز قائیمقام بووینە[٣٩]. بۆیە لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، زانیارییەکانی نێو ساڵنامەکانی ویلایەتی مووسڵ زیاتر پشتی پێ دەبەسترێ، لە بەر

---

(٣٦) سالنامەی ولایت موصل، ١٣٠٨ھ،ص ١٢٨.

(٣٧) سالنامە ولایت موصل، ١٣١٠ھ، ص١٨٥.

(٣٨) عەبدوڵلاّ موخلیس بەگ کوڕی ئەسعەد بەگ کوڕی ڕەسوڵ پاشایە لە ساڵی ١٨٥٩ لە بەغدا لە دایك بووە و لای مامۆستای تایبەتی خوێندوویەتی. لە دوای کۆچی دوایی باوکی ماڵەکەی دەباتە کەرکوك و لە قەڵەمی تەحریرات دادەمەزرێت تا دەبێتە بەڕێوەبەر. ساڵی ١٨٨٩ بە ناوی مەئموریەتی لێکۆڵینەوە دەچێتە کۆیە و ڕەواندز و لە پاشانیش لە چەند شوێنێك دەبێتە قائیمقام، لە وانە ١٩٠٦ لە ڕەواندز. لە ساڵی ١٩٢٤ دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندن و لە ١٩٢٥ بە نوێنەری هەولێر لە ئەنجومەنی نوێنەران ئیتر ماڵەکەی دەباتەوە بەغدا تا لە ساڵی١٩٤١ لەوێدا کۆچی دوایی دەکات. حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ١٠٥-١٠٦.

(٣٩) موصل ولایتی، سالنامە رسمیسدر موصل، ١٣٢٥ھ، ص٢١٦؛ سالنامە ولایت موصل، ١٣٣٠ھ، ص ٢٥٢.

ئەوەی هاوسەردەمن لە لایەكو، لە لایەكیتریش تایبەتمەندن بە نووسینەوەی ڕەوشی كارگێڕی ویلایەتەكە.

جێگای ئاماژە بۆ كردنە گۆڕینی ئەو هەموو قائیمقامە لە ڕەواندز سەرچاوەكەی بۆ خراپی مامەڵە كردنی قائیمقامەكانو بێزاری خەڵكی دەڤەرەكە دەگەڕایەوە، كە دەرئەنجامی ئەو گەندەڵییە كارگێڕییە بوو كە سەرجەم دەزگا كارگێڕییەكانی دەوڵەتی عوسمانی تەنیبۆوە[٤٠]. هەر بۆیە لە كۆتایی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەم جولانەوەیەك یا ڕاپەڕینێكی چەكداری لە ناوچە كوردییەكان لە دژی دەسەڵاتدارانی عوسمانی ڕووی هەڵگیرسابایە، ڕەواندزو ناوچەكانی دەورووبەری دەكەوتنە ژێر كاریگەرییەوە، ئەوەتە كاتێك شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری(١٨٨٠-١٨٨١) دەستی بە شۆڕش كرد دژی دەسەڵاتدارانی عوسمانی[٤١]، ناوچەكانی ڕەواندزیشی لە خۆ گرتووە، بۆیە یەكێك لە بەڵگەنامەكانی فەرەنسی ئاماژەی بۆ دەكاتو دەڵێ:" **شاری ڕەواندز، كە ژمارەییەكی زۆری لایەنگیەكانی سەرۆكی ڕاپەرییوەكانی تێدایە، بڕیاریدا یاخیبوونی خۆی ڕابگەیەنێ، وەختاییێك شەعبان پاشا، ژەنەڕاڵی لیوا نێردرا بۆ ڕەواندز بە خۆیو سێ بە تالیۆنەوە، یەحیا بەگ ناوێك كە سەر بە كۆنە فییۆدالیتەی ناوچەكە**

---

(٤٠) جەلیلی جەلیل، كوردەكانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل ٥٤؛ كۆمەڵێك لە پسپۆران ، كورد و كوردستان، وەرگێڕانی: حسێن عوسمان نێرگسەجاڕی و حسێن ئەحمەد جاف، دەزگای چاپ و بلاوكردنەوەی ئاراس، هەولێر،٢٠٠٣، ل٤٠.

(٤١) بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی شۆڕشەكەی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بڕوانە: جەلیلی جەلیل، ڕاپەرینی كوردەكانی ساڵی ١٨٨٠، وەرگێڕانی: د. كاوس قەفتان، چاپخانەی الزمان ، بەغدا، ١٩٨٧.

بوو دەگریَو، وەك پێیان ووتم ڕەوانەی بەغدای کردووە، لە سایەی شێلگیری ژەنەراڵەوە ئاشوبێکی نویَ لە ناو چوو"[٤٢].

کاتێکیش ئیتتیحادییەکان[٤٣] لە ساڵی ١٩٠٨ جڵەوی دەسەلاَتیان گرتە دەست ئەوەندەیتر کەوتنە گیانی نەتەوە نا تورکەکان بە گشتیو گەلی کورد بە تایبەتی. ئەوەتە یەکەمین کاری سلێمان نەزیف پاشا والی مووسڵ (١٩١٣-١٩١٥) گرتنو بەندکردنی سەعید بەگی کوڕی عەبدوڵلاَ پاشای ڕەواندزی[٤٤] بوو[٤٥]. هەروەها بۆ لێدانو بنەبڕکردنی جولاَنەوەکەی بارزان بەسەرکردایەتیی شێخ عەبدولسەلام بارزانی

---

(٤٢) نەجاتی عەبدوڵلاَ، شۆڕشـی شـێخ عوبەیـدوڵلاَی نـەهری لـە بەڵگەنامـەکانی فرەنسیدا(١٨٧٩-١٨٨٢)، بلاَوکردنەوەی مـەکتـەبی بـیرو هۆشـیاری (ی. ن. ك)، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ٦٦.

(٤٣) کۆمەڵەی ئیتتیحاد و تەرەقی کە لە سەرەتا ناوی کۆمەڵەی تـەرەقی ئیتتحـادی بوو لە ساڵی ١٨٨٩ لە سەر دەستی ئیبراهیم تیمۆ و بە هاریکاری ئیسحاق سـکوتی و عەبدوڵلاَ جەودەت و محەمەد چەرکەسی هاتە دامەزراندن بە ئامانجی چـاککردنی باری ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانی. دواتریش بە کودەتایەك لە ساڵی ١٩٠٨ دەسەلاَتی گرتە دەست. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ئەو کۆمەڵە بڕوانە:

E.E. Ramsour, The young Turks: Perlude to the Revolution of 1908, Russell & Russell, Newyouk, 1957.

(٤٤) سەعید بەگ کوڕی عەولاَ پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی بایز بەگی باپشتییە، بایز بەگ مامی میر محەمـەد پاشـای ڕەواندزییـە. نـاوبراو پیـاوێکی کـار بەدەسـت و دەوڵەمەندی ناوچەکە بووە، بەلاَم دواتر لە ١٩١٨ بەر لە هاتنی ئینگلیزەکـان بـۆ ناوچەکە کوژراوە. دیمانەیەك لەگەڵ فەخری شەمسەدین بەگی سیلاحشۆڕ لـە ٢٤ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ، هەولێر.

(٤٥) صديق الدملوجي، إمارة بهدينان الكردية، مطبعة الاتحاد، الموصل، ١٩٥٢،ص٩٩ .

دووەم[٤٦] ڕەواندز دەكاتە یەكێك لە بنكەكان بۆ لێدانی جووڵانەوەكە بە هاوكاریو هەماهەنگی هەندێك لە هۆزەكانی ناوچەكە[٤٧]. بەڵام دەبێ ئاماژەش بۆ ئەوە بكەین كاتێك شێخ عەبدولسەلام بارزانی ئاوارە بوو، پەیوەندی بە ڕووسەكانەوە كردو داوای هاوكاری لێكردن بۆ بەرپاكردنی ڕاپەڕینێك لە ڕەواندز، كەچی ڕووسەكان داواكارییەكەیان ڕەت كردەوەو ڕێگایان نەدا بچێتە ڕەواندز[٤٨].

هەڵگیرساندنی جەنگی یەكەمی جیهان لە هاوینی ١٩١٤ و هاتنە ناوەوەی دەوڵەتی عوسمانی لە تشرینی دووەمی هەمان ساڵ لە تەك وڵاتانی ناوەڕاست[٤٩]. كوردستانی بە گشتی تێوەگلاند، ئەویش لە ڕێگای بەشداری كردنی كورد لە تەك سوپای عوسمانی لە ژێر

---

(٤٦) بۆ زیاتر لەسەر جوڵانەوەكەی شێخ عەبدولسەلام بارزانی بڕوانە: مسعود بارزانی، بارزانی و بزووتنەوەی رزگاریخوازی كورد ١٩٣١-١٩٥٨، وەرگێڕانی: سەعید ناكام، چاپی یەكەم، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ١٩٩٨، ل١٧-٢١؛ د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، كوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەكەمی جیهان(لێكۆڵینەوەیەكە لە بورای مێژووی سیاسیدا)، سەنتەری لێكۆڵینەوەی ستراتیجیی كوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ٢٣٦-٢٤١.

(٤٧) پێ ڕەش، بارزان و حركة الوعي القومي الكردية١٨٢٦-١٩١٤، بدون مكان طبع، ١٩٨٠، ص ١٢٨؛ زبير بلال إسماعيل، ثورات بارزان ١٩٠٧-١٩٣٥، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ١٩٩٨، ص ص ٥٦-٥٧.

(٤٨) م. س . لازاریف، كێشەی كورد١٨٩٦-١٩١٧، بەشی یەكەم، وەرگێڕانی: د. كاوس قەفتان، مطبعة الجاحظ، بغداد، ١٩٨٩، ل٣٧٩؛ د. عبدالفتاح علي البوتاني، الحركة القومية الكوردية التحررية دراسات ووثائق، طبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، اربيل،٢٠٠٤،ص ٣٩.

(٤٩) محمد كمال الدسوقي، الدولة العثمانية و المسالة الشرقية، القاهرة، ١٩٧٦، ص ٣٧١.

کارتێکردنی پروپاگەندەی جیهادو، هەروەها بوونی ناوچە کوردییەکان بە مۆڵگەی شەڕو پێکدادانی لایەنە شەڕکەرەکان[٥٠]. ئەوەتە کاتێك سوپای عوسمانی لە بەرانبەر سوپای ڕووسی خۆی پێ‌نەگیرا سوپای ڕووس بە سەرکردایەتی جەنەراڵ جیورنوزویوڤو بە هەماهەنگی ئەرمەنەکان لە بەهاری ساڵی ١٩١٦ لە چوار قۆڵەوە دەستیان بە پێشڕەوی کرد: قۆڵی ڕایەت- گەلاڵە- دەرگەڵە-ڕەواندز. قۆڵی شنۆ- کێلەشین- سیدەکان-ڕەواندز. مەرگەوەڕ- شەمزینان-ئاکرێ-ڕەواندزو قۆڵی دیزادیر- وان- بەرواری بالا- ئامێدی- ڕەواندز. هەر زوو هێزەکانی ڕووس لە بەرەبەیانی ٨ی مایسی ١٩١٦ دەستیان بە سەر ڕایەت گرتوو هێزەکانی عوسمانییان لێ وەدەرانا، لە بەر ئەوەی لە قۆڵی ڕایەت لە پێشڕەوی چاك دابوون توانیان دەست بە سەر گەلاڵەو دواتریش دەرگەڵە دابگرن. سوپای عوسمانی لە توانایدا نەبوو بەردەم ئەو لێشاوە بگرێت، بۆیە ڕووسەکان بەردەوام بوون تا لە ١٣ی مایسی ١٩١٦ گەیشتنە جوندیان[٥١] و لەڕۆژی دواتریش ڕەواندز[٥٢].

شیاوی باسە لازارێڤ بە پشت بەستن بە سەرچاوە ڕووسییەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ڕووسەکان لە سەرەتای نیسانی ١٩١٦ دەستیان بەسەر ڕەواندز گرتووە[٥٣]. بەڵام سەرچاوەکانی دیکە کۆکن لە

---

(٥٠) د. كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ترجمة: محمد الملا عبدالكريم، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٤، ص ١٣٠ و مابعدها.

(٥١) هارینە هەواری جوندیان دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی ڕەواندز.

(٥٢) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا؛ مصطفی جندیانی، چۆن؟ ڕووسەکان ڕەواندزیان داگیر کرد... ! ١٣/٥/١٩١٦-١٨/٧/١٩١٦، گۆڤاری ڕواندز، ژمارە(١)، نیسانی١٩٩٨ل ٢٥.

(٥٣) لازارێڤ ، سەرچاوەی پێشوو، بەشی دووەم، ل ٦١٤.

سەر ئەوەی کە لە ١٣ی مایسی ١٩١٦ سوپای ڕووسی دەستی بە سەر ڕەواندز داگرتووە[٥٤]. ئەوەی لێرەدا تێبینی دەکرێت، سەرەڕای نەبوونی ڕێگاو بانی چاك‌و بوونی ڕووباری قوڵ‌و زنجیرە چیای بەرزو کەم پردی لە ناوچەکە سوپای ڕووس بە خێراییەکی زۆر توانی دەست بگرێت بە سەر ڕەواندز دا، کە ئەوەش لە سەرەتا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە کوردەکان گوێیان بە داگیر کردنی ڕووسەکان نەداوە، بەڵکو لە هەندێ شوێندا چاوساغیشیان بۆ کردوونە[٥٥].

بوونی سوپای ڕووس لە ڕەواندز، جێگای مەترسی‌و دڵە ڕاوکێی سوپای عوسمانییەکان بوو، هەر بۆیە زوو سوپای عوسمانی کەوتەخۆ ئامادەکردن بە هاوکاری هێزە خێڵەکییە کوردەکان‌و لە ١٦ی تەمووزی ١٩١٦ لە چەند قۆڵێکەوە دەستیان بە هێرش کردو لە ١٨ی تەمووز ڕووسەکانیان لە ڕەواندزێ دەرپەڕاند[٥٦]. هەر چەندە بە ڕواڵەت ڕووسەکان ماوەیەکی کورت لە ١٣ی مایس تا ١٨ی تەمووز واتە (٦٧) ڕۆژ لە ڕەواندزێ مانەوە، بەڵام زوڵم‌و زۆرداریییەکی زۆریان

---

(٥٤) شكري محمود نديم، الجيش الروسي في الحرب العراق ١٩١٤-١٩١٧، بغداد، ١٩٦٧، ص ١٥؛ د. كمال مظهراحمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ٢١٩؛ دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، وەرگێڕانی: ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ٢٢٥.

(٥٥) د. كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ١٧٠؛ کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین، کوردستان لە نێوان ململانێی نێو دەوڵەتیی و ناوچەییدا ١٨٩٠-١٩٣٢، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ١٠٢.

(٥٦) شكري محمود نديم، المصدر السابق، ص ؛ مەلا محەمەدی عەلیاوەیی، غەم ڕەوێن، دەست نووس، ل ١٠٠.

بەرانبەر بە خەڵکی ناوچەکە ئەنجامدا، ئەوەتە عەبدوڵڵا پشدەری لە سەر زاری پیاوانی ڕەواندز دەگێڕێتەوەو دەڵێ:"**... من خۆم لە پیاوە کۆنەکانی ئەو ناوچەیەم بیستوە کە ئەیان ووت زۆر لە ژنانی ئەو شارە لــــــەترســـــی(فەساد) کردنیان خۆیان خستۆتە ناو گەلی (خەلەند)و مردون، چونکە دیتویانە کەوا سەربازەکانی ڕوس وەکو دڕندە جولانەوە لەگەڵ خەڵکی کوردستان دا**"[٥٧]. هەروەها سەرەڕای ئەوەی خانووەکانیشیان سووتاندنو ماڵەکانیان تالآن کردن، ئەوەتە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ مانەوەی چەند خانوێك دەکەن لە ڕەواندزێ ماوە کە ڕووسەکان کردوویانەتە بارەگای خۆیان[٥٨]. بەلآم دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەرمەنەکانیش لە تەك سوپای ڕووسەکان ڕۆڵی خراپیان گێڕا لە هەتك کردن و کوشتنو برینی خەڵکی ناوچەکە ئەگەر بزانیین خۆیان لە سەر یەکێك لە کۆڵکەدارەکانی ڕەواندز ئەوەیان نووسیوە:" **ئێمەی لاوانی ئەرمەن لەگەڵ سوپای ڕووس هاتووین بۆ ئەوەی تۆڵەی خۆمان لە کوردەکان بکەینەوە**"[٥٩].

---

(٥٧) عبدالله احمد رسوڵ پشدرەی، یادداشتەکانم، بەشی یەکەم، دار الحریة للطباعة، بغدا، ١٩٩٢، ل ٤٢.

(٥٨) د. کمال مظهر احمد، کردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ٢١٩؛ د. عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، مطبعة الانتصار، بغداد، ١٩٨٥، ص٩١؛ جرجيس فتح الله ، يقظة الكرد تاريخ سياسي ١٩٠٠-١٩٢٥ ومما يتناول النزاع على جنوب كردستان أمام عصبة الأمم مع الوثائق و المذكرات المتعلقة به، دار ئاراس للطباعة و النشر، اربيل، ٢٠٠٢، ص ٨٦.

(٥٩) ئەحمەد حەویز ئەحمەد مەلا، بە سەرکردنەوەی مامۆستا پێشەنگەکانی کوردستان، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژمارە (٩)، تەمووزی ٢٠٠١، ل ٣٨.

ماوه بڵێین لەگەڵ ئەوەی ڕووسەکان لە ڕەواندزێ دەرکران، کەچی بە داگیرکرنەوەی سوپای تورکیش هەر لە بارێکی خراپ دابوو و خەڵکی ناوچەکە تووشی ئاوارەیی‌و دەربەردەری بوون[٦٠]. بەلاّم بە کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهان لە ساڵی ١٩١٨ و داگیرکردنی ڕەواندز لەلایەن ئینگلیزەکانەوە رەواندوز پێینایە قۆناغێکی نوێوە کە لە بەشی داهاتوودا باسی لێوە دەکەین.

(٦٠) حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤؛ احمد خواجە، چیم دی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی شەفیق، بەغدا، ١٩٦٨، ل ١٢.

بەشی یەکەم

ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز

(١٩١٨-١٩٢٣)

تەوەری یەکەم

داگیرکردنی ڕەواندز لە لایەن ئینگلیزەکان و سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لە دژیان

ئاگربەستی مۆدرۆس لە ٣٠ی تەشرینی یەکەمی ١٩١٨ کۆتایی بە جەنگی یەکەمی جیهان هێنا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی. بەڵام ئینگلیزەکان تا ئەو کاتەش دەسەڵاتیان نەگەیشتبووە هەندێ لە ناوچەکانی ویلایەتی مووسڵ کە خۆیان مەرامیان بوو[١].

پاش ئەوەی شاری سلێمانی کەوتە نێو بازنەی داگیرکاری ئینگلیزەوەو شێخ مەحموود بە حوکمداری دەست نیشان کرا[٢]، مێجەر نۆئێل[٣](حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە کوردستاندا)، بە مەبەستی

---

(١) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤.

(٢) بۆ زانیاری زیاتر لە مەڕ ڕاگەیاندنی حوکمداریەتی شێخ مەحموود بڕوانە: ڕفیق حلمی، یادداشت کوردستانی عێراق و شۆڕشەکانی شێخ محمود، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٥٦، ل ٦٢.

(٣) مێجەر نۆئێل کە لە پێشتر کاپتن نۆئێل بوو: ئەفسەرێکی بریتانی چالاك و هێمن بوو و شارەزایی باشی لە زمانی فارسیدا هەبوو، هەروەها زانیاری باشی لە سەر هۆزەکانی ڕۆژهەڵات هەبوو و چاکیش لە سەرکردەکانیان دەگەیشت. لە سەرەتا لە ناو بەختیارییەکان کاری دەکرد، کەچی دواتر لە ساڵانی کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی توانی پەیوەندی باش لەگەڵ سەرۆك هۆزە کوردەکان پەیدابکات و زمانی کوردی بە باشی فێر ببێت. هەرچەندە مێجەر نۆئێل ماوەیەکی کورت لە کوردستاندا مایەوە، بەڵام سەرنجی زۆر خەڵکی بەلای خۆیدا ڕاکێشا تا نازناوی

دانانی حاکمێکی سیاسیی ئینگلیز لە لایەك‌و، لە لایەکی دیکەشەوە، بۆ پەلکێشکردنی ناوچەکانی کۆیەو ڕانیەو ڕەواندز، بۆ نێو قەڵەمڕەوی حوکمداریەتی سلێمانی لە کانوونی یەکەمی ١٩١٨، سەری لەو ناوچانەدا[٤]. لە بەرانبەر ئەوەشدا دانیشتوانی ئەو هەرێمانە ڕەزامەندنیان نیشاندا بۆ دەسەڵاتداریەتی شێخ مەحموود بەسەریاندا، هەر بۆیە کاتێك شێخ مەحموود یاداشتێك بۆ کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس ڕەوانە دەکات شێخ عەبدولسەمەد زادە عەبدوڵڵا کە لە شێخانی سەرانە بە ناوی خەڵکی ڕەواندزەوە دەنگی خەڵکی ناوچەکە دەخاتە پاڵ دەنگ‌و داواکاری شێخ مەحموود[٥].

مێجەر نۆئێڵ لە ماوەی مانەوەی لە ڕەواندز دەستی کرد بە ڕێکخستنی کاروباری ناوچەکەو ڕاکێشانی سەرۆك هۆزەکان، لە ڕێگای بڕینەوەی مووچەی مانگانەو دانی قەرزی کشت‌وکاڵی پێیان، تا بتوانن باری لەنگی خۆیانی پێ ڕاست بکەنەوەو، خەڵکی ڕەواندزیش لەو بارە نا ئارامی‌و نا ئاساییە ڕزگار بکەن، کە

(لۆرانسی کوردی)یان پێبەخشی. د. کمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ص ١٨٦-١٨٧.

(٤) السر أرنولد ويلسن، الثورة العراقية، ترجمة: جعفر الخياط، مطبعة دار الكتب، بيروت، لبنان، ١٩٧١، ص ١٨٤؛ لوسيان رامبو، الكرد و الحق، ترجمة: عزيز عبدالاحد عوديش، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ١٩٩٨، ص ٧٥" جرجيس فتح الله، المصدر السابق، ص ص٢٠٩-٢١٠.

(٥) کەمال نوری مەعرووف، یادداشتەکانی شێخ(لەتیف)ی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحموودی حەفید، چاپی یەکەم، لە بڵاوکردنەوەی مەکتەبی ناوەندی ڕۆشنبیری و ڕاگەیاندنی پارتی دیموکراتی کوردستان، بێ شوێنی چاپ، ١٩٩٥، ل ل ٤٠-٤٢.

دەرئەنجامەکانی جەنگی یەکەمی جیهان بە گشتیو هێرشی ڕووسەکان بە تایبەتی ناچاری کرد بوون گژوگیاو گۆشتی پشیلەو سەگو بگرە مرۆڤیش بخۆن[٦].

حوسێن حوزنی موکریانی ئاماژە بە هاتنی مێجەر نۆئێلْ دەکات بۆ ڕەواندزو دەڵێ: " **کانونی یەکەم ساڵی هەزارو نۆ سەدو هەژدەی میلادی میجر نویل بۆ ادارکردنی قضای ڕەواندز کرا بە معاونی حاکمی سیاسی، لە دوای داگیرکردنی انگلیز ئەو پیاوە یکەمین حاکمیکی انگلیزە کە لە سەر قضای ڕەواندز داندراوە**"[٧]. لێرەشدا دەتوانرێ بووترێ، حوزنی بە هەڵەدا چووە، ئەگەر بزانیین مێجەر نوئێلْ خۆی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی لە ڕەواندز دامەزراندوە[٨]. هەروەها جگە لەوە هەر ئەوە بە تەنیا ئاماژە بۆ سێ حاکمیتر دەکات کە دوای نۆئێلْ هاتوونەتە ڕەواندزێ بە پلەی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی(ASSISTANT POLITICAL OFFICER)وە[٩].

شیاوی باسە دوای ئەوەی کاپتن بێلْ بە سیفەتی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی لە ڕەواندز دامەزرا، هێندەی پێ نەچوو شۆڕشی شێخ

---

(٦) المس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب كتاب يبحث عن العراق في عهد الاحتلال البريطاني بين سنتي ١٩١٤و ١٩٢٠، ترجمة: جعفر الخياط، ١٩٧١، ص ١٩٢.

(٧) حسين حزنى موكريانى، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١١٤.

(٨) سير أرنولد ويلسن، المصدر السابق، ص ١٨٤.

(٩) حسين حزنى موكريانى، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٤.

مەحموود لە سلێمانی هەڵگیرسا[١٠]، دایسانی شۆڕش لە سلێمانی، کاریگەری کردە سەر ناوچەکانی ڕەواندزو دەوروبەری. ئەوەتە ڕەفیق حلمی وەکو شایەتحاڵێك لە ڕەوشی ئەو سەردەمەی ڕەواندز دەڵێ:" کە دەنگی شۆڕشی((شێخ مەحمود)) لە ڕەواندزو لە ناو عەشایرا بلاو بوەوە، گەلێ کەس پێی خۆش بوو، بە تایبەتی ئەوانەی کە لە ئینگلیزەکان ناڕەزا بوون‌و لە کردەوەی دەس‌و پێوەندەکانیان وەڕز بوو بوون، ئیتر هەر چیت ئەبینی چەکی لە خۆی ئەداو لە ڕودا خۆی بۆ شەڕ ئامادەکرد، خۆ دێهاتی‌و عەشایرەکە باسی هەر ناکرێت ئەوەی دوو پیاوی هەبوو ئەیکرد بە چوار چەکی پێ هەڵ ئەگرتن‌و شانازی پێوە ئەکردن زۆر لە مانە ئۆقرەیان لێ هەڵ گیرا بوو بە تەمابوون شۆڕشەکەی((شێخ مەحمود)) پەرەبسێنێت، بتەنێتەوە، بگاتە ئەم دیوی ((زێ)) [مەبەستی ئەودیوی زێ کۆیەیە- توێژەر]. چاوەڕێ بوون کە لەشکری شێخ مەحمود نزیك بکەوێتەوەو بەری ((کۆیە)) بگرێتەوە تاوەکو ئەمانیش لە عاستی خۆیانەوە ڕاست بنەوە، دەس بدەنە چەك‌و شۆڕشی بگێڕن ..."[١١]. لێرەدا بۆ مان دەردەکەوێت کە شۆڕشەکەی شێخ مەحموود کاریگەری زۆری کردۆتە سەر خەڵکی ناوچەی ڕەواندزو تەنانەت بۆی کەوتوونەتە پروپاگەندە کردنیش. هەر بۆیە ڕەفیق حلمی بەدەم گێڕانەوەی ڕەوشەکە بەردەوام دەبێت‌و

---

(١٠) بڕوانە: م. ر. هاوار: شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، لەندەن، ١٩٩١، ل٤٩٤و بەدواوە ؛ ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی، شاری سلێمانی ١٩١٨-١٩٣٢ لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی/ سیاسییە، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانست، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ١١٥.

(١١) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو ل ١٢٩.

دەڵێ:"... هەر لەبەر ئەم مەبەسەش زۆریان لە مانە باسی سەیر سەیریان هەڵ ئەبەستو بلاّویان ئەکردەوە شتی ئەو تۆیان ڕێك ئەخست کە ئینسان سەری تیا سوور ئەما. هەرچی کارەساتو ڕووداوی ڕاستو درۆ هەیە وە یا بیسراوە ئەوەندەی تریشیان لە خۆیانەوە ئەنایە سەرو ئەیانگێڕایەوە ..." (١٢). بۆیە دەتوانرێ بووترێ، ئەو هەموو کاریگەرو هەڵوێستە جگە لە هاندەری نیشتمانی هاندەری مادیشی بە بەرەوە بوو، لە بەر ئەوەی لەو کاتەدا کۆگاکانی حکومەت لە ڕەواندز زەخیرەییەکی زۆری تیایدا بووو، تالاّن کردنی لە لایەن هێزە عەشائیرییەکان لە ڕۆژێکی وادا شتێکی کەم نەبوو.

دەرئەنجامی گردبوونەوەی ژمارەیەکی بەر چاو لە سەرۆك هۆزەکانی دەروبەری ڕەواندز بە خۆیانو چەند چەکدارێکەوە، مەترسی بۆ یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیزو هاریکارەکەی دروست کرد بوو، چونکێ لەو ڕۆژانەدا کاپتن بێڵ هەر بە تەنیا لەگەڵ هاوکارەکەی لە ڕەواندز بوو، هاوکارەکەشی مەشقی سەربازی بەو هێزە چەکدارە بەکرێ گیراوە دەکرد کە لە ژێر سەرکردایەتی نووری باویل ئاغا(١٣) دابوونو

---

(١٢) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٩.

(١٣) نووری باویل ئاغا کوڕی باویل ئاغا کوڕی مەلا عەزیزە و ساڵی ١٨٩٢ لە ڕەواندز لە دایك بووە، بە منداڵی لە حوجرە خوێندویەتی و دواتریش لە قوتابخانەی ڕوشدیە لە ڕەواندز. دوای ئەوەی کە ئینگلیزەکان ڕەواندزیان داگیر کرد کردیانە بەڕێوەبەری پۆلیسی ڕەواندز، بەلاّم زۆری پێ ناچێت نێوانی لەگەڵ حاکمی ئینگلیزەکان تێك دەچێتو بەروویاندا هەڵدەگەڕێتەوە(کە دواتر باسی لێوە دەکەین) . نووری ئاغا بەشداری شۆڕشی(١٩٤٣-١٩٤٥) بارزانی کردووە لەگەڵ شۆڕشی ئەیلول تا لە ساڵی ١٩٦٣ بە هۆی نەخۆشییەوە کۆچی دوایی کردووەو لە گۆڕستانی گەردە گەرد لە ڕەواندز نێژراوە. عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا.

ژمارەیان نزیکەی ١٥٠ - ٢٠٠چەکدارێك دەبوو[١٤]. بۆیە کاپتن بێڵ کەوتەخۆ و دەستی کرد بە بەخشینی پارە بە سەر ئەو سەرۆك هۆزانە. سەبارەت بەو ڕەوشە شایەدحاڵێك دەڵێ:"... لە سەر دەسی(خۆم)دا ئەم لێشاوە ڕوپیەیەی بە سەر ئەوانەدا بلاّوکـــردەوە کـــە لـــە(ڕەواندز) چـــاوەڕوانی تـــــالاّن بـــوون[مەبەستی سەرۆك هۆزەکانە – توێژەر]، بەمە تالاّنی لە بیر بردنەوەو چاو بەرەو ژێری کردن"[١٥].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە کاپتن بێڵ دوای دەست بە تاڵ بوونی لە سەرۆك هۆزەکان بایدایەوە بە لای گەورە پیاوانی ڕەواندزو کۆبوونەوەیەکی لەگەڵ ساز کردن، بۆ ئەوەی لە بیروڕای ئەوانیش بگات سەبارەت بە شێخ مەحمودو شۆڕشەکەی، ڕەفیق حملی کە یەکێك بووە لە بەشدار بووانی کۆبوونەوەکە دەڵێ:" بیل پیاوە ناسراوەکانی (ڕەواندز)ی لە ماڵی خۆیا کۆکردەوەو ویستی لە لایەن بیروباوەڕیانەوە بەرامبەر بە((شێخ مەحمود))و شۆڕشەکەی گفتوگۆیان لەگەڵ بکا مەبەسی ئەوە بوو بزانێت کە ئەگەر هاتوو دەستەیەك لە هێزەکانی شێخ مەحمود لە زێی کۆیە بپەڕێتەوەو یا بێتو((شێخ مەحمود)) جواب بۆ عەشایری دیوی کۆیەو ڕەواندز بنێرێتو داوای یارمەتی یا تێکەڵ بوون بە شۆڕشەکەیان لێ بکا بە قسەی ئەکەنو شوێنی ئەکەون یان نە؟. جگە لەمەش لێی پرسین کە ئاخۆ بە لای ئەوانەوە ئەم کارەی شێخ مەحمود یاخی بوونی لە ئینگلیز کارێکی ڕاستو

(١٤) أي، ام، هاملتون، طريق في كردستان، ترجمة: جرجيس فتح الله، الطبعة الثانية، دار ئاراس للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية ، اربيل، ١٩٩٩، ص ٢٢٠.

(١٥) رفيق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٠.

باش‌و بەجێیە یان نە؟ و لەوە گەیشتون کە مەبەستی تەماعەو کەڵکی تایبەتی خۆی‌و بەس ..." [(١٦)].

ئەڵبەتە کۆبوونەوەو دانیشتنی لەو جۆرە بیروڕای جیاواز لە خۆی دەگرێت‌و دەمە قاڵی‌و مشت‌و مڕی تیٚ‌دەکەوێت، لێرەشدا کاتێك باویل ئاغای[(١٧)] گەورە ناوداری ڕەواندز دێتە وەڵام‌و لە دژی شێخ مەحموودو شۆڕشەکەی دەدوێت، دەبێتە هۆی توڕە بوونی ڕەفیق حلمی‌و کاپتن بێڵ لە لایەك‌و، ڕەفیق حلمی‌و باویل ئاغا لە لایەکی‌تردا، لەبەر ئەوەی ڕەفیق حلمـــی دەڵێ:"**... داخەکەم باویل ئاغا ئازایی‌و جوامێری خۆی لە سووکی((شێخ محمودا)) ئەبینی...**"[(١٨)]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، باویل ئاغا بۆ مەبەستی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی‌و چاك ڕاگرتنی پەیوەندی نێوان بنەماڵەکەی‌و دەسەڵاتی ئینگلیز لە ڕەواندز قسەی بە شێخ مەحموودو شۆڕشەکەی وتووە، بەڵام کاتێك ئەو بەرژەوەندییە پێچەوانە بۆتەوە ئەویش بە چەشنی شێخ مەحموود لە ئینگلیزەکان هەڵگەڕاوەتەوە. کە دواتر باسی لێوە دەکەین.

---

(١٦) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣١-١٣٢.

(١٧) باویل ئاغا، ناوی تەواوی ئەبوبەکر کوڕی مەلا عەزیز کوڕی مەلا عەبدوڵڵایـە و لە ڕەواندز لە دایك بووە، دایکی میمەخان کچی حوسێن بـەگی داسـنی‌یە. نـاوبراو بەشداری جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە و بەرگری لە شاری ڕەواندز کـردووە لـە دژی سوپای ڕووسەکان. دواتریش لەگـەڵ هـاتنی ئینگلیزەکـان(دەکرێتـە حـاکمی ڕەواندز)و پەیوەندی باشی لەگەڵ یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیـز دادەبێـت، بەڵام بە هـۆی کێشـەیەك لـە نێـوان نـووری کـوڕی‌و حـاکمی ئینگلیزەکـان ئـەو پەیوەندییە تێك دەچێت‌و نامێنێت. کە دواتر بە تەسەلتر باسی لێوە دەکەین. عـەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا.

(١٨) سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٣.

سەرچاوە مێژووییەکان بێدەنگن لە باس کردنی ڕەوشی سیاسیی ڕەواندزو دەورووبەری تا ئـــەو کاتەی هەولێر دەبێتە لیـــوا لە ســــەرەتای مـــــانگی تەشرینی دووەمی ١٩١٩ و کاپتن هێی دەبێتە حاکمی سیاسیی تیایدا[١٩]. ئیتر لێرەوە ڕەواندز وەکو شارۆچکەیەك دەکەوێتە ناو بازنەی ئەو دەسەڵاتەوەو نەقیب کێرك دەبێت بە یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە وێدا، بەڵام هەر زوو ناکۆکیو ململانێ دەکەوێتە نێوان یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیزو نووری باویل ئاغا[٢٠]، لە بەر ئەوەی نووری باویل ئاغا سەر پێچی فەرمانی نەقیب کێرك دەکاتو، ئەنجام دەستگیر دەکرێت، وەلێ نووری دەتوانێت لە ڕێگادا، خۆی لە دەست پاسەوانەکان ڕزگار بکات، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش نەبوونی هێزێکی سەربازی لە

---

(١٩) دبليو. أ . هي، سنتان في كردستان ١٩١٨-١٩٢٠، ترجمة: فواد جميل، الجزء الاول ، طبعة الاولى، مطبعة الجاحظ، بغداد، ١٩٧٣،ص ٢١٩.

(٢٠) کێشەی نێوان حاکمی ئینگلیزەکان لە ڕەواندز لەگەڵ نووری باویل ئاغا لە سـەر پۆلیسێکی لاوی خەڵکی دەرگەڵە بوو، لە بەر ئەوەی ئەو پۆلیسە بـە غـەدر و بـە دەستی ئەنقەست لە ڕێگای نێوان ڕەواندز و دەرگەڵە کابرایەکی عەرەبی مووسڵاوی بازرگان دەکوژێت و هەڵدێتە گوندی ڕۆستێ. یاردەدەری حاکمی سیاسیی بریتـانیش نووری باویل ئاغا بە کاری دەستگیرکردنی ئـەو تاوانبـارە ڕادەسـپێرێت و نـووریش دەستگیری دەکات. بەڵام دوای هێنانەوەی بەندییەکە بۆ ڕەواندزو دەرکردنی فەرمانی لە سێدارەدانی لە لایەن کاپتن کێرك، نووری باویل ئاغا لە سەر فـەرمانی بـاوکی سەرپێچی لە فەرمانی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی دەکات، لە بەر ئـەوەی نـاوبراو ئەو لاوەی دەستگیری کردووە نەکا لە دوا ڕۆژ دوژمنداری بـۆ بنەماڵەکـەی لەگـەڵ میرانی دەرگەڵە دروست بکات. ئیتر سەرکێشی کردن لەو بڕیـارە دەبێتـە سـەرەتای ناکۆکی نێوان نووری باویل ئاغاو ئینگلیزەکان. عەلی باویل ئاغـا، بیرەوەریـەکانی عەلی باویل ئاغا.

ناوچەکە بۆ ئەوەی پارێزگاری لە دەسەڵاتی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی بکات نەقیب کێرك ناچار دەکات بارەگاکەی لە ڕەواندز بگوازێتەوە بۆ باتاس[٢١]. بەمەش بۆشاییەکی کارگێڕی لە ڕەواندز دروست دەبێت‌و، خەڵکی ڕەواندز ناچار دەکات بە پیر داواکارییەوە بچن بۆ گێڕانەوەی دەسەلات. هەر بۆیە هێی ئاماژە دەکات‌و دەڵێ: لە ژێر داواکاری زۆری ئەوان ناچار بووین حاجی نەورۆز ئەفەندی[٢٢] لە ڕەواندز دابمەزرێنین[٢٣].

هێی حاکمی سیاسیی هەولێر بە مەبەستی سەردان‌و تێگەیشتن لە ڕەوشی ڕەواندز لە ١٠ی کانوونی یەکەمی ١٩١٩ دەچێتە ئەوێ‌و لەگەڵ گەورە پیاوانی ناوچەکە کۆبوونەوە ساز دەکا، کاتێکیش حاجی نەورۆز ئەفەندی دەست لە کار کێشاوەنەوەی خۆی ڕادەگەیەنێت، بڕیاری ئەوە دەدرێت ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی[٢٤] بکرێت بە حاکمی

---

(٢١) ستيفن همسلي لونكريك، العراق الحديث من سنة ١٩٠٠ الى سنة ١٩٥٠ تاريخ سياسي، اجتماعي، واقتصادي، ترجمة: سليم طه التكريتي، الجزء الاول، الطبعة الاولى، بغداد، ١٩٨٨، ص ١٧٠؛ المس بيل، المصدر السابق، ص٢١٥.

(٢٢) حاجی نەورۆز لە نەوەی وەستا ڕەجەب دروست کەری تۆپەکانی سەردەمی میر محەمەد پاشای ڕەواندزە، ئێستاش بنەماڵەیەکی بەناوبانگن لە ڕەواندز، بە داخەوە زۆرم هەوڵدا شتێك دەربارەی مێژووی ژیان و مردنی بزانم لەگەڵ کارەکانی، بەلاّم دەستم نەکەوت.

(٢٣) المصدر السابق، الجزء الاول، ص ٢٣٧.

(٢٤) ئیسماعیل بەگ کوڕی سەعید بەگ کوڕی عەولاّ پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی بایز بەگی باپشتی‌یە، بەکر بەگ مامی میر محەمەد پاشای ڕەواندزییە. ئیسماعیل بەگ ساڵی ١٩٠٠ لە ڕەواندز لە دایك بووە، لە تەمەنی نۆزدە ساڵی بۆتە حاکمی ڕەواندز و دواتریش بە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی حکومەتی عێراقی کە ڕۆڵی کاری تیایدا لەو ماوەیەدا بنیوە(کە دواتر باسی لێوە دەکەین) ، ناوبراو گەلێك بە

ڕەواندز. سەبارەت بەمە حاکمی سیاسیی هەولێر دەڵێ:" دوای نیوەڕۆی ١٥ی مانگ هەموو گەورە پیاوانمان بانگێشت کرد، هەروەها گەورەی هۆزی(شێروان) و(برادۆست)یش ئامادەبوون، دڵنیگەرانی خۆمم ڕاگەیاند بە دەست لە کار کێشانەوە حاجی نەورۆز لە کارەکەی، بەیانمان کرد کەوا ئیسماعیل بەگ لە شوێنی ئەوە،...، هەموو ئامادەبووان بە کۆمەڵ ڕازی بوون لە سەر هەڵبژاردنیو هەر یەکە لە محەمەد ئاغا و ئەحمەد ئاغا[مەبەستی محەمەد ئاغای باڵەکیانو ئەحمەد ئاغای سەرۆکی هۆزی شێروانە- توێژەر] وتارێکیان پێشکەش کردو داوایان کرد کەوا هەموویان لە تەك ئیسماعیل بەگ هاوکاری بکەن لە چاککردنەوەی ڕەوشی خراپی ڕەواندز، لە جێگەی ئەوەی کاری خراپ و ململانێی شەخصیو نانەوەی ئاژاوە ئەنجام بدەن،...، باویل ئاغا ئەوەی وت (من لە پەیوەندیم لەگەڵ ئیسماعیل بەگ چاك دەبم مادام چاکە بە چاکە بگۆڕدرێتەوە)"[٢٥]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، ئەگەرچی باویل ئاغا دڵ سافیو دڵ پاکی خۆی بۆ ئیسماعیل بەگ دووپات کردۆتەوە، بەڵام ئەوە نەبۆتە هۆی کۆتایی هێنان بە ململانێو دوژمنداری ئەو دوو بنەماڵەیە، ئەگەر بزانیین لە دواتر هەڵکردنی ئاگری نێوانیان ئینگلیز ڕۆڵی تیایدا بینیوە.

پەرۆشی خزمەتکردنی کوردستان بە گشتیو ناوچەکەی بە تایبەتی بووە تا لە ٨ی حوزەیرانی ١٩٣٣ لە دۆڵی نیشاوی لە لایەن بنەماڵەی باویل ئاغا کە دوژمنداری یەکتر بوون دەکوژرێت. ئەسعەد عەدۆ، کارەساتی دۆری نیشاوێ لە نێوان فۆلکلۆر و مێژوودا، کۆڕێك لە یەکێتی نووسەرانی کورد لقی هەولێر، لە سەر کاسێت تۆمارکراوە.

(٢٥) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ٢٥.

بەردەوام بونی سەرکێشیی نووری باویل ئاغا لە دەسەلاتی ئینگلیز ئەوەندەی تر ڕكو کینەی ئینگلیزەکان بە گشتی و هێی بە تایبەتی ئەستور ترکرد، بۆیە لە کاتی گەڕانەوەکەی لە ڕەواندز فەرمانی بە نەقیب لیتلدیل یاریدەدەری حاکمی سیاسیی دا کەوا بە هەر شێوازێك بێت دەبێ نووری دەستگیر بکرێت. دوای گەڕانەوەی هێی، نووری دەگەڕێتەوە ڕەواندز بێ ئەوەی چەند ڕۆژێك قسەی لەگەڵدا بکرێت، بەلام دواتر نەقیب لیتلدیل یاریدەدەری حاکمی سیاسیی توانی فریوی بداو دەستگیری کاتو ڕەوانەی هەولێری بکات[٢٦]. دەرئەنجام نووری باویل ئاغا لە ٢٩ی حوزەیرانی١٩٢٠ لە هەولێر لە لایەن هێییەوە دادگایی دەکرێت و، حوکمی پێنج ساڵ زیندانی بە سەر دا دەسەپێنرێت. بەلام لێرەدا دەبێت لە لایەك ئاماژە بۆ ئازایی و چاو نەترسی نووری بکەین کە جوامێرانە توانیویەتی لە بەردەم دادگا پارێزگاری لە خۆی بکات لە بەرانبەر ئەو تاوانانەی کە خرابوونە ئەستۆی، هەروەها لە لایەکیتریش پیشانی ئەوە بدەین کە ترسو دلە راوکێی ئینگلیزەکان لە نووری گەیشتۆتە ئەو پەڕی، ئەگەر بزانیین بە بەندکردنی حاکمی گشتی مەلەکی بریتانی لە بەغدا بروسکەی دەست خۆشی بۆ حاکمی سیاسیی هەولێر ڕەوانە کردووەو، ڕەوشی ئارامیو هێمنی ڕەواندزی بە بەندکردنی نووری باویل ئاغا بەستەوە[٢٧].

---

(٢٦) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا؛ مستەفا جندیانی، چەند لاپەڕەیەکی پرشنگدار لە مێژووی شۆڕشی گەلی کورد لە ڕواندز ١٩١٨-١٩٢٢، بەشی یەکەم ، گۆڤاری رواندز، ژمارە(٢) ، ساڵی ١٩٩٨، ل ٤٠.

(٢٧) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ص ٧٣،٧٩.

حاكمی سیاسیی هەولێر ئاماژە بۆ ئەوە دەكات كە لە خافڵەتی بڕیاری گواستنەوەی نووری یان داوە لە هەولێرەوە بۆ كەركوك لە جێگای ئەوەی ڕەوانەی مووسڵی بكەن، لەبەر ئەوەی نەكا نووری لە ڕێگای هاوڕێكانییەوە لە مووسڵ بتوانێت ڕابكا، ئەوە لە لایەكو، لە لایەكیتریش ئەو كاتە مووسڵ بنكەی پروپاگەندە بوو لە نێوان كوردەكانی ئاكـرێو ڕەواندز كە ئینگلیز لێ دەترسا[٢٨]. بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا نووری باویل ئاغا دوای ڕەوانەكردنی بۆ كەركوك لە وێشەوە بۆ بەغدا توانی لە دەست پاسەوانەكان خۆی ڕزگار بكا. ئەڵبەتە بلاّوبوونەوەی ئەو دەنگو باسەش ئینگلیزەكانی هەراسان كرد، بۆیە نەقیب دیكینسن هەڵسا بە بەند كردنی باویل ئاغاو، هێیش بە تەلەفۆن فەرمانی بە ئیسماعیل بەگ كرد كەوا براكانی نووری دەستگیر بكا. بۆ ئەو مەبەستەش ئیسماعیل بەگ لە ٢٩ی تەمووزی١٩٢٠ پیاوەكانی ڕەوانەی سەر ماڵی باویل ئاغا كرد تا كوڕەكانی دەستگیر بكا. دەرئەنجام لە نێوان پیـــاوەكانـــی ئیسماعیل بەگ و براكانی نووری بووە شەڕە تەقەو دوو برای بە ناوی كەریمو مستەفا لەگەڵ كوڕێكی كوژرانو دوو براكەیتریشی ڕایان كردە چیا. سەبارەت بەو ڕووداوەش بیروڕای جیاواز هەن، هەندێك ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كەوا كوشتنی دوو كوڕەكەی باویل ئاغا بە دەستی پیاوەكانی ئیسماعیل بەگ دەستی ئەنقەستی تیادا بووەو مەبەستیان تۆڵە سەندنەوە بووە، ئەوە لە لایەك، لە لایەكیتر دەڵێن نەخێر كوڕەكانی باویل ئاغا سەركێشیان كردووەو خۆیان بە دەستەوە نەداوە،

---

(٢٨) هي، نفس المصدر ، ص ٧٩.

بۆیە پیاوەکانی ئیسماعیل بەگ تەقەیان لێ کردوون‌و کوژراون[٢٩].
لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، کوشتنی دوو کوڕەکەی باویل ئاغا بە هەر پاساوێك بووبێ، ئەوەندەی دی ڕك‌و کینەی نووری بەرانبەر ئینگلیزەکان ئەستووتر کردووەو کێشەو دوژمنداری نێوان دوو بنەماڵەی ئیسماعیل بەگ‌و باویل ئاغایشی جارێکی دی هێناوەتەوە گۆڕێ‌و ململانێیەکەی نێوانیانی گەرمتر کردووە.

نووری دوای گەڕانەوەی بۆ ناوچەکە دەستی کرد بە پەیوەندی کردن بە نەیارانی ئینگلیز، لە وانە حارس ئاغای بیاوێ و شێخانی بارزان و شێخەکانی سورچی کە هەموویان بە ڕووی ئینگلیزەکان دا هەڵگەڕابوونەوە، چونکێ پشێوی ناوچەکانی زاخۆ، ئامێدی، بارزان و ئاکرێی گرتبۆوەو، ئینگلیزەکان بێ پسانەوە ڕووبەرووی گرفت هاتن‌و گەلێك لەو ئەفسەرانەی کە بە مەبەستی ڕاوێژو سەپاندنی دەسەڵات ڕەوانەی ناوچەکان کرابوون کوژران[٣٠]. بێ گومان ئەو پشێویە ڕەواندزیشی گرتەوەو، شەڕو هەرای ناوەخۆش ئەوەندیتر خەڵکی تووشی نائومێدی کرد. هەر بۆیە لە ١٢ی ئابی١٩٢٠ لە ڕێگای گەڕانەوەی لە گەرووی گەلی بەگدا هێی‌و خێزانەکەی کەوتنە بەر دەست ڕێژی تەقەو پەرجووانە ڕزگاریان بوو[٣١].

---

(٢٩) هاملتون، المصدر السابق، ص ٢٢٢.

(٣٠) جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، وەرگێڕانی: کوردۆ، بێ شوێنی چاپ ١٩٨٥، ل ١٤٦؛ د. کمال مظهر أحمد، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، مطبعة الحوادث، بغداد، ١٩٧٨، ص ٨٧-٨٨؛ د.عەبدوڵڵا ئەبریشەمی، نەتەوەخوازی، وەرگێڕانی: سەلاحەدین ئاشتی، چاپی یەکەم، چاپخانەی شڤان، بێ ساڵی چاپ، ل١٥٩.

(٣١) السر أرنولد ويلسن، المصدر السابق، ص ١١٦؛ د.کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ١٩٨٥، ل ١٦٨.

بەردەوامی گەڕان‌و سوڕان بە ناو هۆزەکانی ناوچەکە، ئەنجام زیاد بوونی ژمارەی هەوادارانی نووری لێکەوتەوە، بە تایبەت کاتێك هۆزی گەورەی هەروتی هاتنە پاڵییەوە، بە مەش مەترسی خستە سەر دەسەڵاتدارانی ئینگلیز بە گشتی‌و حاکمی سیاسیی هەولێر بە تایبەتی هەر لەبەر ئەوە بیری لە چۆڵکردنی ڕەواندز کردەوە، بەڵام نەقیب لیتلدیل یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە ڕەواندز ئەوە ڕەت دەکاتەوە و دەڵێ: " **پێویستە ئەوە نەوترێ کە ترسی نووری بریتانییەکانی ناچار کرد بە خێراییی‌و بەبێ بەرگری ڕەواندزییان چۆڵکرد**"[٣٢].

سەرەنجام دوای پەڕینەوەی هۆزی سورچی[٣٣] لە بەری بادینان بە سەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵلاّ و شێخ ڕەقیب و شێخ مازۆ لە زێ وە بۆ ئەم دیوو و تێکەلاّو بوونیان لەگەڵ هێزەکەی نووری باویل ئاغا. ئەوە بوو هێرشیان کردە سەر بنکەی ئینگلیزەکان لە گوندی بەردین[٣٤]، هەروەها لە ڕۆژی ٢٧ی ئاب ١٩٢٠ توانیان هێڵی پەیوەندنی نێوان باتاس‌و هەولێر ببڕن‌و بۆ ڕۆژی دواتریش دەستی بە سەریدا دابگرن، بەمەش مەترسیان خستە سەر هەریرو هەڵیان کوتایە سەری‌و توانیان ئینگلیزەکانی لێ وەدەرنێن. سەرچاوەکان ئاماژە بۆ زیانێکی زۆری

---

(٣٢) هي، المصدر السابق ، الجزء الثاني، ص ١١٥.

(٣٣) هۆزی سورچی: هۆزێکی گەورەن و بە شێکی زۆریان لە ناو سنووری ئێـران دان و بە شەکەی‌تریش لە عێراق لە ناوچەکانی ڕەواندز و ئاکرێ هەن. عباس العـزاوي، المصدر السابق، ص ١٣٧.

(٣٤) گوندی بەردین. دەکەوێتە بەرانبەر گوندی بێخەمە — قەندیل سەر بـە ناحیـەی هەریرە.

ئینگلیزەکان دەکەن لەگەڵ دەسکەوتێکی چاك بۆ ڕاپەڕیوان لە کاتی دەست گرتیان بە سەر ناوچەکان[٣٥].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە دابەش بوونی هێزی ڕاپەڕیوان بە سەر سێ قۆڵدا کە پێك هاتبوون لە: شێخانی بجێل کە ئەرکی پاراستنی هەریرو باتاسیان لە ئەستۆ بووو، هەروەها باویل ئاغا گرتنی بەری شەقلاوەی پێسپێردرابووو، نووریش هێزە سەرەکییەکەی سەرپەرشتی دەکردو کاری ئەو گرتنی خەلیفان[٣٦] و کانیوەتمان[٣٧] و ڕەواندز بوو. بۆیە نووری هێرشی کردە سەر بنکەی ئینگلیزەکان لە کانیوەتمان کە ئامانج لە دەست گرتن بە سەریدا نەهێشتنی بنکە سەربازییەکەو دەست گرتن بە سەر ئەو چەكو تفاقو خۆراکە زۆرەی ئەوێ بوو، ئەوە سەرەڕای ئەوەی دەست گرتن بە سەر کانیوەتمان کۆنترۆڵ کردنی ڕێگای نێوان ڕەواندز هەولێرو نیمچە گەمارۆدانێکی ڕەواندز بوو. بۆیە لە ٢٩ی ئابی ١٩٢٠ دەستیان گرت بە سەر کانیوەتمانو ئینگـیزیان لێ وەدەرنا[٣٨].

---

(٣٥) عبدالمنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق ١٣٣٧-١٣٣٨هـ ١٩١٩-١٩٢٠م، الجزء الاول ، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٦٦، ص ٨٩" د. حامد محمود عسى، المشكلة الكردية في الشرق الاوسط، مكتبة مدبولي، مطبعة اطلس، القاهرة، ١٩٩٢، ص ١٣١؛ عوسمان عەبدولڕەحمان سمایل، هەولێر و شۆڕشی (١٩٢٠)ی عێراقی، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(١٦)، هەولێر ، پاییزی ٢٠٠٢، ل ١١٣.

(٣٦) خەلیفان: بە دووری نەوەت کیلۆمەتر لە باکووری ڕۆژهەلاتی هەولێرەوەیە.

(٣٧) کانی وەتمان: ئێستا گوندێکە دەکەوێتە پشتی خەلیفان.

(٣٨) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا؛ مستەفا جوندیانی، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی شۆڕشی کورد لە رواندز، بەشـــی دووەم، گۆڤاری رواندز، ژمـــارە(٣ -٤)، سالی ١٩٩٩، ل ٣٠.

هەواڵی دەست گرتن بە سەر کانیڕەتمان کاریگەری کردە سەر گیانی ئەو هێزەی لە ڕەواندز بوو کە پێك هاتبوو لە: نەقیب دیکینسن و هێزەکەی، ئیسماعیل بەگ، شێخ محەمەد ئاغای والاش[39]، محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی(؟ -١٩٥٣)، میر محەمەد بەگی دەرگەڵەیی و ئاغاکانی برادۆست، بۆیە کەوتنە خۆ ئامادەکردن بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی ڕاپەڕیوان، بەلاّم ئەمانیش خۆیان نەگرتوو لە ڕێگای والاش و دەربەندی ڕانیە بۆ کۆیەو لەوێشەوە بۆ هەولێر هەلاّتن[40]. ئیتر لە ئەیلولی ١٩٢٠ ئینگلیز دەسەلاّتی لە ڕەواندز نەما، بەلاّم جارێکیتر ڕەواندز کەوتە بەر تالاّنو بڕینو کاولکردن لە سەر دەستی سورچییەکانا، بۆیە حوسێن حوزنی موکریانی دەڵێ:"... **بەم جۆرە ئەوەی لە دەس رووسو ارمنیو أسوری رزگاربون ئەم جارە لە دەست سورچیەکان دا تووشی ئەزیەتو نەبوونی بوون**"[41]. سەر ئەنجام ڕەواندز جارێکیتریش ئاوەدانی کەمی تیایدا مایەوە، ئەوەی مابوونەوەش تەنیا چەکدارو هەوادارانی بنەماڵەی باویل ئاغا بوون، بۆیە هاملتۆن لە سەر زاری خەڵکی دەڤەرەکە دەگێڕێتەوەو دەڵێ: "**...باویل ئاغاو کوڕەکەی نووری لە ڕەواندز حوکمڕانیان دەکرد، بەلاّم بەبێ ڕەعییەت چونکێ خەڵکی شارۆچکەکە کۆچیان کردبوو**"[42].

---

(٣٩) والاش دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەلاّتی شارۆچکەی قەسرێ ئێستاکە.

(٤٠) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ١٦٦؛ د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٦٩.

(٤١) سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.

(٤٢) المصدر السابق، ص ٢٢٤.

دەتوانرێ بووترێ، خراپیی مامەڵە کردنی هێزی ڕاپەڕیوان بە گشتیو سورچییەکان بە تایبەتی لە ڕەواندزێ، خەڵکی ناچارکردووە کەوا کۆچ بکەنو ڕەواندز بەجێ بهێڵن، لەبەر ئەوەی ڕاپەڕینەکە ئامانجی سەربەخۆییو ئازادییو بەرنامەیەکی ئەو تۆی بە دەستەوە نەبوو، بەڵکو لە چەند لایەك پێك هاتبوون کەوا لە ڕكو کینەیان بەرانبەر ئینگلیزو پیاوەکانیان ڕاپەڕیبوون، لە وانە شێخانی بجێل خۆیان لە ناوچەکانی ئاکرێ لە سەر داواکاری زێبارییەکانو شێخانی بارزان ڕاپەڕی بوون بەرانبەر بە ئینگلیزەکانو شکابوونو هەلاتبوونە ئەو ناوچانە[٤٣]. لەولاشەوە براکانی یوسف بەگی بگۆك براکەیان لە سەر دەستی ئینگلیزەکان کوژرابوو هەولی تۆڵە سەندنەوەیان دەدا[٤٤]. هەروەها بنەماڵەی باویل ئاغاش دوژمنو قین لە دڵی ئینگلیزەکانو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بوون بە تایبەت دوای کوشتنی دوو کوڕەکەی. کەواتە ڕاپەڕینەکە تەنیا دژە کردارێك بووە.

ئەڵبەتە بوونی ڕەواندز بە شوێنگەی حەوانەوەی ئەو کەسانەی لە دەسەلاتی ئینگلیز یاخی ببوون، پێویستی بە هێزێك هەبوو بۆ ئەوەی

---

(٤٣) عبدالمنعم الغلامي، المصدر السابق، ص ٨٤ و مابعدها؛ د. حامد محمود عسى، المصدر السابق، ص ص١٢٩-١٣٠؛ د.عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، الطبعة الثانية، مطبعة الانتشار، بغداد، ١٩٨٥، ص ص ١١٥-١١٧.

(٤٤) یوسف بەگ: زاوای حاجی نەورۆز ئەفەندی بوو کاتێك مێجەر نوئێل هاتە ناوچەکە کردی بە سەرداری هەندێ لە ناوچەکانی دەوروبەری ڕەواندز، بەلام بە هۆی سەر کێشی کردنی لە دەسەلاتی ئینگلیزەکان لە دواتر دا هەولی ئەوەیان دا لە ناوی ببەن، سەرئەنجام دوای گیرانی لەسەر مەسەلەیەکی کەسی لە شەوێکدا خنکێنرا. هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ص ٩-١٠، ١٥-٢٢.

پشتی پێ ببەستن و هاریکارییان بکات، بۆیە کاتێك ئەحمەد تەقی[٤٥] بە مەبەستی تێگەیشتن لە ڕەوشی سیاسیی سەردانی ناوچەکانی قەڵادزەو پشدەر دەکات، بە بیستنی دەنگ و باسی ڕەواندز دەچێتە ئەوێ و دەڵێ:"... بۆ سبەینی گەیشتمە ڕەواندزو چوومە لای غفورخان [مەبەستی غفور خانی ناودەشتە- توێژەر] تێم گەیاند کە هەموو لایەك[مەبەستی ناوچەکانی قەڵادزەو پشدەرە- توێژەر] ئامادەن پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ شۆڕشی ڕەواندز ببەستن، پاش کەمێك لەگەڵ غفور خان چووینە لای شۆڕشگێڕەکان و لە گەڵیاندا کۆبووینەوە، لەم کۆبوونەوەیدا باویل ئاغاو نوری کوڕی و حمەشینی سەر چیاو خدری کوڕی و شێخانی بجیل و شێخ کاکە ئەمین و ئەحمەد بەگی بگۆك و شۆڕشگێڕەکانی تر ئامادە بوون... هەموویان هاتبوونە سەر ئەوەی کە پێویستە هێزێکی وا هەبێ کورد پشتی پێ ببەستێ گومانیش نەبوو کە مەبەستیان لەم هێزە تورك بوو کە دژی ئینگلیز پشتی پێ ببەستن، وە دەریشیان خست کە لە ئینگلیز تەواو مەئیوس بوون و هیچ هیوایەکیان پێ نەماوە... هەر کردەوە ناڕەواکانی ئینگلیزیش بوو کە هێنا بووینە سەر بیروڕایەك کە بە تێکڕایی هەموویان بڕیار بدەن لەشکری تورك بهێنە ڕەواندز بۆ ڕزگار بوون لە

(٤٥) ئەحمەد تەقی کەسایەتییەکی نیشتیمانپەروەری خەڵکی سلێمانیبوو. وە بە یەکێك لە کەسایەتییە نزیکەکانی شێخ مەحموود دەژمێردرێت، ناوبراو ڕۆڵی کاریگەری هەبوو لە هێنانەوەی هێزی تورکەکان بۆ باشووری کوردستان بە گشتی و ڕەواندز بە تایبەتی کە دواتر باسی لێوە دەکەین. ناوبراو لە ١٣ی کانوونی دووەمی ١٩٦٠ کۆچی دوایی کردووە. جەلال تەقی، خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقی دا لاپەڕەیەك لە شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، سمکۆ، "هەستانەکەی رەواندز و پەیوەندیی بە ولاتانەوە"، چاپخانەی سلمان الاعظمی، بەغدا، ١٩٧٠.

دەسەڵاتی ئینگلیز بە رادەیەکی وا کەوتبوونە پەیوەندی بەستن لەگەڵ والی(وان) دا ووتیان کە وەرامی پشتگیریشیان لێ وەرگرتۆتەوەو نامەکەی والیان پیشان دام کە پڕ بوو لە هاندانو پشتگیری"[٤٦] .

ماوە بڵێین ڕاپەڕیوانی ڕەواندز پێشتر پەیوەندییان بە سمکۆی شکاك[٤٧] کردبووو داوای هاوکارییان لێ کردبوو، بەڵام سمکۆ وەڵامی دابوونەوە کە سەرەتا ڕاپەڕینەکە لە ناوچەکانی ئێران ئەنجام بدەنو دواتر بگەڕێنەوە ئەو ناوچەیە، بۆیە ئەوانیش بە داواکارییەکەی سمکۆ ڕازی نابن[٤٨]. کەچی نووسەرێك لەو بارەیەوە دەڵێ:"**ئەمانە ویستیان کە اسماعیل ئاغای سمکۆشیان لەگەڵ بێت نوسراوێکیان بۆ نارد داوای یارمەتیان لێ کرد، ئەویش کە زانی ئەمانە جوڵانەوەکەیان بێ سەرییەو ئامانجێکێ نیشتمانی نیە یارمەتی نەدانو وەڵامی نەدانەوە...**"[٤٩] بەڵام لە ڕاستیدا سمکۆ لەو ڕۆژانەدا نەیدەویست دڵی

---

(٤٦) جەلال تەقی، هەمان سەرچاوە، ل ل ٤٤-٤٥.

(٤٧) ئیسماعیل ئاغا(١٨٩٥-١٩٣٠) ناسراو بە سمکۆ کوڕی محەمەد ئاغای سەرۆکی هۆزی شکاکە، دوای مردنی باوکی و کوشتنی جەعفەر ئاغا برای دەسەڵات دەگرێت دەست و سەرکردایەتی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەگرێتە ئەستۆ، ناوبراو گەلێك جار بەر ڕووی دەسەڵاتدارانی ئێرانی و تورکی شۆڕشی هەڵگیرساند هەر ئەوەش بوو مەترسی بۆ ئەوان دروست کرد، بۆیە بەردەوام هەڵی لەناو بردنیاندا تا بۆسەیان بۆنایەوە لە شنۆساڵی ١٩٣٠کوشتیان. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: کریس کۆچێرا، کورد لە سەردەی نۆزدە و بیست دا، وەرگێڕانی: حەمە کەریم عارف،چاپی یەکەم، چاپخانە و ئۆفسێتی شڤان، سلێمانی،٢٠٠٣، ل٥١ بەدواوە.

(٤٨) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

(٤٩) ڕەمزی قەزاز، بزووتنەوەی سیاسی و روشنبیریی کورد لە کۆتاییی چەرخی نۆزدەهەمەوە تا ناوەڕاستی چەرخی بیست، چاپخانەی ژین، ١٩٧١، ١٣٦.

ئینگلیزەکان لە خۆی برەنجێنێت‌و بە هیوای ئەوە بوو هاوکاری بکەن بۆ ئەنجام دانی ڕاپەڕینێك لە دژی ئێرانییەکاندا[٥٠].

ئیتر لێرەدا تاکە هیواو ئاوات‌و پشتیوانی ڕاپەڕیوانی ڕەواندز هێنانی هێزێکی تورك بوو، تا پارێزگاری خۆیانی پێ‌بکەن. بۆیە ئەحمەد تەقی دەڵێ:"... کەلێکم دایەوە بیروڕای عەشایرو ئەهالی قەزای پشدەرو ڕانیەش هەمان شتە، لە بەر ئەوە بە داواکاری شۆڕشگێڕەکان ڕازی بووم کە بە نوێنەرو ناوی ئەوانەوە بچمە وان‌و لە بارەی هێنانی سوپاو هێزی تورکەوە بۆ ڕەواندز لەگەڵ قەدری بەگی والیدا گفت‌وگۆ بکەم"[٥١].

بەم شێوەیە کوردەکانی ناوچەکە خۆیان جارێکی‌تر چوون بەپیر داواکاری‌و هێنانەوەی هێزی داگیرکەری تورك بۆ نێو خاکی کوردستان، ئەو تورکانەی کە بە درێژایی چەند سەدە بوو دەیان چەوساندنەوەو هیچ مافێکیان پێ ڕەوا نەدەدیتن. تورکەکانیش لە بەرانبەر ئەو داواکارییە بێ سێ‌و دووی لێ کردن، دوای ماوەیەك توانیان هێزێك ڕەوانەی ڕەواندز بکەن، کە لە تەوەرەی داهاتوو بە چڕی باس لە هاتنی ئەو هێزەو چالاکییەکانی لە ناوچەکەدا دەکەین.

---

(٥٠) محمد رسول هاوار، سمکۆ(ئیسماعیل ئاغای شوکاك)و بزووتنـەوەی نەتەوایـەتیی کورد، چاپخانەی ئاپێـك، سـوید، سـتۆکهۆلم، ١٩٩٥، ل ٣٣٣؛ حەسـەن ئەرفـەع، کوردەکان، وەرگێڕانی: سەردار محەمـەد، چـاپی یەکـەم، دەزگـای چـاپ‌و پەخشـی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ١٦٦،

(٥١) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

تەوەری دووەم

هاتنەوەی تورك بۆ ڕەواندز و ڕۆڵی ئۆزدەمیر پاشا[٥٢] لە ناوچەكەدا

دوای ئەوەی ڕاپەڕیوانی ڕەواندز كەوتنە بیری ئەوەی هاوكاریو هەماهەنگی لە توركەكان وەرگرنو، ئەحمەد تەقییش ڕازی بوو ببێت بە نوماینەدەی ئەوان. لە تەشرینی یەكەمی ١٩٢٠ ئەحمەد تەقی بە هاوڕێیەتی لەگەڵ فەتاحی شانەگەرو حەمیدی پیاوی شێخ ئەمینی سندۆلآن لە ڕەواندزەوە بەرەو نەهری[٥٣] بە ڕێكەوتن[٥٤].

ئەحمەد تەقی لە نەهری چاوی بە مەحموود فازڵی وەكیلی قائیمقام كەوتو، لە گفتوگۆی نێوانیان مەحموود فازڵ ئاماژەی بە باشی پەیوەندی كەمالییەكان لەگەڵ كوردەكانی باكوورو سمكۆی شكاك دەكات. هەر بۆیە ئەحمەد تەقی ئەو هەلە دەقۆزێتەوەو لە ڕێگای

(٥٢) عەلی شەفیق ناسراو بە ئۆزدەمیر ئەفسەرێكی لێهاتووی تورك و لایەنگیری مستەفا كەمال بوو، بە ڕەگەز لە چەركەسییەكانی میسر بوو، لە حوزەیرانی ١٩٢٢ هاتە ڕەواندزو ڕۆڵی كاریگەری بینی (كە دواتر باسی لێوە دەكەین). د. كەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی كورد، بەشی یەكەم، ل ١٢٠.

(٥٣) نەهری: مەركەزی ناوچەی شەمدینانە لە هەرێمی هەكاری كە دەكەوێتە سنووری كۆماری توركیای ئێستاوە.

محمد امین زكی، المصدر السابق، ص ٧٣.

(٥٤) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٦.

گەوەرەوە[٥٥] دەچێتە چاری[٥٦] لای سمکۆی شکاك تا لە ڕەوشی ڕەواندز ئاگاداری بکات، بەڵام سمکۆ لە وتەکانیدا بە ئەحمەد تەقی دەڵێ:" **ئێستا ئینگلیز زۆر بە هێزەو بە ڕەنگاری کردنی لەشکرەکانیان زۆر گرانە. لەو بڕوایەشدا نیم کە تورك بە هێزەوە بەشداری بزوتنەوەکەی ڕەواندز بکات، من وا بە باشتر ئەزانم کە هەوڵ بدەین لە ئێراندا بزووتنەوەکەمان بە هێز بکەینو لێرە بتوانین کورد یەك خەینو پارێزگاری بکەین ئەمە بۆ وەزعی ئەمڕۆمان زۆر باشترە**"[٥٧].

شیاوی باسە لە دەمی میوانداری ئەحمەد تەقی لای سمکۆی شکاك تەلەگرافێك لە قەدری بەگی واڵی وانەوە بۆ سمکۆ دێتو داوای ئەوەی لێ دەکات کە بە زووترین کات نوماینەدەی ڕاپەڕیوانی ڕەواندزی بۆ ڕەوانە بکات، کاتێکیش ئەحمەد تەقی دەچێتە وان بۆ ماوەی چەند هەفتەیەك گفتوگۆو ڕاوێژ لە تەك والییدا دەکات سەبارەت بە ڕەوانەکردنی هێزێکی تورك بۆ ڕەواندز، قەدری بەگیش حکومەتی ئەنقەرەی لێ ئاگاردار دەکات، تا سەرئەنجام بڕیاری هەناردنی هێزێکی تورك بە سەرکردایەتی محێدین بەگ بۆ ڕەواندز دەدرێت[٥٨]. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانیین کە کەمالییەکان دەمێك بوو لە دەرفەتێکی وا دەگەڕان تا سوود لە ڕقی هەڵچووی کوردەکان وەربگرن لە دژی ئینگلیزەکانو،

---

(٥٥) گەوەر: دەکەوێتە هەرێمی هەکارییەوە لە دیوی سنووری کۆماری ئێرانی ئێستاوە. محمد امین زکی، المصدر السابق، ص ٣٣٩.

(٥٦) چاری (چەهریق) مەڵبەند و شوێنی سەرەکی سمکۆی شکاك بوو کە دەکەوێتە نزیك سنووری تورکیاوە لەوپەڕی باکووری دەریاچەی ورمێ وە. محمد رسول هاوار، سمکۆ(ئیسماعیل ئاغای شوکاك)، ل ٢٦٤.

(٥٧) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو ل ٤٧.

(٥٨) هەمان سەرچاوە، ل ٤٩.

شوێن پێگەیەك بۆ خۆیان لە ناوچەکەدا دامەزرێننو، لە ڕێگای ئەوەوە پڕوپاگەندە بۆ گێڕانەوەی دەسەڵاتیان بۆ ویلایەتی مووسڵ بکەن[٥٩].

ئەحمەد تەقی لە سەر فەرمانی قەدری بەگی والی، فەتاحی شانەگەر بۆ ڕەواندز ڕەوانە دەکاتەوە تا لە هەواڵی ناردنی هێزی تورك ئاگاداریيان بکاتەوە، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌تریش قەدری بەگ، حەمیدی پیاوی شێخ ئەمین و قوماندانێکی خۆی ڕەوانەی لای عەباسی مەحموود ئاغای پشدەری دەکات بۆ دڵنیابوون لە هەڵوێستی ئەوانەوە. کاتێکیش هەر یەك لە فەتاحی شانەگەرو حەمیدی پیاوی شێخ ئەمین بە جیا دەگەڕێنەوەو هەواڵی پەلە کردن لە چوونی هێزی تورك بۆ ئەو ناوچانە دەهێننەوە وەرزی بەهار دادێتو هێزەکەی تورك بەرەو نەهری دەکەوێتە ڕێوە[٦٠].

لە سەرچاوە مێژووییەکان سەبارەت بە مێژووی هاتنی هێزەکەی تورك بۆ ڕەواندز زانیاری جیاواز دەدەن بە دەستەوە، ئەحمەد تەقی لە یادداشتەکانیدا دەڵـــێ:"... **لە نیسانی ١٩٢٢دا لەگەڵ محی‌الدین بەگی یوزباشیدا حەرەکەتمان کرد**"[٦١]. کەچی ڕەفیق حلمی لەسەر زاری ئەحمەد تەقی دەیگێڕێتەوە گوایە هێزەکە لە مایسی ١٩٢١

(٥٩) ئەحمەد باوەڕ، ئۆزدەمیر و کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئۆفسێتی بابان، سلێمانی،٢٠٠٠، ل ٢٦؛ سیامەند قادر عەلی، هاتنەوەی تورك بۆ کوردستانی خواروو ١٩٢١-١٩٢٣، گۆڤاری بیری نوێ، ژمارە(٢٣) ، تشرینی‌یەکەم - تشرینی دووەم ١٩٩٩، ل ٦٥.

(٦٠) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٤٩-٥٠.

(٦١) هەمان سەرچاوە، ل ٥١.

هاتۆتە ڕەواندز[٦٢]. بەڵام هەندێکیتر ئاماژە بۆ حوزەیرانی ١٩٢١ دەکەن[٦٣]. هەروەها لە تەلەگرافێکی کۆمیسیاری باڵای بریتانی لە بەغدا کە بۆ وەزیری موستەعمەراتی بریتانی لە لەندەن ڕەوانەی کردووە، سەبارەت بە گەیشتنی هێزی تورك بۆ ڕەواندز دەڵێ:" ئیمرۆ ناوەڕۆکی نامەیەکمان دەسگیر بوو کە بۆ غفورخانی ناودەشتو نوری باویل ئاغا نێرابوون کە لە لایەن محیالدین بەگەوە کە سەرکردەی هێزی تورکە لە(وان) کە بە مێژووی ١٩٢١/٤/١٣ بۆ هەر دووکیانی ناردووە دەڵێ: [مەبەستی محییەددین بەگە - توێژەر] بەرامبەر بەو شەڕەی لەگەڵ ئینگلیزەکان کردبووتان [مەبەستی شەڕەکانی هەریرو باتاسە - توێژەر] پیرۆزبایتان لێ دەکەم، بەم زووانە ئومێدەوارم تفەنگو ڕەشاشتان بۆ بنێرم کە ئێستە گەیشتوونەتە(نەهری)، من خۆشم لە دوای ٥ - ٦ ڕۆژی تر دێمە ڕەواندز و لەگەڵ ئەحمەد ئەفەندیدا کە خەڵکی سلێمانییە استکشافێك دەکەین وە لە دوای ئەوە هێز دەهێنمە ڕەواندزو هەرچیتان پێویست بێ جێبەجێی دەکەمو ئێستە (١٠) صندوق فیشەك ئامادەیە بەڵام وولاغ دەس ناکەوێ، پێویستە خۆتان وولاغ بنێرن بۆ ئەو صندوقانە بۆ ئەوەی بیان گوێزنەوە لای خۆتان، کە خۆشم هاتم جبەخانەیتریش دەهێنم. هەروەها وا نامەیەکی والیی(وان)تان بۆ دەنێرمو هەرچی پێویست بێ تیایا باس کراوەو روون کراوەتەوە پێویستە هەمووی جێبەجێ بکرێو(٥) ئێستر بنێرن بۆ گواستنەوەی

---

(٦٢) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤٩.

(٦٣) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٨؛ کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣؛ دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٢٩١.

فیشەکەکان"[٦٤]. سەر ئەنجامی ئەو بیروڕا جیاوازانەی کە ئاماژەمان بۆ کردن سەبارەت بە مێژووی هاتنەوەی تورکەکان، بە پشت بەستن بە ناوەڕۆکی تەلەگرافەکەی کۆمیسیاری بالاّی بریتانی لە بەغدا ڕەنگە هێزەکەی تورك لە بیستەکانی نیسانی ١٩٢١ هاتبێتەوە ڕەواندز.

هێزەکەی تورك دوای تێکەڵ بوونی لەگەڵ هێزێکیتر لە نەهری ژمارەیان بوو بە سەد سەربازو چوار پێنج ئەفسەر کە هەر هەموییان یەك تۆپو دوو ڕەشاشو چەند تفەنگو جبەخانەیەکیان پێ بوو[٦٥]. بەلاّم نەبوونی متمانەی تەواو بە ڕاپەڕیوان محێیەددین بەگی هێنایە سەر ئەو بڕیارەی کە سەرەتا خۆیو چواردە سەرباز لەگەڵ ئەحمەد تەقی بچێتە ڕەواندز تا بە تەواوەتی لە هەڵوێستی ناوچەکە تێبگەن. کاتێکیش محێیەددین بەگ لە هاتنی بۆ ڕەواندز چاوی بەو ئاپۆرە جەماوەرییە دەکەوێت، بە ناوی خۆیو کەمالییەکانەوە سوپاسیان دەکاتو دەڵێ:" **... زۆر جێی داخی ئێمەی تورکەکان بوو کە بۆ ماوەك لە یەکتری جیا بوو بووینەوە ئێستە وا سوپاس بۆ خوا دووبارەیەکمان گرتەوە... لە بەر ئەمە تکام وایە کە دووای ماندوو حەسانەوە ئیزنم بـــدەن بـــگەڕێمەوە (شەمدینان)و عەسکەرەکانی لەوێ بە جێم هێشتوون بیانهێنمە ڕەواندز...**"[٦٦]. کاتێکیش ڕاپەڕیوانی ڕەواندز گوێ بیستی ئەو بڕیارە دەبن بە محێیەددین بەگ دەڵێن هەر لێرەوە دەنگ لە هاتنی هێزەکە بگێڕەوە، بەلاّم دوای

---

(٦٤) م . ر . هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، لەندەن، ١٩٩١، ل ١٨٠.

(٦٥) جەلال تەقی ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١؛ رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥١

(٦٦) رفیق حلمی، هەمان سەرچاوە و لاپەرە

گفت‌وگۆیەکی زۆر لە سەر ئەوە ڕێك دەکەون کە چواردە سەربازەکە لە ژێر سەرکردایەتی نووری باویل ئاغا لە ڕەواندز بهێنێتەوەو، محێیەددین بەگ‌و ئەحمەد تەقیش بۆ نەهری بگەڕێنەوە. ئەحمەد تەقی سەبارەت بەو هەڵوێست‌و جەخت کردنە لە هێنانی هێزی تورك دەڵێ:"... ئینجا بزانن بێ مەعنایی‌و کردەوەی حاکمە سیاسیەکانی ئینگلیز لەگەڵ دۆست‌و هاوکارەکانی خۆیاندا گەیشتووە چی رادەیەك کە وای لەو کوردانەی کوردستانی جنوبی کرد بێ بە زۆر وا لە تورك بکەن لەشکری خۆیان بنێرن بۆ یارمەتی دانیان لە دەرپەڕاندنی ئینگلیزدا، بە رادەیەکی وا کە سەربازەکانی(محی الدین) بەگ وەك بارمتە گل بدەنەوە بۆ ئەوەی ناردنی مەفرەزەکە مـسۆگەر بکەن‌و مـنیـش بکەن بە(مباشر) کە هەوڵی ئەوە بدەم مەفرەزەکە زوو بگات دیارە مەفرەزەیەکی سەد کەسی نرخێکی جەنگی ئەو تۆی نیەو گومانی تێدا نیە کە هەموو زەحمەتی جەنگ‌و بە خێوکردنی شەڕ کەران هەر لە سەر ئەهالیەکە خۆی ئەبێ ئەمەیان هەر بۆ ئەوە کرد کە خەڵك بزانن گوایا حوکومەتی تورکیان لە پشتەو بەمە هانیان بدەن‌و مەعنەویەتیان بەرز بکەنەوە..."(٦٧). لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، جگە لە خراپی مامەڵەکردنی حاکمەکانی ئینگلیز، سۆزی ئایینییش ڕۆڵی خۆی هەبووە کە کەمالییەکان پروپاگەندەیان بۆ دەکرد، لەگەڵ لایەنگیری هەندێ لە کوردەکانی خواروو بۆ کەمالییەکان کە ئارەزووی هێنانەوەی دەسەلاتی ئەوانییان دەکردو، لە دواتر بە جلخوار یان تورکخوا ناویان دەرکرد.

---

(٦٧) جەلال تەقی، سەر چاوەی پێشوو، ل ل ٥٢-٥٣.

ئەگەرچی محێیەددین بەگو ئەحمەد تەقی بە نیازی هێنانی پاشماوەی هێزەکە گەڕانەوە نەهری، بەڵام گۆڕانکاری نێو سوپای تورك لە لایەكو، ڕاسپاردنی محییەددین بەگ بە ئەرکێکی سەربازی تازە لە لایەکی‌تردا، ماوەیەکی‌تریشی لە هێنانی هێزەکە بۆ ڕەواندز دواخست، تا ئەوکاتەی بڕیاری ئەوە درا هێزەکە بخرێتە ژێر سەرکردایەتی مەحموود فازڵەوە. کاتێکیش مەحموود فازڵ بە خۆیو هێزەکەیەوە ڕووی کردە ڕەواندز، ئینگلیزەکان شێخ محەمەدی باڵەكو محەمەد عەلی ئاغای جوندیانیان لێ هاندان تا ڕێگایان لێ بگرن، بەڵام بە هاوێشتنی یەك تۆپ لە لایەن هێزەکەی تورك خۆیان نەگرتو بڵاوەیان لێ کردو تەسلیم بوون[٦٨].

بە هاتنی دەسەڵاتی توركو بەپێی دەستووری ئەو کاتەی کەمالییەکان ئەنجومەنێکی میللی بۆ بەڕێوەبردنی ڕەواندز دامەزرا کە پێك هاتبوو لە:

- شێخ ڕەقیبی سورچی، سەرۆك
- ئەحمەد تەقی، جێگری سەرۆك
- ئەندامیەتی هەر یەك لە شێخ ئەمینی سەران، شێخ جەواد سەران، غفورخانی ناودەشتو خدری ئاغای سەرچیا.
- ئەحمەد بەگی بگۆك، قائیمقامی ڕەواندز
- نووری باویل ئاغا، قوماندانی جەندرمە
- شەوکەت ئەفەندی، سەرۆکی شارەوانی[٦٩].

---

(٦٨) م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان، بەرگی دووەم، ل ١٧٣.

(٦٩) جەلال تەقی سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥. تێبینی: لێرەدا جیاوازیەك بەدی دەکرێت لە بەر ئەوەی ڕەفیق حلمی ئاماژە بۆ ئەندامیەتی باویل ئاغا، سەعید بەگ و ساڵح

ئەنجومەنی میللی لە ڕەواندز دوای ڕێکخستنی کارەکانی لە یەکەمین کاریدا لە تەمووزی ١٩٢١ هێرشی کردە سەر ناوچەکانی هەریرو باتاس‌و توانیان دەسەلاّتی ئینگلیزەکانی تیایدا بکەنە دەرەوە[٧٠]. بە بیستنی ئەو هەواڵە کاریگەری کردە سەر ناوچەکانی دەروروبەری، ئەوەتە میرانی قادر بەگ حاکمی ئینگلیزەکان لە شەقلاوە بە نهێنی دەکەوێتە پەیوەندییەوە لەگەڵ هێزی ڕاپەڕینەکە لە ڕەواندز، فارس ئاغای زێباریش بۆ مەبەستی پیرۆزبایی لە شێخ ڕەقیب دێتە هەریرەوەو، شێخ ئەحمەدی بارزانییش سەردانی ڕەواندز دەکات‌و بیست لە چەکدارانی خۆی لە ژێر سەرکردایەتی شەریف ناوێك جێ دەهێڵێ‌و خۆی بەرەو بارزان دەگەڕێتەوە[٧١]، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌تریش ناوچەکانی ڕانیەو دەورووبەری پشێوی تێ‌کەوت‌و شەڕو پێك دادان لە نێوان هێزەکانی ئینگلیزو بابەکر ئاغا لە لایەك‌و هێزی هۆزەکانی ناوچەکە بە پاڵپشتی هێزی میللیی ڕەواندز لە لایەکی‌ترەوە ڕوویدا[٧٢].

بەگ دەکات، بەلاّم ئاماژە بۆ ئەندامێتی خدر ئاغای سەرچیا ناکـات. سەرچـاوەی پێشوو، ل ٥٥٢. هەروەها ڕەمزی قەزاز ئاماژە بۆ ئەندامێتی باویل ئاغـا دەکـات ، بەلاّم بۆ سەعید بەگ و ساڵح بەگ ناکات . سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٢.

(٧٠) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عـەلی باویـل ئاغـا؛ د. ولیـد حمـدی، کـورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانـی: موحەمـەد نـوری تۆفیـق، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ١١٢.

(٧١) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧.

(٧٢) عـەلی نـاجی کاکەحەمـە ئـەمین عـەتتار و سـیروان بکـر سـامی، ڕۆژنامـەی پێشکەوتن، چـاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، هـەولێر، ١٩٩٨،ل ٣١٨، پیشـکوتن، ژمارە(٦٩) سالی دووەم ، ١٨ ئۆگستی ١٩٢١ ل ٤؛ ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٨١.

ئەوەی جێگای ئاماژە پێدان بێ، ئەو پشێوییە هاوکات بوو لەگەڵ مەسەلەی دەنگدان بۆ دەست نیشانکردنی فەیسەڵی کوڕی حوسێن(١٨٨٥-١٩٣٣) بە شای عیراق، وەلێ لە سۆنگەی ئامادەیی هێزی تورک لە ڕەواندزێدا، ئاکنجێیانی ناوچەکە نەیانتوانی لەو بارەوە هیچ هەڵوێستێك وەرگرن[٧٣]. بۆیە ئینگلیزەکانیش لە بەرانبەر ئەو پێشڕەوییەی هێزەکانی تورکو بۆ بە دەست هێنانی مەرامەکانیان دەستە وەستان ناوەستن، بەڵکو لە سەرەتا بە هێزی ئاسمانی دەکەونە بۆردومان کردنـی ڕەواندزو ناوچەکانی دەورووبەری، ئینجا لە پاشان دەست بە هێرش دەکەن، ئەوەتە لە بروسکەیەکی کۆمیسیاری بالاْ لە عیراق کە بۆ وەزیری موستەعمەرات ڕەوانەی کردوە دەڵێ: "... **هێرشێکمان بە هاوکاری هێزە ئاسمانیەکان کرد لە ڕۆژی ٢٧ی کانوونی یەکەم، هێزەکانمان لە دوو فەوجو دوو پەلی پیادە، لە هێزەکانی(لیڤی)[٧٤] و هێزێکی پۆلیس لە هەولێر، کە هەموویان هەزار تفەنگێك دەبوون، ئەمڕۆ برووسکەیەکمان پێگەیشت تێیادا ئاگادارمان دەکاتەوە لە کشانەوەی هێزەکانی تورکو عەشایەری**

---

(٧٣) د. محمد مظفر الادهمي، المجلس التاسيسـي العراقـي، الجزء الاول، دار الشؤون الثقافيـة العامـة، الطبعـة الثانيـة، بغـداد، ١٩٨٩، ص ١٦٠؛ السـيد عبـدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الاول، الطبعة السابعة، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٨٨، ص ٥٩.

(٧٤) هێزی لیڤی، هێزێکی سەربازی بوون کە دەسەڵاتدارانی بریتانی لە شوێنی هێزی بەکارهاتوویان لە عێراق دایان مەزراند بوو بە مەبەستی کەم کردنـەوە تێچـوونی سەربازی خۆیان. ئەو هێزە کە لە بەشێك لە خەڵکی عێراقو ئاشوورییە ئاوارەکـان پێك هاتبوون فەرمانیان لە ئەفسـەرە ئینگلیزەکـان وەردەگـرت. د. کمـال مظهـر احمد، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، ص ٣٧.

سوورچی له باتاس و حەریرەوە بۆ ڕەواندز..."[٧٥]. واتە بەم شێوەیە بریتانییەکان توانیان دەست بە سەر ئەو ناوچانە دا بگرنەوە.

به هاتنەوەی محێیەددین بەگ بۆ ڕەواندزو هێنانی هەندێ هێزو جبەخانەیتر هێزەکەی ڕەواندز گرۆتنیی زیاتری تێکەوت، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش لەولاوە کەمالییەکان کەوتنە زیاتر خۆ تەیار کردن بۆ گێڕانەوەی دەسەڵاتیان بۆ ویلایەتی مووسڵ، هەر بۆیە مستەفا کەمال لە ١ی شوباتی ١٩٢٢ لە تەلەگرافێکیدا کە بۆ وەزیری بەرگری ڕەوانەی کردوە دەڵێ:" **ئێستا لە پێشڤە چوونە سیاسیەکاندا دەفامرێتەوە کە فەیسەڵ خەریکە حکومەتێك لە عیراق دابمەزرێنێ، ئینگلیزەکانیش لە خۆ ئامادەکردن دایە بۆ ئەوەی موسڵ لە ژێر ماندێتی خۆی دابێ، ئیدی بۆ ئەوەی موسڵ رزگار بکەن، کە بەشێکە لە میثاقی نیشتمانیمان**[٧٦] **دەبێ سوپا بەرەو ناوچەی ڕەواندز بنێرین**"[٧٧]. لە بەر ئەوە لە ١٧ی مارتی ١٩٢٢ ڕەمزی بەگیان وەکو

---

(٧٥) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ١٢٧-١٢٨.

(٧٦) میساقی نیشتمانی، دوای بەستنی کۆنگرەی سیواس لە ٤-١١ی ئەیلولی ١٩١٩ بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال، کۆنگرەکە بڕیارێکی دەرکرد کە لە شەش خاڵ پێك هاتبوو ئەمە لە دوایی بوو بە میساقی نیشتمانی بزاڤی رزگاریخوازی تورکی. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: حنا عزو بهنان، التطورات السیاسیة في ترکیا ١٩١٩-١٩٢٣، رسالة ماجستیر، کلیة الاداب، جامعة بغداد، ١٩٩٠، ص ٦٠.

(4)Republic of Turkiye, Chief- of Staff Publications, Turk lstiklal Harbi, Vol, Iv, Guney Cephesi(Ankara,1966),p.267 .

لە: پرۆفیسۆر د.میم کەمال ئۆقە، کرنۆلۆژیای مەسەلەی ویلایەتی موسل ١٩١٨-١٩٢٦، وەرگێڕانی: سەلام ناوخۆش، چاپی یەکەم، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ٢٠٠٠، ل٣٥. وەرگیراوە.

قائیمقام له ڕەواندز دامەزراند[78]. کاتێکیش ڕەمزی بەگ له کۆتاییی مایسی ۱۹۲۲ گەیشته ڕەواندز جەختی لەسەر هاتنەوەی هێزەکانی تورك بۆ ناوچەکانی هەولێرو کەرکوكو سلێمانی له ماوەیەکی کورتدا کرد[79].

هەروەها کەمالییەکان به مەبەستی گەیشتن به مەرامەکانیان کەوتنه پەیوەندی کردن به سەرۆك عەشیرەتو پیاوانی ئاینی ناوچەکەو له ڕێگای پروپاگەندەی ئایینەوە توانییان سەرنجی زۆربەیان به لای خۆیان ڕابکێشن، ئەوەته له وەلامی نامەیەکیدا والی دیاربەکر که بۆ شێخ عەبدولسەمەد زادەو شێخ عەبدوڕڕەحمانی سەران[80] ڕەوانەی کردووه دەڵێ:" ... وه بزانن به زانینێکی(یەقین) که سەرکەوتنی کۆتایی هەر بۆ موسڵمانان دەبێ وه ڕزگار دەبن له صەلیبییەکان و بەکرێ گیراوە تێکشاوەکانیان. وه له پێناوی ئەوەدا (ئۆزدەمیر بەگ)ی قائیمقامو ئەوانەی له گەڵی دان دەنێرین بۆ لاتانو له دواییدا هێزیتر ڕەوانه دەکەین بۆ ئەوەی بەشداریتان بکەنو

---

(78) دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل٢٩٥؛ کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣.

(79) أ. م. منتشاشفیلي، العراق في سنوات الانتداب البریطاني، ترجمة: د. هاشم صالح التكریتي، مطبعة جامعة بغداد، ١٩٧٨، ص ٣١٨.

(80) شێخ عەبدوڕڕەحمانی سەران، ساڵی ١٨٨٠ له بنەماڵەیەکی بەناوبانگ له دۆڵی ئاکۆیان له دایك بووە و بەشداری بەرگریکردنی ناوچەکەی کردووه له دژی سوپای ڕووسەکان له جەنگی یەکەمی جیهانی، هەروەها بەشداری زۆری شەڕەکانی دژ به ئینگلیزی کردووه، دواتریش ڕۆڵێ کاریگەری بینیوه تا له ساڵێ ١٩٦٠ کۆچی دوایی کردووه. طالب سەرانی، نامەی والی دیاربەکر بۆ (شێخ عەبدولڕەحمانی سەران)، گۆڤاری ڕواندز، ژمارە(٢) ، ڕەواندز، هاوینی ١٩٩٨، ل٥٥.

تەنسیقی لەگەڵ دا بکەن لە خودای بەرز دەپاڕێمەوە سەرتان بخات" (٨١).

کاتێکیش ئۆزدەمیر لە ناوەڕاستی حوزەیرانی ١٩٢٢ گەیشتە ڕەواندز دەبوو لە پلەیەکی نانەوەی کێشە و ئاژاوەی تەواو دابێتو نەخشەیەکی گرنگ بۆ هاندانی خەڵك لە ناوچەکەدا بگێڕێت، هەر بۆیە ڕای گەیاند کە ئەرکی گرتنەوەی سەر لە نوێی ویلایەتی مووسڵی لە ئەستۆ دایە (٨٢). کەچی لە نامەیەکیدا بۆ مستەفا کەمال دەڵێ:"**هەر وەکو من تەماشـــا دەکـــەمو لێی وورد دەبمەوە، کوردی ئەو جێگایانە وەکو پێشوو نەماون، هەموو چاویان کردۆتەوە بۆنی ئازادیان کەوتۆتە دەماغەوە هەوای حکومەتیان لە مێشکدا دەجوولێتەوە، ئەگەر ئێمە بۆ ئەمانە ئیدارەیەکی سیاسی تەشکیل نەکەین، زۆر دووری دەبینم بتوانین وەکو پێشان بیانخەینەوە ژێر حوکمەوە، دەبینرێت کە لە هەموو لایەکەوە دەکۆشن بۆ ئەمە خۆیان لە ژێر حوکمی ئەو و ئەم ڕزگار کەن"** (٨٣). بەلاّم لە پەیوەندی کردنو نامە گۆڕینەوەی دا ئۆزدەمیر لەگەڵ سەرۆك هۆزە کوردییەکاندا بە شێوازێکیتر گوزارشت دەکاتو دەکەوێتە هاندانیان لە دژی ئینگلیزەکاندا. ئەوەتە لە نامەیەکیدا کە لە ٢٦ی حوزەیرانی ١٩٢٢ بۆ ڕەسوول ئاغای سەرۆکی هۆزی دزەیی ڕەوانەی کردووە دەڵێ:" ...

---

(٨١) طارق جامباز، وثیقة عمرها ٧٥عاماً تنشر لاول مرة رسالة جوابیة من والی دیاربکر الی الشیخ عبدالرحمن سرانی عام ١٩٢٢، صحیفة خەبات، العدد(٨٤٦) ، ١٧/ تشرین الاول/١٩٩٧؛ طالب سەرانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦.

(٨٢) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٩.

(٨٣) مەلا ئەسعەد خەیلانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٠.

سوپاس بۆ خواوەند کە ئێمە هاتووینەتە ئەم ناوچەیە تا پێی هێزە دەرەکی‌یەکان کە لێرە حوکم دەگێڕن، کورت بکەینەوەو ولاتە پیرۆزەکەمان رزگار بکەین بە یارمەتی خوا بە زوویی دەست بە ڕێکخستنی خەڵك بۆ بەشداری لە ڕاپەرینێکی گشتی دەکەین"[٨٤].

ئۆزدەمیر بە زیرەکی‌و لێهاتووی خۆی ڕۆڵی کاریگەری گێڕا لە ڕاکێشانی سەرۆك هۆزەکان‌و خەڵکی ناوچەکە بۆ لای خۆی،هەر بۆیە ئەحمەد تەقی لەو بارەیەوە دەڵێ:" ئۆزدەمیر کە بە ڕەگەز لە چەرکەسەکانی(میسر) بوو، پیاوێکی چالاك‌و زیرەك‌و خوێندەوارێکی باش بوو، شارەزاییەکی تەواوی لە ڕەوشت‌و خووی کوردەکاندا هەبووو، لە دەستووری عەشایرا چاك ئەزانی، قسە خۆش‌و قسەزان‌و ووریا بوو، زۆر تاقلێر لەگەڵ سەرەك هۆزە کوردەکاندا ئەجوولایەوە، بۆیە بە پێچەوانەی حاکمە ئینگلیزەکان هەموویانی کردبوو بە ئەموستیلەو کرد بوونە پەنجەی خۆی" [٨٥]. هەروەها کەمال مەزهەریش لەو بارەیەوە دەڵێ:"... ئۆزدەمیر توانی لە نزیکەوە پێوەندی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆری سەردارانی کورد دابمەزرێنێ، هەزارو یەك گفتی شیرینی درۆی دانێ..." [٨٦]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، ئۆزدەمیر یەکێك بوو لەو کەسایەتییە سیاسییانەی کە زیرەکانە ناخی کۆمەڵگای کوردەواری خوێند بۆوەو دەیزانی خاڵی دەستە بەرکردنیان

---

(٨٤) رۆبەرت ئۆڵسن، ڕاپەرینی شێخ سەعیدی پیران١٨٨٠-١٩٢٥، وەرگێڕانی: ئەبوبەکر خۆشناو، دەزگای چاپ‌و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ل ٢٨٢-٢٨٤.

(٨٥) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٦٢-٦٣.

(٨٦) د. کمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢٠.

له کوێیه، هەروەها ئاگاداری ئەوەش بوو کە سۆزی ئاینی چەند کاریگەرە بە سەر ئەو نەتەوە موسڵمانەوە. بۆیە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ڕۆژانە پێنج فەرزە قامەتی دەبەستو نوێژی دەکرد بە بەرچاوی خەڵکەوە[(٨٧)].

شپرزەیی‌ی باری ئینگلیزەکان بە گشتی‌و بوونی ڕەواندز بە پەناگای نەیارانیان بە تایبەتی، ئینگلیزەکانی هەراسان کرد، بۆیە لە ١٠ و ١١ی تەمووزی ١٩٢٢ فڕۆکەکانیان بۆردوومانی ڕەواندزییان کرد[(٨٨)]. هەروەها کاتێکیش کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند کاپتن بۆندو کاپتن ماکنتی لە ڕۆژێکدا کوشت لەگەڵ سەید محەمەدی جەباری ڕووی لە ڕەواندز کرد، ئەوەندەی‌تر ئینگلیزەکانی ترساند[(٨٩)]. چونکێ لە ڕاستیدا هاتنی هێزێکی‌وا بە سەرۆکایەتی ڕێبەرێکی فیداکاری لە خۆ بوردوو بۆ ئۆزدەمیر سەرکەوتنێك بوو کە ئاواتی بۆ دەخواستو بەختی ئەوی بۆ هاندانو بەهێز کردنو ڕاپەڕاندنی هۆزەکان دەجوولاند[(٩٠)]. کاتێکیش پشدەرییەکان پاڵپشتی خۆیان بۆ ئۆزدەمیر ڕەوانە کرد، ئۆزدەمیری هێنایە سەر بیری ئەوەی هێرش بکاتە سەر

---

(٨٧) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٨٣.

(٨٨) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٣؛ م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان، بەرگی دووەم، ل ٢١٣.

(٨٩) دارا ئەحمەد کەریم بەگ، کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند بەشێك لە مێژووی رزگاریخوازی گەلی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل ١٤٤.

(٩٠) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٥؛ د. عثمان علی، دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة ١٨٣٣-١٩٤٦ دراسة تاريخية وثائقية، الطبعة الاولى، مطبعة الثقافة، اربيل،٢٠٠٣، ص ٣٩٠.

ناوچەکانی ڕانیەو دەوروبەری، سەرئەنجام لە کۆتایی ئابی ١٩٢٢ لە قۆڵی شاور[٩١] بۆ سەر دەربەندی ڕانیە بە سەرۆکایەتی ئاغاکانی پشدەرو، قۆڵی ناودەشت[٩٢] بۆ سەر شەهیدان[٩٣] بە سەرۆکایەتیی ئۆزدەمیر دەستیان بە پێشڕەوی کردو لەگەڵ ئینگلیزەکان کەوتنە شەڕەوەو لە ناوچەکانیان دەرکردن[٩٤].

سەرکەوتنی ئۆزدەمیر لە ناوچەکانی پشدەر کاریگەری کردە سەر تورکخواکانی کۆیە، هەر بۆیە هاتن بەپیر داواکاری ئەوەوە کە ئۆزدەمیر هێزێك ڕەوانەی ئەوێ بکا، بەلاّم لەگەڵ چوونی هێزەکە بۆ ڕۆژی دواتر فڕۆکەکانی ئینگلیز بۆردومانی کۆیەیان کردو خەڵکی شارەکەی هێنایە سەر ئەوەی داوا لە تورکەکان بکەن هێزەکانیان لە کۆیە بکەنە دەرەوە[٩٥].ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌تر ئەو سەرکەوتنەی ئۆزدەمیر زەنگی مەترسی بۆ ئینگلیزەکان لە سلێمانی لێداو لە ئەیلولی ١٩٢٢ چۆڵیان کردو ڕەوشی شارەکەیان بە شێخ قادری برای

---

(٩١) دۆڵی شاور: دەکەوێتە باکووری خۆرئاوایی شارۆچکەی ڕانیەی ئێستاکە.

(٩٢) دۆڵی ناودەشت: دەکەوێتە باکوور و باکووری خۆرهەلاّتی شارۆچەکەی ڕانیەی ئێستاکە.

(٩٣) دۆڵی شەهیدان: بە درێژایی دۆڵی ناودەشت دەکەوێتە باکووری خۆرهەلاّتی شارۆچکەی ڕانیەی ئێستاکە.

(٩٤) کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو،ل ٧٥؛ جلال طالباني، کردستان و الحرکة القومیة الکردیة، الطبعة الاولی، دار الطليعة، بیروت، ١٩٦٩، ص ٢١٦؛ میرزا محمد ئەمین مەنگوڕی، حقائقی بەسەرهاتی شێخ مەحمود لە پەنای ئیستقلالی کورددا، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٣ ل١٦.

(٩٥) طاهر احمد حویزي، مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، مطبعة نمیر، بغداد،١٩٨٤، ل١٤٩-١٥٠؛ مەسعود محەمەد، گەشتی ژیانم، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵم، سوید، ١٩٩٢،ل ٣٦.

شێخ مەحموود سپارد[96]. بۆیە ئۆزدەمیر لە نامەیەکیدا بۆ شێخ قادر دەڵێ:" **ئەبێ باش بزانن... بستێ جێ لەو خاکانەی کە لە(میثاقی میللی) مانا دانراوە لە ژێر چنگی بێگانەدا نابێ بمێنێتەوە. ئینجا من بۆ ئەوە هاتمە کوردستان کە ئەم (حەقیقەت)ە لە برا خۆشەویستەکانی سەر بە ئێمەو هاوپەیمانەکانمان تێ بگەیێنم، تا وەك کوردەکانی برای دینو دۆستی دێرینمان نەبنە قوربانی سیاسەتی ئینگلیزە خائنەکانو بە هاندانی ئەوان کۆسپو تەگەرە نەهێنە ڕێگەمان ... لە بەر ئەوە کە سەرپاکی وولاتی(موصل) خراوەتە میثاقی میللی تورکەوە، هێزێکی خائینی وا بە بیرنایەت کە بتوانێو لە ناو سنوورەکانی میللی ئێمەدا فەرمان ڕەوائی بکا...**"[97].

ئینگلیزەکان لە ئاکامی ئەو تێکشکانە گورچو بڕەی کە دووچاری هێزەکانیان هاتبۆوە، بۆ ماوەی چەند هەفتەیەك کەوتنە بۆردوومان کردنی دێیەکانی(مەرگەو پشدەرو دۆڵی شاور)، کە سەرە ڕێگای هاموشۆی تورکخواکان بوو بۆ ڕەواندز، کە زەرەرو زیانێکی زۆری گیانیو مالی بە خەڵکی بێ سووچو تاوانی ناوچەکە گەیاند[98]. هەر بۆیە کەمال مەزهەر لەو بارەیەوە دەڵێ:" **... بروا ناکەم ئەو ڕۆژگارە لە هیچ قوژبنێکی ولاتە ژێر دەستە فراوانەکانیان ئینگلیز بە ڕادەی کوردستان چەکی هەم جۆرو، بە تایبەتی فڕۆکەیان بەکار هێنابێت ...**"[99].

---

(٩٦) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥٨؛ کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو،ل ل ٧٤-٧٥.

(٩٧) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ج٦، ل ٥٩٥.

(٩٨) حوسێنی مەدەنی، کوردستان لە ئیستراتیژی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٣٣٦.

(٩٩) چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢٠.

ئەڵبەتە ڕێگا چارەی ئینگلیزەکان بۆ لێدانو دەرکردنی تورکەکان لە ڕەواندزو ناوچەکە دۆزینەوەی کەسێك بوو تا بتوانن سوودی لێ وەربگرن، ئیتر لە ژێر پاڵەپەستۆی بوونی هێزی تورك‌و داواکاری زۆر هێنانەوەی شێخ مەحموود، لە کۆتایی ئەیلولی ١٩٢٢ شێخ مەحموودیان هێنایەوە لە سلێمانی کردیانەوە بە حوکمدار(١٠٠). هەر چەندە شێخ مەحموود لە بەغدا بەڵێنی دەرکردنی تورکەکانی بە کۆمیسیاری باڵا دابوو، بەڵام نەچووە ژێر باری جێبەجێ کردنی ئەو بەڵێنەوە، لە بەر ئەوەی وا خرابووە مێشکیەوە کە تورکەکان ویلایەتی مووسڵ وەردەگرنەوە یان بە زۆری چەك دەیگێڕنەوە، ئەوە لە لایەك‌و، لە لایەکی‌تریش لە ڕۆژنامەکانی ئەورووپا بە گشتی‌و بریتانییەکان بە تایبەتی گەلی بریتانی داوای دەکرد هێزەکانی لە عیراق‌و کوردستان بکشێنێتەوەو خۆیان نەخەنە ژێر باری دارایی جەنگەوە(١٠١). ئیتر لە ژێر ئەو کاریگەرییەو ناڕاستی ئینگلیزەکان لەگەڵی، شێخ مەحموود هەوڵی نزیك بوونەوەی‌دا لە ئۆزدەمیر، ئۆزدەمیریش ڕاستەوخۆو ناڕاستەوخۆ هەوڵی ڕاکێشانی شێخ مەحموودی دەدا، ئەگەر بزانیین لە کاتی هاتنەوەی‌دا بۆ سلێمانی لە نامەیەکی‌دا بۆ شێخ مەحموود وتوویەتی:"لەوە کە (مەفرەزەیەکی تورك)م ناردوەتە دەوری

(١٠٠) جرجيس فتح الله، المصدر السابق،ص ٢٥٩؛ جەعفەر عەلی ڕەسوڵ، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، ٢٠٠٤،ل ٢٠٤؛ فواد عارف، مذكرات فواد عارف، تقديم و تعليق، د.كمال مظهر احمد، الجزء الاول، طبعة الاولى، مطبعة خەبات، دهۆك، ٢٠٠٠، ص ٣١.

(١٠١) رفيق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦٢.

سلێمانی، زۆر تکام هەیە، خەیال نەفەرموون شتێکی خراپم بە دڵا هاتبێ لە لایەن کردەوەیەك کە خوا نەخواستە لە وانە بێ لە ئێوەوە رووبدا، ئێمە هەر لە دەمێکەوە باسی راستیو یەك رەنگیو پاکیی ویژدانی ئێوەمان بیستوەو تێ گەیشتووین کە بەرامبەر بە دەوڵەتو میللەت(دەوڵەت و میللەتی تورکی مەبەستە) پەیوەستەییەکی بە هێزو خۆشەویستییەکی بێڕیاتان هەیە. لە بەر ئەوە ناوی ئێوە (واتە شێخ مەحمود) لە دڵو گیانی ئێمەدا جێگەیەکی بەرزو بەرێزی داگیرکردوە..."[102]. لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، ئۆزدەمیر زیرەکانە هەوڵی داوە شێخ مەحموود بە لای خۆیدا ڕابکێشێتو لە دڵ پاکیو دڵی سافی خۆیو تورکەکان دڵنیای بکاتەوە، ئەگەرچی تا ئەو کاتەش هەڵوێستو سیاسەتی شێخ مەحموودی لا ڕوون نەبووە، لە بەر ئەوەی لە بەشێکیتری نامەکەیدا دەڵێ:" ئێمە ئیتر بەلامانەوە ئەوەندە مەبەس نیە کە(مەفرەزە) کەمان بێتە ناو شاری سلێمانی یەوە یان نە؟ چونکە هاتنی ئێوە (واتا شێخ مەحمود) بۆ سەرکار لە رووی مەسڵەحەتی دەوڵەتو غایەی نیشتمانییەوە، ئێمە (واتا بۆ تورك) بەسە ئینجا تانامەتان ئەگاو ئەو سیاسەتە کە بە تەمان لە سەری بڕۆن بۆ مان روون ئەکەنەوە مەفرەزەکەمان لەو جێگەیەدا ئەوەستێنین کە ئێستە لێیەتی ئەگەر بێتو ئێوە بە مەسڵەحەتی بزانن تادەوری(رانیە)ش ئەیکێشینەوە"[103].

(١٠٢) هەمان سەرچاوە، ل ٥٦٥.

(١٠٣) سەرچاوە ی پێشوو ،ل ل ٥٦٥-٥٦٦.

جێگای ئاماژە بۆ کردنە هاتنی لە ناکاوی سمکۆی شکاك بۆ خوارووی کوردستان دوای تێك شکانی لە دەست تورکەکان وەرچەخانێکی نوێی لە ڕەوتی ڕووداوەکاندا پێك هێنا[(١٠٤)]، لە بەر ئەوەی لە لایەك مێجەر نۆئێلی خستە سەر بیری ئەوەی کە لەگەڵ سەید تەهای نەهری[(١٠٥)] و شێخ مەحموود یەکیان خاتو بیانکا بەگژ

---

(١٠٤) د. عثمان علی، المصدر السابق، ص ٤١٢؛ عەلا ئەدین سەجادی، مێژووی ڕاپەڕینی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئێران، سەقز، ١٩٩٦، ل ١٧١.

(١٠٥) سەید تەهای نەهری کوڕی شێخ محەمەد سەدیق کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهرییە و لە ساڵی ١٨٩٢ لە دایك بووە، بە هۆی ئەوەی لە بنەماڵەیەکی شۆڕشگێڕ چاوی هەڵهێناوە ڕۆڵێکی کاریگەری لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان دا بینیوە بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی. دوای جەنگیش بە هۆی خزمایەتیانەوە لە گەڵ سمکۆی شکاك بە یەکەوە هەوڵی خۆیان خستۆتەکارو شۆڕشیان بە ڕووی حوکمەتی ئێران ڕاگەیاندووە تا ئەو کاتەی دەشکێنو پەنا دەهێننە بەر باشووری کوردستان. سەید تەها پەیوەندی بە ئینگلیزەکانەوە دەکات بە ئومێدی ئەوەی یارمەتییان لێوەربگرێت بۆ دروست کردنی دەسەڵاتێکی هاوشێوەی شێخ مەحموود لە ناوچەکانی ڕەواندز کە سەرئەنجام لە ٩ی مایسی ١٩٢٣ بە قائیقامیەتی ڕەواندز ڕازی دەبێت و خزمەتێکی زۆری لایەنی ئاوەدانکردنەوەو ڕۆشنبیریو سیاسیی ناوچەکە دەکات تا ١٣ی تەشرینی دووەمی ١٩٢٨ لە سەر بانگێشتی ڕەزا شا دەچێتە تارانو لە ژێر پاڵەپەستۆی ئەوان لە ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٢٩ دەست لە کارکێشانەوەی بۆ حوکمەتی عێراقی ڕەوانە دەکاتەوەو لە وێدا دەمێنێتەوە تا لە ساڵی ١٩٣٦ دەرمانخوارد دەکرێت. د. عەزیز شەمزینی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٠-١٥٦؛ حسین جاف، سەی تەهای شەمزینانی، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٣٥) ئابی ١٩٩٥، ل ٦٢؛ ________، بەڵگەنامەی بزووتنەوەی کورد، وەرگێڕانی: نەزەند بەگی خانی، گۆڤاری هیوا، ژمارە، (٧)، پایزی ١٩٩٠، ل ٣٢،

ئۆزدەمیرا[١٠٦]، لە لایەکی‌تریش سەید تەها بێ هاوکاری سمکۆ کەوتە ڕێکەوتن لەگەڵ ئینگلیزەکان‌و بە هێزێکی ١٥٠ کەسی لە ناوەڕاستی تەشرینی دووەمی ١٩٢٢ هێرشی کردە سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئۆزدەمیر، ئەگەرچی سەید تەها لە شەڕەکاندا سەرکەوتنی تەواوی بە دەست نەهێنا بە هۆی باران بارینێکی زۆر لە ناوچەکەدا، بەڵام توانرا دەست بگرنەوە بە سەر ناوچەکانی ڕانیەو دەوروبەری‌دا لە ژێر کاریگەری هێزی ئاسمانی ئینگلیزەکاندا[١٠٧]. لێرەشدا دەبێ ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە ئەو هێرشانە هاوکات بوو لەگەڵ دانیشتنی نوماینەدەی ئینگلیزەکان‌و کەمالییەکان لە لۆزان، هەر بۆیە وەزارەتی کۆلۆنیای بریتانی فەرمانی‌دا بە کۆمیسیاری باڵا کە ئیتر هێرش نەکرێتە سەر سەنگەرەکانی تورك هەتا لە ناو خاکی عیراقیش دابێت، بەڵام کۆمیسیاری باڵا دەڵێت: خۆش بەختانە ئەو فەرمانە درەنگ گەیشت[١٠٨].

بە هاتنی سمکۆ تورکەکان بە گشتی‌و ئۆزدەمیر بە تایبەتی ترسی ئەوەیان لێ نیشت، نەکا بداتە تەك ئینگلیزەکان‌و هاوکارییان بکات. لە بەر ئەوەی بەسری بەگی قوماندانی جەبهە نامەیەك ئاراستەی ئۆزدەمیر دەکات‌و دەڵێ:" **سمکۆ کابرایەکی فێڵبازە بە هۆی زرنگی**

---

(١٠٦) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ٣٧٥؛ کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٠.

(٦) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٧٢؛ کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٠؛ لونگریك، المصدر السابق، ص ٢٩٣.

(١) دیڤید ماکداول ، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٢٩٨.

خۆیەوە ئەو خەنجەرە کە هەڵیگرتووە بۆ کاتی خۆی ئەشارێتەوە... دەرکەوتنی سمکۆو لە ناو عەشایری کوردا بەم جۆرە گەورە بوونیو دەسەلات پەیا کردنی بۆ (حکومەتیمیللی) ئێمە(واتا بۆ حکومەتی تورك) دەس نادا..."[109]. هەروەها کاتێکیش سمکۆ بەرەو سلێمانی بۆ لای شێخ مەحموود دەکەوێتە ڕێ، ئۆزدەمیر دەکەوێتە ئەندێشەیەکی گەورەوە، بۆیە لە لایەك فەوزی بەگ، ڕەمزی بەگو ئەحمەد تەقی ڕەوانەی سلێمانی دەکات[110]و، لە لایەکیتریش لەگەڵ کۆمەڵەی (کرکوك مدافعه حقوق جمعیتی)[111]دا دەکەوێتە نامە گۆڕینەوەو دەڵێ:" ئەو نامانەی کە(سمکۆ) بۆ سەرەك عەشیرەتەکانی کوردی نارد بوو، لە ڕێگە کەوتە دەس ئێمە. بە ڕاستی (خیانەتو جنایەت) هەر ئەمەندە ئەبێ(سمکۆ) لەم نامانەدا ئەڵێ: بەو هێزانەوە کە لە هەولێرو سلێمانی پێکیەوە ئەنیم پەلاماری تورکەکانی(ڕەواندز) ئەدەم. ئێوەش بە خۆتانو عەشایرتانەوە بە رووالەت بۆ کۆمەکی تورکەکانیو یارمەتی دانی ئەوانن بچنە لای ئۆزدمیر بۆ ڕەواندز و بیگرن. دوای ئێوە منیش بە هێزەکەی خۆمەوە هەڵ ئەکوتمە سەر(ڕەواندز)و هەر زابتو عەسکەرێکی کە لە وێ بێ ئەیانکوژینو شارەکە لە تورك پاك ئەکەینەوە ..."[112]. لێرەدا بە دیاردەکەوێت کە

---

(109) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٥٨٣.

(110) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٦.

(111) ئەو کۆمەڵەیە لە کەرکوك لە لایەن ئەو کەسانەوە دامەزرابوو کە خۆیان بە تورك دەزانی. رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠٨.

(112) رفیق حلمی، هەمان سەرچاوە، ل ٦١٣.

سمكۆ بۆ مەبەستی ئەوە چۆتە سلێمانی تا هاوکاریو هەماهەنگی لە شێخ مەحموود وەربگرێتو لە هێزەکەی ئۆزدەمیر بدات هەر بۆیە لە نامەکەی دا بەردەوام دەبێتو دەڵێ:"... من لەو باوەڕەدام کە تا سمکۆ لە سلێمانی بێ هەرچی ئەکرێو یا بمانەوێ بیکەین، لە وانەیە سەر نەگرێو یا بە پێچەوانەی مەبەسی ئێمە، بێتە دی..."(١١٣). لێرەدا ڕای خۆمان دەخەینە تەك ئەو لێکۆڵەرەوەیەی کە دەڵێ:" دوور نی یە ئینگلیزەکان هەر خۆیان ئەو نامانەیان بە ناوی سمکۆوە نوسیبێو وێنەیەکیشیان بۆ ئۆزدەمیر ڕەوانە کردبێ تا نێوانی بە تەواوەتی لەگەڵ تورکەکان تێك بچێتو لە کاتی چوونیشی بۆ سلێمانی سمکۆو شێخ مەحمود لە تورکەکان دوور بخەنەوە" (١١٤). چونکێ ئینگلیزەکان لەو بارەیەوە دەستێکی بالآیان هەبووە.

سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە سمکۆ لە دوای گەیشتنی بۆ سلێمانی بە پێچەوانەی ویستی ئینگلیزەکانو لە ژێر کاریگەری تورکخواکان دەکەوێتە ڕێکەوتنو لە ڕێگای سنووری دەسەلآتی ئۆزدەمیرەوە دەگەڕێتەوە ناوچەکانی سەر سنوور(١١٥). بەلآم دەتوانرێ بووترێ، کە سمکۆ لە ژێر گوشاری جگەر گۆشەکەی (خەسرەو) کە دیل بوو لای تورکەکان، لە لایەكو، دەست کەوتنەوەی خەزێنە دەست

---

(١١٣) رفيق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١٥.

(١١٤) محمد رسول هاوار، سمکۆ... ، ل ٥٩١.

(١١٥) عبدالرقيب يوسف و سديق سالح، بیرەوەریەکانی ئەحمەدی حەماغای پشدەری، چاپخانەی ئازاد، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٩٨.

به سەر گیراوەکەی لە لایەکی‌تردا، کەوتە ژێر کاریگەری تورکخواکان‌و لەگەڵ تورکان کەوتە ڕێکەوتن.

سەر ئەنجامی گفت‌وگۆی نێوان نوێنەری ئۆزدەمیرو شێخ مەحموود لە سلێمانی هەر دوولا دێنە ڕێکەوتن لە سەر ڕەوانە کردنی وەفدێك بۆ ڕەواندزو لە وێشەوە بۆ ئەنقەرە، هەر بۆیە شێخ مەحموودی حەفید، فایەق تاپۆ، فەتاحی ژن برای، ئەحمەد تەقی‌و ڕەفیق حلمی ڕەوانە کرد(١١٦). بەڵام لە کاتی چوونی نوماینەدەی شێخ مەحموود بۆ ڕەواندز ڕەوشی ناوخۆی ئەوێ گرژی تێکەوتبوو بە هۆی ململانێی نێوان حاجی نەورۆز ئەفەندی، محەمەدعەلی ئاغای جوندیانی‌و شێخ محەمەد ئاغای وەلاش لە لایەك‌و نووری باویل ئاغاو شێخ ڕەقیب لە لایەکی‌تردا کە ئۆزدەمیر ڕۆڵی کاریگەری تیادا دەگێڕا(١١٧).

ئیتر بە بیستنی ڕێکەوتنی شێخ مەحموودو تورکەکان‌و بێ‌هیواییان لە هاوکاری کردنیان، ئینگلیزەکان لە دوو قۆڵەوە هێرشیان کردە سەر ڕەواندز، قۆڵی کۆیە بە سەرکردایەتی سەرهەنگ ڤنست کە مەبەستی دابڕان‌و دوورخستنەوەی شێخ مەحموود بوو لە تورکەکان، لەگەڵ قۆڵی سنوور بە سەرکردایەتی سەرهەنگ دوبس، بە هاوکاری لەگەڵ هێزی ئاسمانی چوونە پێشەوەو، ئۆزدەمیر بە بێ بەرگری لە ڕێگای سنووری ئێرانەوە هەڵات‌و لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ ئینگلیزەکان ڕەواندزییان

---

(١١٦) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٧٠؛ ڕەمـزی قـەزاز، سەرچـاوەی پێشـوو، ل ١٥٣.

(١١٧) ڕەمزی قەزاز، هەمان سەرچاوە، ل ل ١٥٣-١٥٤.

داگیرکردەوە[118]. ئەنجام ئینگلیزەکان بە هاوکاری لەگەڵ حکومەتی عیراق کە بە پرس و ڕای ئەوان بەڕێوە دەچوو کەوتنە بەڕێوەبردنی ئەوناوچانەوە[119]. بەمەش ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز پێی نایە قۆناغێکی نوێوە کە لە بەشی داهاتوودا باسی لێوەدەکەین.

(١١٨) د. محمد مظفر الادهمي، المصدر السابق، الجزء الثاني،ص ٤١؛ حەسەن ئەرفەع، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٨؛ عەلی سەیدۆ گەورانی، لە "عەممان"ەوە بۆ" ئامێدی" گەشتێك بە کوردستانی باشووردا، وەرگێڕانی: تالیب بەرزنجی، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ،٢٠٠٠، ل ٢٠٢؛ حوسێنی مەدەنی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٥٨-٣٥٩.

(١١٩) ئەحمەد باوەڕ، ئۆزدەمیر و کورد، ل ٣٥.

بەشی دووەم

ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە ساڵانی ئینتیدابی بریتانی و قۆناغی یەکەمی سەربەخۆییی عیراقدا

(١٩٢٣-١٩٣٩)

تەوەری یەکەم

دامەزراندنەوەی دەسەلآتی ناوەندی لە ڕەواندز
(١٩٢٣-١٩٣٢)

کۆنگرەی سان ڕیمۆ [١] لە ٢٥ی نیسانی١٩٢٠ عیراقی خستە ژێر ئینتیدابی بریتانیاوە، بەلآم بە هۆی سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لە ڕەواندزو نەمانی دەسەلآتی ئینگلیزو هاتنی سوپای تورك کە لە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، ڕەواندزی لەو ڕژێمە دابڕیوە تا داگیر کردنەوە لە لایەن هێزەکانی بریتانی لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ وە.

دەست گرتنەوە بە سەر ڕەواندز لە لایەن هێزەکانی بریتانیا لە ڕۆژێك بەر لە دانیشتنی دووەمین کۆنگرەی لۆزاندا، مشتومڕو گلەیی‌و گازاندەی زۆری خستە نێوان نوێنەری بریتانی‌و تورکی لە کۆنگرەکەدا، چونکە تورکەکان داگیر کردنەوەی ڕەواندزیان بە مایەی بێزاریی کوردو تورك لە قەڵەم دەداو بە دەرچوون لە ئاگر بەستی مۆدرۆسیان دەزانی [٢]، لە بەرانبەریشدا ئینگلیزەکان داگیرکردنەوەکەیان بە مافێکی ڕەوا لێکدەدایەوەو دژی هاتنەوەی دەسەلآتی تورکی بوون بۆ ئەوێ [٣]. هەر بۆیە بێ گوێدانە ئەو گلەیی‌و گازاندانە دەسەلآتدارانی

---

(١) کۆنگرەی سان ڕیمۆ ناوەکەی بۆ شاری سان ڕیمۆی ئیتالی دەگەڕێتەوە.

(2)FOREGN OFFICE 371/9005,E4474, From Sir.H.Rumbold (Lausanne),4May1923,P86 .

(3)FOREGN OFFICE, 371/9005, Lord Curzon to Sir H.Rumbold (Lausanne), 5 May1923, P162.

بریتانی له عیراق به هاوکاری لەگەڵ حکومەتدا کەوتنە خۆ بۆ دامەزراندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندیی لە ڕەواندز دا، بۆ ئەو مەبەستەش لە ٢٩ی نیسانی ١٩٢٣ نوێنەری کۆمیسیاری باڵا لەگەڵ ڕاوێژکاری وەزارەتی ناوخۆی عیراقی سەردانی ڕەواندزیان کردو لەگەڵ ناودارانو سەرۆك هۆزەکانی ناوچەکەدا کۆبوونەوەو بڕیاری ئەوەیان دا کە ڕەواندز لە ڕووی کارگێڕییەوە بە لیوای هەولێر ببەسترێتەوەو قائیمقامی تیادا دابمەزرێ[٤].

ڕەواندز لای بریتانییەکان گرنگیو بایەخی خۆی هەبوو بە هۆی شوێنە جیۆگرافییەکەی کە کۆنترۆڵی ڕێگای سنووری باکووری ڕۆژهەڵاتی دەکرد، چونکێ کۆنترۆڵ کردنی دەبووە بەر بەستێك لە بەردەم جموجۆڵو پروپاگەندەی تورکەکان[٥]. ئەگەر بزانیین تا ئەو کاتەش تورکەکان پروپاگەندەیان بۆ ئەوە دەکرد کە دەسەڵاتیان بۆ ولایەتی مووسڵ دەگەڕێتەوە. هەر بۆیە دەبوو ئینگلیزەکان لە ناوچەکەدا دەسەڵاتێك دابمەزرێننو کەسێکیش تیایدا بکەن بە فەرمانڕەوا لە خۆیان نزیك بێتو جێگای متمانەی ئەوان بێت، لێرەشدا سەید تەهای نەهری چاکترینو شیاوترین کەس بوو بۆ فەرمانڕەوایی ناوچەکە لە بەر ئەوەی لە لایەك دەسەڵاتێکی فراوانی لە ناوچەکەدا هەبووو جێگای ڕێزی خەڵکی دەڤەرەکە بوو، لە لایەکیتریش دوژمنی سەر سەختی کەمالییەکان بوو. ئیتر ئەوە وای کرد کە ئینگلیزەکان دوای پرس کردن بە سەرۆك وەزیرانی حکومەتی

---

(٤) د.محمد مظفر الادهمي، المصدر السابق، ص ٥٢.

(٥) أ . م. مينتشاشيفيلي، المصدر السابق، ص ص ٣٢٦-٣٢٧.

عیراق، سەید تەهای نەهری لە ٤ی مایسی ١٩٢٣ بە قائیمقام لە سەر ڕەواندز دابمەزرێنن[٦].

بریتانییەکان بە مەبەستی پاراستنی ڕەوشی ئاسایشی ڕەواندز جگە لە هێزی سەید تەهاو سەردارانی ناوچەکە هێزێکی سەربازی ئاشوورییەکانیان لە دەڤەرەکەدا جیٚ هێشت بۆ ئەوەی هاوکاریو هەماهەنگی سەید تەها بکەن لە ڕێکخستنو دابین کردنی ئاسایش تیایدا[٧]، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش لەگەڵ حکومەتی عیراقیدا کەوتنە ڕاوێژ کردن تا دەسەلاٚتی سەید تەها جێگیر تر بکەن. چونکیٚ لە نامەیەکیدا پشکنەری کارگێڕی بریتانی لە ٩ی مایسی ١٩٢٣ کە بە زمانی عەرەبی بۆ سەید تەهای ڕەوانە کردووە دەڵیٚ:" بە پێی ئەو ڕاگەیاندنەی کە لە وەزارەتی ناوخۆوە لە بەغدا پێمان ڕاگەیەندراوە ئێوە کراون بە قائیمقامی شارۆچکەی ڕەواندز کە سەر بە لیوای هەولێرە. بۆ ئەوە پێویستە کاربەدەستانی دادگاو داراییو کارگێڕیو پۆلیس دامەزرێنن بە پێی ئەو بودجەی کە ڕەزامەندیی لە سەر کراوە،

---

(٦) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٣ ؛ د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی: عەبدوڵلاٚ زەنگەنە، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل٤٨٢.

(١)FORIGN OFFICE 371/9005,Telegram From the Acting High Commissioner for Iraq to the secretary of State for the Colonies,11may 1923,P.66;

قسطنطين بيتروفيج ماتفيف بارمتى، الاشوريون و المسالة الاشورية في العصر الحديث، الطبعة الاولى، دمشق، ١٩٦٨، ص ١٣٠؛ کرێکار عبدالله حسین، کورد و ئاشوری، چاپی یەکەم، لە بلاٚوکراوەکانی بنکەی ئەدەبی گەلاوێژ، ئۆفسێتی داناز، سلێمانی، ١٩٩٨، ل ١٣٨.

وە دەسەڵاتی ئەوەتان پێدراوە کە تا شەش هەزار ڕوپیە لە مانگێکدا خەرج بکەن بۆ مەبەستی دامەزراندنی دەزگاکانی حکومەتی عیراقی بڕیاردرا کە سێ هەزار ڕوپیەتان بۆ تەرخان بکرێت، دەربارەی دەسەڵاتی دادگایتان لە ژێر گفتوگۆ دایە هیواداریین بەو زووانە لە مەش ئاگادارتان بکەین لەگەڵ هەندێ زانیاری تر کە پەیوەندیی بەوەزیفەکەتانەوە هەیە"[٨].

لە لایەکی دیکەدا مانەوەی کێشەی مووسڵ بە هەڵواسراوی لە دوای بەستنی پەیماننامەی لۆزان لە ٢٤ی تەمووزی ١٩٢٣ و چارەسەر نەکردنی لە کۆنگرەی قوستەنتینیە لە مایسی- حوزەیرانی٩٢٤[٩]، کێشەکەی خستە بەردەم کۆمەڵەی گەلان لە ٦ی ئابی ١٩٢٤ دا، هەر بۆیە کۆمەڵەی گەلانیش بڕیاری پێکهێنانی لیژنەیەکیدا لە ٣٠ی ئەیلولی ١٩٢٤ تا ڕەوانەی ناوچەکەی بکا، سەرئەنجام لیژنەکە لە١٦ی کانوونی دووەمی ١٩٢٥ گەیشتە بەغداو دواتریش سەری لە مووسڵو شارو شارۆچکەکانیتردا. فازڵ حوسێن لە بارەی ڕەواندزەوە دەڵێ:" لە

---

(٨) بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٣).

(٩) کۆنگرەی قوستەنتینییە لە ١٩ی مایسی ١٩٢٤ لە باڵەخانەی کۆنی عوسمانی بە ناوی قاسم پاشا لە ئەستەنبۆل لە نێوان نوماینەدەی بریتانی بە سەرۆکایەتی سێر برسی کۆکس کۆمیسیاری باڵای بریتانی لە عێراق و نوماینەدەی تورکی بە سەرۆکایەتی فەتحی پاشا سەرۆکی ئەنجوومەنی نیشتمانی تورکی گەورە بەسترا بۆ مەبەستی چارەسەر کردنی کێشەی ویلایەتی مووسڵ. ئەگەرچی کۆنگرەکە بەردەوام بوو لە کارەکانی تا ٢٤ ی تەمووزی ١٩٢٤ بەڵام چارەسەری کێشەکەی پێنەکرا و خستیە بەردەم کۆمەڵەی گەلان. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ناوەڕۆکی کۆنگرە کە بڕوانە: بیار مصطفی سیف الدین، السیاسة البریطانیة تجاه ترکیا واثرها في کوردستان ١٩٢٣-١٩٢٦، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠٤، ص ١٦١ وما بعدها.

مەركەزی ڕەواندز كە دانیشتوانێكی دواكەوتووی تێدا بوو زۆربەی ئەوانەی پرسیاریان لێكرا مەیلیان بە لای عیراق دابوو"[١٠]. هەروەها ڕۆژنامەی(ئەل ئیستقلال)یش لە دوو ژمارەی خۆیدا بیروڕای خەڵكی ڕەواندز بلاّودەكاتەوە كە وتویانە:" **مووسڵ بەشێكە لە عیراقو جیاناكرێـــتەوە وە ناشێ عیراق بە بێ ئەو بژی" و " ئێمە فەیسەڵــی یەكەمان هەڵبژارد كە لە نەوەی پێغەمبەرمانە، وە خۆمان بە عیراق بەستایەوە كە بەشێوەیەكی وا هێزێك نەبێت لێكمان بكاتەوە، ئەگەر تورك ویستی دەست بگرێت بە سەر شارۆچكەكەمان ئێمە ئامادەیین كە پارێزگاری بكەین هەتا دوا توانامان ..."[١١]**.ئەوە سەرەڕای ئەوەی كە مەعروف چیاووكـ[١٢] وەكو كەسایەتییەكی

---

(١٠) د. فاضل حسین، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٢.

(١١)جريدة الاستقلال(الموصل)، العددان(٩/٢/ ١٩٢٥، ٢٧/٢/١٩٢٥). لـە: د. عبدالامير هادي العكام، الحركة الوطنية في العراق١٩٢١-١٩٣٣، مطبعة الاداب، النجف الاشرف، ١٩٧٥، ص ص ١٩٧-١٩٨. وەرگیراوە .

(١٢) مەعروف چیاووكـ ، ناوی تەواوی مەعروف كوڕی عەلی ئەسغەر ئەفەندی كوڕی حاجی مەولوود ئەفەندی یە، دایكی ئامینە خان لە بنەماڵەی بابانەكانە، بە ئەسڵ خەڵكی دێی سرێشمەی سەر بە ناوچەی ڕەواندزە و لە دایك بووی ســاڵی ١٨٨٥ ە ، خوێندنی سەرەتایی و ڕوشدیەی لە بەغدا تەواو كردووە دواتر بۆ مەبەستی خوێندن ڕووی كردۆتە ئەستەنبۆل و بڕوانامەی بەكالۆریۆسی لە كۆلیژی مـاف بـە دەست هێنــاوە. لەگــەڵ ڕاگەیانــدنی دەســتووری عوسمــانی١٩٠٨ دەچــێتە ڕیــزی حزبــی ئازادیخوازی عوسمانی و گەلێك گوتار لە ڕۆژنامەكانی ئـەو كاتــە دەنووســێ، دوای گەڕانەوەشی بۆ بەغدا لە ١٩١٢ ڕۆژنامەیەك بە ناوی(ئـەلحقوق) لـە بەغــدا بــە زمانی عەرەبی دەردەكات. ئینجا لەگەڵ سەرهەڵدانی جـەنگی یەكـەمی جیهــانی بەشدار دەبێت و سەرئەنجام دیل دەكرێت و ڕەوانەی ولاّتی بۆرما دەكرێت. لـە پــاش جەنگیش كە دەگەڕێتەوە ڕۆڵێكی كاریگەر دەگێرێت و دەبێتە ئەندامی ئەنجومــەنی

ناوچەکە دەنگی خۆی خستۆتە پاڵ دەنگی ئەوانەی کە مووسڵ یان بە بەشێکی جیانەکراوە لە عیراق داناوە[١٣].

کاتێکیش لیژنەکە گەڕایەوە بۆ مەبەستی چارەسەرکردنی کۆتاییو دوا بڕیاری کۆمەڵەی گەلان، حکومەتی عیراقی لە ٢٠ی ئابی١٩٢٥ بۆ مەبەستی بە دواداچوونی چارەسەرکردنی کێشەکە بڕیاریدا کەوا وەفدێك ڕەوانەی کۆمەڵەی گەلان بکا بە سەرۆکایەتی ناجی سویدی (١٨٨٢-١٩٤٢) وەزیری دادو ئەندامیەتی هەریەك لە جەعفەر عەسکەری(١٨٨٥-١٩٣٦) نوێنەری سیاسیی عیراق لە لەندەنو بەتریك یوسف عەمانۆئیل ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانو ئەرشەد عومەری نوێنەری مووسڵو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی نوێنەری هەولێر، بەلاٌم نە ئەنجومەنی نوێنەرانو نە باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بریتانی لە عیراق بەو بڕیارەی حکومەت ڕازی نەبوون. چونکێ باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بریتانی لە نامەیەکیدا کە ئاراستەی

نوێنەران و دواتریش ژمارەیەك پلەو پایەی کارگێڕی وەردەگرێت تا خانەنشین دەکرێت. چیاووك لە ٢١ی کانوونی دووەمی ١٩٥٨ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات و لە سەر وەسیەتی خۆی لاشەکەی دەهێننەوە هەولێرو بە خاکی دەسپێرن. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ئەو کەڵە پیاوە بڕوانە: د. ئیسماعیل شوکر ڕەسول، مەعروف چیاووك ١٨٨٥-١٩٥٨ لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویە، گۆڤاری زانکۆ، ژمارە (٢٢)، ئابی ٢٠٠٤، ل ل٥ – ٢٦؛ کەریم شارەزا، لە کەسایەتییە ناودارەکانی هەولێر مافپەروەر و کارگێری و نووسەر و کورد پەروەر مەعروف جیاووك ١٨٨٥-١٩٥٨، گۆڤاری هەولێر، ژمارە (٢)، بەهار ١٩٩٩، ل ل١٨٣-١٩١؛ احمد جمال جیاووك، معروف جیاووك في دائرة الضوء، مجلة زاگروس، العدد(١٤)، ٢٧ كانون الثاني ١٩٩٩، ل ٧٢.

(١٣) معروف جیاووك، القضیة الكردیة، مطبعة الاستقلال، بغداد، ١٩٢٥، ص ٢٢.

مەلیك فەیسەڵی کردووە وتوویەتی:" ... من ڕازی نەبووم لە سەر دانانی ئەرشەد عومەری‌و ئیسماعیل ڕەواندزی ، ئەرشەد من لێی بە گومان بووم کە نوێنەری تورکی لە جنێف بە لای خۆیانی کێش بکەن‌و، ئیسماعیلیش گەنجەو بۆ ئەوکارە دەست نادا ..." [(١٤)].

وێڕای دانانی سنوورو بەستنی پەیمانی عیراقی تورکی بریتانـــی لە ٥ی حـــــــوزەیرانی ١٩٢٦ [(١٥)] و یەکخستنی هەوڵی دەوڵەتە هاوسێیەکان کە یەکێك لە ئامانجەکانیان بنەبڕکردنی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان بوو. بەلاّم ئەمجارەیان شۆڕشگێران هەوڵیاندا بە شێوازێکی تۆکمەتر بێنەوە مەیدان. هەر بۆیە ئەو سەرکردە کوردانەی باکووری کوردستان کە لە ئەنجامی سەرنەکەوتنیان لە شۆڕشی ١٩٢٥ [(١٦)] ئاوارەی پارچەکانی‌تری کوردستان ببوون، دەکەونە پەیوەندییەوە لەگەڵ هەندێ لە ئەفسەرو پلەداری کورد لە ناو حکومەتی عیراقیدا وەك سەید تەهای نەهری لە ڕەواندزو محەمەد

---

(١٤) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارت العراقية، الجزء الثاني، الطبعة السابعة، دار الشؤون الثقافية العامة((أفاق عربية)) بغداد، ١٩٨٨ ص ص ٧٩-٨٠.

(١٥) پەیمانی ١٩٢٦ دوای بڕانەوەی کێشـەی ویلایـەتی مووسـڵ لـە نێـوان عێـراق و تورکیاو بریتانیا بەسترا بۆ مەبەستی چارەسەر کردنی کێشەکانی کە لە نێوانیان دا بە هەڵواسراوی مابۆوە بە تایبەت کێشەی نەوت. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ناوەڕۆکی پەیماننامەکە بڕوانە: د. فـاروق صـالح العمـر، المعاهـدات العراقيـة – البريطانيـة و اثرهـا في السياسـة الداخليـة ١٩٢٢-١٩٤٨، دار الحريـة للطباعـة، بغـداد، ١٩٧٧،ص١٣٩ ومابعدها؛ بيار مصطفى سيف الدين، المصدر السابق، ص ٢٦١وما بعدها.

(١٦) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ شۆڕشی ١٩٢٥ بڕوانـە: ڕۆبـەت ئۆڵسـن، سەرچاوەی پێشوو.

ئەمین ڕەواندزی[١٧]، ئیسماعیل حەققی شاوەیس[١٨] و مەعروف چیاووك لە مووسڵدا، تا بە یەکەوە نەخشەو پلانی ئەوە دابڕێژن و

---

(١٧) محەمەد ئەمین ڕەواندزی کوڕی مەلا حەسەنی ڕەواندزییە و ناسراوە بە ئەمین ڕەواندزی، لە ساڵی ١٨٩٨ لە ڕەواندز لە دایك بووە و هەر لەوێ خوێندنی سەرەتایی تەواو کردووە، ئینجا کۆلێژی سەربازی تا لە ساڵی ١٩٢٢ لە سوپای عێراقی پلەی مولازمی دووەمی وەرگرتووە و هەر لەو ساڵەدا لەگەڵ چەند ئەفسەرێکیتر بەشداری لە حوکمەتی شێخ مەحموود کردووە وانەی مەشقی سەربازی لە یەکێك لە قوتابخانەکانی سلێمانی وتۆتەوە، ئەمین ڕەواندزی ڕۆڵی کاریگەری دیوە لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستاندا تا لە ساڵی ١٩٤٦ خانەنشین کراوە. لە ٧ی تەشرینی دووەمی ١٩٥٥ بە نەخۆشیەکی گران کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی(باب المعظم) لە بەغدا نێژراوە. بەلاّم وسییەتەکەی نەهاتۆتە جێ کە داوای کردبوو لە سەر یەکێك لە چیایەکانی ڕەواندز بیشارنەوە. عەبدوللاّ زەنگەنە، ژیانەوە و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا١٩٢٤-١٩٢٦، دەزگای چاپ و بلاّوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠١، ل ل ٤٨-٤٩" کەمال ڕەئوف محەمەد، پەڕەیێکی وونی ڕۆژنامەنووسی کوردی یەکەم ڕۆژنامەی هەولێر، گۆڤاری کاروان، ژمارە (٤٨)، ئەیلولی ١٩٨١، ل ل ٧٤-٩٥؛ ئەمین چاوڕەش ڕەواندزی، مرۆڤی نیشتمان پەروەر و ڕۆژنامەنوس ئەمین ڕەواندزی، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (٦٧٥) لە ٣ ی ئایاری ١٩٩٤.

(١٨) ئیسماعیل حەققی شاوەیس، ناوی تەواوی ئیسماعیل حەققی عەلی ڕەسووڵ ئەحمەد ئاغایە و لە ساڵی١٨٩٤ لە مووسڵ لە دایك بووە، سەرەتا لە حوجرە خوێندوویەتی و لە دواتریش چۆتە قوتابخانەی ڕوشدیەی عەسکەری لە سلێمانی کە لە ساڵی ١٩٠٤ خوێندنی تیایدا تەواو کردووە، ئینجا بۆ درێژەدان بە خوێندن دەچێتە بەغدا لە وێشەوە بۆ ئەستەمبۆل تا قوتابخانەی جەنگیی تەواو دەکات و دەبێتە ئەفسەری سوپا و پلەی مولازمی دووەمی وەرگرتووە. ئەو کەڵە پیاوە ڕۆڵێکی کاریگەری گێڕاوە لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان تا لە ١٢ی مایسی ١٩٧٦ لە نەخۆشخانەی سلێمانی کۆچی دوایی کردووە. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ خەباتی ئەو کەڵە پیاوە بڕوانە: دڵشاد مەحموود عەبدوڕڕەحمان، ئیسماعیل حەققی شاوەیس (١٨٩٤-١٩٧٦) توێژینەوەکی مێژووییە((لە بارەی چالاکییە رامیاری و

تۆڵەی قوربانیانی شۆڕشی ١٩٢٥ی باکووری کوردستان بکەنەوە[١٩].
هەر بۆیە شێخ مەهدی برای شێخ سەعیدی پیران لە نامەیەکیدا لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٢٦ کە بۆ ئەمین ڕەواندزیو مەعروف چیاووك ڕەوانەی کردووە داوای هاوکاری چەكو تفاقو پێداویستی جەنگیو چەند ئەفسەرێکییان لێدەکات، بەلاّم لە بەر ئامادەنەبوونی ئەمین ڕەواندزی یەکێکیتر هەڵدەستێ بە کارەکەو لە وەلاّمدا لە ٢٢ی تەمووز هەندێ لە داواکاریەکانی بۆ ڕەوانە دەکات[٢٠]. کە ئەمەش جەخت لە سەر یەکڕیزیو گیانی هاوکاری نێوان شۆڕشگێرانی کوردستان دەکات کە هەموویان یەك ئامانجیان هەبووە. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەدا ئەوەی لێرەدا جێ سەرنجە ئەوەیە کە ئەمین ڕەواندزی لەم مانگەدا بە سەردانێك دەچێتەوە ڕەواندزو هاوکاتیش هەریەك لە شێخ عەلی کوڕی شێخ سەعیدی پیران، سەید عەبدوڵلاّی کوڕی شێخ عەبدولقادری نەهری، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو شێخ سەدیقی برای شێخ ئەحمەدی بارزانی هاتوونە ئەوێ[٢١]. بۆیە دەتوانرێ

ڕۆشنبیرییەکانییەوە))، چاپی یەکەم، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٤.

(١٩) د. عبدالفتاح علی یحیی البوتاني، وثائق عن الحرکة القومیة الکوردیة التحرریة ملاحظات تاریخیة و دراسات اولیة، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠١، ص٦٦٩؛ ڕەفیق ساڵح، گۆڤاری دیاری کورستان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٩١.

(٢٠) د. عبدالفتاح علی یحیی البوتاني، وثائق عن الحرکة القومیة الکوردیة التحرریة، ص ص ٦٧١-٦٧٥.

(٢١) زاری کرمانجی، ژمارە ٢ ، ١٢ ذی العقدة ١٣٤٤، ل ٢٠، سەرچاوەی پێشوو.

بووتریّ، که هاتنی ئەوانە لە یەك کاتدا بۆ ڕەواندز دوورنیی‌یە بۆ ئەوە بووبێت تا بیروڕای خۆیان سەبارەت بە هاوکاریو هەماهەنگی شۆڕشگێرانی باکووری کوردستان لەگەڵ سەید تەها تاووتویّ بکەن. چونکیّ شێخ مەهدی لە دوابەشی نامەکەی‌دا داوای ئەوە لە ئەمین ڕەواندزی دەکات کە زانیاری دەربارەی کوڕەکانی شێخ سەعیدو سەید تەهاو شێخی بارزانی بۆ ڕەوان بکات[٢٢].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە پەناهێنانی سمکۆی شکاك لە تەشرینی یەکەمی ١٩٢٦ بۆ ڕەواندز جارێکی‌تریش دەسەڵاتی ناوەندی لە ناوچەکە کردە دەرەوە، چونکیّ بە هاوکاریو هەماهەنگی سەید تەهای نەهریو خەڵکی ڕەواندز توانی دەست بە سەر ناوچەکەدا بگریّو دەسەڵاتی ناوەندی تیایدا نەهێڵیّ[٢٣]. لێرەشدا لە ڕاپۆرتێکی بریتانی‌دا هاتووە:" ... **دەورووبەری کۆتایی مانگی تەشرینی یەکەم سمایل ئاغای سەرەك هۆزی شوکاك کە بە سمکۆ ناسراوە دژی حکومەتی ئێران شۆڕشی بەرپا کرد، ... خۆیو صەد کەس لە پیاوەکانی پەنایان هێنایە بەر عیراق دوای ئەوەی لە ڕێگەی تورکیاوە**

---

(٢٢) د. عبدالفتاح علي يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص٦٧٣.

(٢٣) عەلائەدین سەجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ١٧٥-١٧٦؛ صالح محمد امين، کورد و عەجەم ((مێژوی سیاسیی کوردەکانی ئیران))، چاپی یەکەم، بیّ‌شوێنی چاپ، ١٩٢٩، ل ٣٩١؛ ياسين خاليد حسن، كردستان الشرقية دراسة في الحركة التحررية القومية فيما بين الحربين ١٩١٨-١٩٣٩، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الاداب جامعة صلاح الدين / اربيل، ١٩٩٥، ص ١٣٢.

نزیك نەهری سنووری بڕیو هاتە ڕەواندزی سەر بە هەولێر"[٢٤]. ئەنجام حکومەتی عیراقی کەوتە هەڵپەی ئەوە کە هێرش بکاتە سەر ناوچەکەو سمکۆی لێبکاتە دەرەوە، بەڵام لەگەڵ سەرنەکەوتنی لە هێرشەکانی ڕازی بوو کە سمکۆ لە ناوچەکانی دەورووبەری ڕەواندز بمێنێتەوە[٢٥].

بە پەنابردنەوەی سمکۆ بۆ سنووری تورکیا لە مایسی ١٩٢٨ جارێکیتر هێزەکانی حکومەتی تورکی تەنگەتاویان کردو سمکۆ گەڕایەوە ئەو شوێنانەی کە لە سنووری عیراقدا لێ بوو، ئەمەش مەترسی زیاتر بۆ هەموو لایەك پەیدا کرد هەر بۆیە عەلائەدین سەجادی لەم بارەیەوە دەڵێ:"... مەندوبی سامی بەغدا سەیری کرد ئەگەر((سمایل ئاغا)) بەجۆرە لە سەر ئیش بڕوا، ئارەزووەکانی ئەوو تەونەکانی هەموو تێك ئەچن!. ئەمجا هێنای حکومەتی عیراقی هەڵخڕان بۆ ئەوە کە لەگەڵ حکومەتی ئێرانا قۆڵ بکەن بە قۆڵی یەکا بۆ لە ناو بردنی((سمایل ئاغا))!. لە عەینی وەختا ئەمانەی هەموو کردو هەر دوو حکومەتەکە بە جارێ کەوتنە پەلاماردانی سمکۆ، ((سمکۆ)) لە پاش شەڕێکی زۆر دیسان گەڕایەوە بۆ خاکی تورکیا"[٢٦].

لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، هاتنی سمکۆ بۆ ڕەواندزو دەورووبەرییو مانەوەی بۆ ماوەیەك لەوێدا، دەسەڵاتی ناوەندی لە ناوچەکەدا

---

(٢٤) د. کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢١.

(٢٥) عبدالرزاق الحسنی ، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثاني، ص ص ١٩٣-١٩٤.

(٢٦) عەلائەدین سەجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٦.

نەهێشتووەو لەگەڵ ئەوەشدا مەترسیو دڵە ڕاوکێیەکی زۆری بۆ هەر دوو حکومەتی عیراقو ئێرانو دەسەڵاتدارانی بریتانی لە ناوچەکەدا دروست کردووە، هەر بۆیە بە هەموو لایەك هەوڵی خۆیان خستۆتە گەڕو هاوکاری یەکترییان کردووە. هەروەها لە دواتریش هەوڵی ئەوەیان داوە کە دەستی ئەو هاوکاریو هەماهەنگییەی سمکۆ لە باشووری کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی ببڕن کە سەید تەهای نەهری داینەمۆی ئەو هاوکارییە بووە. چونکێ ئەگەر تەماشا بکەین سەید تەهای نەهری لە ماوەی قائیمقامیەتی لە ڕەواندز دا ڕۆڵێکی کاریگەری لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان دا بینیوە، جگە لە هاوکاری بۆ پەناهەندانی شۆڕشی ١٩٢٥ و یارمەتی دانی سمکۆ، لەگەڵ هەندێ گەورە پیاوانیتری کورد پەیوەندی بە شۆڕشگێران لە ئاراراتیشەوە کردووە[٢٧]، هەر بۆیە لە دواتر فیلێکیان بۆ سەید تەها نایەوەو کەوتە داویەوە. لەو بارەیەوەش عەزیز شەمزینی دەڵێ:"**سیاسەتی بریتانیا بە ناوەرۆك لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی گەلی کورددا ڕێك نەدەکەوت. هەڵسوڕێنەرانی سیاسەتی ئیمپریالیستیی بریتانیا لەو بڕوایەدا بون کە بۆ ئەنجامدانی سیاسەتی ناوخۆیان دەبێ بەشێکی رابەرانی کورد لە ناو بەرن. یەکێ لەوانەش کە بڕیاری لە ناوبردنی درا سەید تەها بوو، لە بەر ئەوە ئینگلیزەکان پەنایان بردە بەر ڕەزا شاو هەر بە فیتی ئەوانیش ڕەزا شا ناردی بە شوێن سەید تەها دا و داوای لێ کرد سەری لێدا بەو بیانوەی گوایە دەیەوێ دوایی**

(1)E.O.371/13032.Teleg.Secret.No.S.O.1587, Baghdad.July10, 1928 Secretariat of H.C.toCol.o :لە.
د. عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٢٧. وەرگیراوە

به گیروگرفته‌كانی سه‌ر سنوری عیراق‌و ئێران بێنی‌و ئه‌و مه‌سه‌لانه ساغ كاته‌وه كه په‌یوه‌ندی‌یان به موڵكی تایبه‌تی سه‌ید ته‌هاوه هه‌یه كه به‌شێكی له چوار چێوه‌ی سنووری ئێران دابوو"[٢٨]. ئیتر سه‌ید ته‌ها له سه‌ر بانگهێشتی ڕه‌زا شا له ١٣ی ته‌شرینی دووه‌می ١٩٢٨ به سه‌ردانێك ده‌چێته تاران‌و له ژێر پاڵه‌په‌ستۆی ده‌سه‌ڵاتدارانی ئێران له وێدا ده‌مێنێته‌وه‌و له ٢٩ی كانوونی دووه‌می ١٩٢٩ ده‌ست له كار هه‌ڵگرتنی خۆی له قائیمقامیه‌تی ڕه‌واندز بۆ حكومه‌تی عیراقی ڕه‌وانه ده‌كاته‌وه[٢٩].

شیاوی باسه، پێشتر ئاماژه‌مان بۆ به‌شداری كردنی چه‌كدارانی شێخ ئه‌حمه‌دی بارزانی (١٨٩٢-١٩٦٩) له ڕاپه‌ڕینه‌كه‌ی ڕه‌واندزو یه‌كخستنی هه‌وڵه‌كانیان بۆ یارمه‌تی دانی په‌نابه‌رانی خه‌باتگێڕی شۆڕشی ١٩٢٥ی باكووری كوردستان كرد. به‌ڵام ئه‌گه‌ر بێت‌و ته‌ماشا بكه‌ین یارمه‌تی ئه‌و دوو ناوچه‌یه بۆ یه‌كتر هه‌ر به‌وه‌نده ناوه‌ستێته‌وه. ئه‌وه‌ته له كاتێكدا كه ئه‌حمه‌د به‌گی بگۆك سه‌رۆكی عه‌شیره‌تی باڵه‌كی له ناوچه‌كانی ڕۆژئاوای ڕه‌واندز پشێوی ده‌نێته‌وه هێمنی‌و ئاسایش تێك ده‌دات هێزێكی لیڤی دوای ده‌كه‌وێت‌و، له ته‌شرینی دووه‌می ١٩٢٧ په‌نا بۆ شێخ ئه‌حمه‌د له بارزان ده‌بات[٣٠]. ئه‌وه له لایه‌ك، له لایه‌كی‌تردا ڕاپۆرتێكی بریتانی له ٢٤ی كانوونی یه‌كه‌می ١٩٢٩ ئاماژه بۆ ئه‌وه ده‌كات كه یه‌كێك له پیاوه‌كانی شێخ ئه‌حمه‌د به

---

(٢٨) عه‌زیز شه‌مزینی، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ١٥٦.

(٢٩) زاری كرمانجی ، ژماره (١٨)، ٢٧ ی ئازاری ١٩٢٩، سه‌رچاوه‌ی پێشوو.

(٣٠) پی‌ڕه‌ش، العراق دولة بالعنف، مطبوعات كردلوجیا رقم ٢، ١٩٨٦ ، ص ص ٣٧-٣٨.

ناوی عەلی کوڕی محیٚ وتوویەتی شێخ ئەحمەد بەردەوام لە ناوچەکانی ڕەواندزو زاخۆوە نامەی بۆ دێت سەبارەت بە سەربەخۆیی کوردستان[٣١]. هەروەها لە ڕاپۆرتێکیتریشدا هاتووە کاتێك شۆڕشگێرانی ئارارات دەشکێنو ئاوارە دەبن شێخ ئەحمەدی بارزانی نامەی بۆ هەندێك لە سەرۆك هۆزە کوردەکان، لە وانە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ناردووە، بە مەبەستی یارمەتی دانی ئاوارەکان[٣٢].

ئەڵبەتە ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن ئەوە نیشان دەدات کە لە زووەوە شێخ ئەحمەدی بارزانی پەیوەندیی لەگەڵ ئەو ناوچەیەدا هەبووەو دەسەڵاتی پەلی هاوێشتووە بۆ ئەویٚ، هەر بۆیە موتەسەڕڕیفی هەولێر لە نووسراوێکیدا لە ١٨ی مارتی ١٩٣١ کە بۆ پشکێنەری بریتانی لیوای هەولێر لە کەرکوك ڕەوانەی کردووە دەڵیٚ:" **... من پشتگیری ئەوە دەکەم کە لە ڕاپۆرتەکەتان دا هاتووە دەربارەی فراوان بوونی دەسەڵاتی شێخی بارزان بۆ ناوچەی ڕەواندز، ئەو دەسەڵاتە ئەو ڕۆ و ئەو ساڵ بە دەستی نەهێناوە، بەڵکو زیاتر لە سیٚ چوار ساڵ دەبێت...**"[٣٣]. وەلیٚ حکومەتی عیراقی لە بەرانبەر ئەو پەل

---

(1)(Air,23/416/6088,From S.S.O.Musul to Air staff.Intelligence, Hinaidi,24,December,1929.

لە: سروه أسعد صابر، كوردستان الجنوبية ١٩٢٦-١٩٣٩ دراسة تاريخية، سياسية، اطروحة دكتورا غير منشورة، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين / اربيل ، ٢٠٠٥، ص ص١٧٥-١٧٦. وەرگیراوە.

(2) Fo.730/61/1,Intelligence Report.No3, February25, 1931 S.S.O.Musal.

لە: د. عثمان علی، المصدر السابق، ص٥٨٦. وەرگیراوە.

(٣٣) ملف وزارة الداخلية ١٩٣١، رقم الملف:٢٧/اربيل/١، موضوع الملف: حركات السيد طه وعلاقاته مع العصابات البارزانية، متصرفية اربيل قلم التحريرات،

هاوێشتنە دەبوو هەنگاوێك باوێت، چونكیٚ شێخ ئەحمەد لەگەڵ ئەوەی لە ناوچەكە دەسەڵاتی ئازاد بوو لە هەندیٚ كاتیش ڕێگر بوو لە بەردەم بڕیارەكانی حكومەت. ئەوەتە كاتێك حكومەت بڕیاری نیشتەجیٚ كردنی ئاشوورییەكان لە ناوچەكانی برادۆستی سەر بە ناوچەی ڕەواندز دەدات شێخ ئەحمەد بە مەترسی لە سەر دەسەڵاتەكەی دەزانیٚو دەكەوێتە دژیەوە[٣٤]. هەر لەو بارەیەوە ڕاپۆرتێكی بریتانی لە ساڵی ١٩٢٧ ئاماژە بۆ ئەوە دەكات كە شێخ ئەحمەدی بارزانی دەستی كردووە بە پروپاگەندەی ئەوە لە ناوچەی برادۆستدا گوایە ئاشوورییەكان لە شوێن خەڵكی ڕەسەنی ناوچەكە نیشتەجیٚ دەكەنو خەڵكەكەش ئاوارە دەكەن، هەروەها هەر لەو ڕاپۆرتەدا ئاماژە بۆ ئەوەش كراوە كە ئەو پروپاگەندەیە كاریگەری كردۆتە سەر خەڵكی ناوچەكەو پشێوی لە ناوچەكە دروست كردووە[٣٥]. بەڵام دەبیٚ ئەوەش بزانیین كە شێخ ئەحمەد لە بەرانبەر ئەو بڕیارەی حكومەت هەر بەوەندە نەوەستاوە، بەڵكو لەگەڵ هەندیٚ لە ئەفسەرەكانی ناو سوپای عیراقی دەستیان كردووە بە خڕكردنەوەی واژۆی سەرۆك هۆزە كوردییەكان لە دژی ئەو كارە، بەڵام كاتێك نووسراوەكە دەبەنە برادۆست بۆ لای شێخ ڕەشیدی لۆلان تا واژۆی بكات، شێخ ڕەشید لەگەڵ ئەوەی واژۆی دەكات، بەڵام

سري، العدد٧٧/س، اربيل في ١٨/٥/١٩٣١، الى مفتش اداري لواء اربيل، الموضوع: نفوذ الشيخ البارزاني. لە : د. اسماعيل شكر رسول، اربيل دراسة تاريخية في دورها الفكري و السياسي (١٩٣٩-١٩٥٨)، الطبعة الثانية،، مطبعة بينايى، السليمانية،٢٠٠٥، ص ٤٦. وەرگیراوە.

(٣٤) د. عثمان علي، المصدر السابق، ص ٥٧٦.

(٣٥) پیرەش، العراق دولة بالعنف، ص ٤٠.

لە دواتردا خەبەر بە قائیمقامی ڕەواندز کەریم بەگ (١٩٢٨-١٩٣٢) دەدات‌و کەریم بەگیش پیاوەکە دەگرێت‌و ڕەوانەی هەولێری دەکات[٣٦].

ئەگەرچی نیشتەجێ کردنی ئاشوورییەکان لە برادۆست سەری نەگرت بە هۆی پێك نەهاتنی ئاشوورییەکان لە ناو خۆیان لە سەر زەوی[٣٧].بەلاّم حکومەت هەر دڕدۆنگ بوو لە شێخ ئەحمەدی بارزانی، بۆیە دەبوو بە هەر شێوازێك بێت لە کۆڵ خۆی بکاتەوە. بۆ ئەو مەبەستەش لە تەمووزی ١٩٣١ کەوتنە پروپاگەندەی ئەوەوە کە شێخ ئەحمەد لە دین هەڵگەڕاوەتەوە بۆتە مەسیحی‌و خواردنی گۆشتی بەرازی حەلاڵ کردووە[٣٨]. لێرەشدا ئەفسەری هەواڵگریی بریتانی لە هەولێر لە ڕاپۆرتێکی‌دا لە ٢٩ی تەمووزی ١٩٣١ ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە شێخ ئەحمەدی بارزانی نامەیەکی بۆ شێخ ڕەشیدی لۆلان لە ناوچەی برادۆستدا ڕەوانە کردووە‌و داوای ئەوەی لێکردووە کە بێتە ناو دینە نوێکەیەوە، بەلاّم بە ڕەتکردنەوە ئەو داواکارییە شێخ ئەحمەد هێزێکی بەسەرۆکایەتی‌ی مەلا مستەفای برای ڕەوانەی سەر شێخ ڕەشید کردووە[٣٩]. بەلاّم مەسعود بارزانی لە کتێبەکەیدا بە پێچەوانەی ئەوە باسی لە ڕووداوەکە کردووە‌و دەڵێ:" کاربەدەستان

---

(٣٦) عەلائەدین سەجادی ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٦٤.

(٣٧) ليورا لوكيتزا، العراق و البحث عن الهوية الوطنية، ترجمة: دلشاد ميران، الطبعة الاولى، اربيل، ٢٠٠٤ ، ص ٤٨؛ امين سامي الغمراوي، قضية الاكراد في شمال العراق، الطبعة الاولى، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٦٧، ص ١٠٢.

(٣٨) لونكريك، المصدر السابق، ص ٣١٩.

(4)Air23/311 memorandum from S.S.O 29-7-31.

لە: د.عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٨٠. وەرگیراوە.

کەوتنە هاندانی هۆزەکان دژی بارزان، لە هاوینی١٩٣١ دا برادۆستییەکان پەلاماری هۆزی شێروانی ناوچەی بارزانیان داو گوندەکانی(گرکال و کۆلەو باکێ)یان تالآن کردو ماڵەکانیان سووتاند. لەو سەردەمەدا بارزانی سەردانی ئەو ناوچەیەی کرد، چەند کەسێکی کۆکردەوەو شوێن تالآنکەران کەوت تا لە دەشتی هێرت گەیشتە سەریان، پاش لێکدانێکی کوتوپڕ ماڵو مالآتی ئەو گوندانەی لێ سەندەوە. جارێکی دیکەیش پەلامار هەر لەو ناوچەیەدا روویدایەوە لە ٢٥/١١/ ١٩٣١دا، دیسان بارزانییەکان پێشی پەلاماردەرانیان گرت، شێخ ئەحمەدی بارزانی ڕۆژی ١٩٣١/١١/٢٧ وەلی بەگی بە هێزێکی گەورەوە ناردو ڕووی تێکردن، یەکەم پێکدادان برادۆستییەکان رایانکردو ئەو تالآنەی هێنابوویان بە جێیان هێشت، بەلآم وەلی بەگ بەوە وازی لێ نەهێنانو تا نێو ماڵەکانیان دوایان کەوت، لەم شەڕەدا برادۆستییەکان تووشی شکانێکی خراپ بوون"[٤٠]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، کە حکومەت ئەو کارەی بۆ ئەوە کردووە تا ئاژاوە لە ناوچەکە بنێتەوەو دوژمنداری لە نێوان بارزانییەکانو برادۆستییەکان دروست بکات، چونکێ تەنیا برادۆستییەکان کەوتوونەتە ژێر کاریگەریی ئەوەوە کە شێخ ئەحمەد لە دین لای داوە، ئەگەر بزانیین یەکێکی وەکو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ئەو پروپاگەندەی بە درۆیەکی تەواو زانیوە[٤١].

(٤٠) مسعود بارزانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥.
(٤١) هاملتون، المصدر السابق، ٢٣٦.

لە ڕاستیدا شێخ ئەحمەد دواتر هەوڵیدا کێشەی نێوانیان چارەسەر بکات، لەبەر ئەوەی لە ڕاپۆرتێکی ئەفسەری هەواڵگریی بریتانی لە مووسڵ هاتووە کە شێخ ئەحمەد لە ١٣ی کانوونی دووەمی ١٩٣٢ وەفدێکی ڕەوانەی لای شێخ ڕەشید کردووەو داوای ئاشتی کردووەو، بۆ نیەت پاکی خۆشی هەندێ کەڵو پەلی برادۆستییەکانی ڕەوانە کردۆتەوە کە بارزانییەکان لە شەڕەکاندا دەستیان بە سەر داگرتووە[٤٢]، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌دیکە داوای لە حکومەت کردووە کە بێتە ناوەندیان‌و کێشەکە چارەسەر بکات، هەر بۆیە حکومەتیش هەڵدەستێ بە پێك هێنانی لێژنەیەك لە هەردوو موتەسەڕڕیفی مووسڵ‌و هەولێر لەگەڵ قائیمقامی ڕەواندزو زێبار، بەڵام کاتێك لێژنەکە بە ئامادەبوونی نوێنەرانی هەر دوولا لە سەرەتای مانگی تەشرینی دووەمی ١٩٣١ لە ئاکرێ کۆدەبنەوە هیچ دەرئەنجامی لێ ناکەوێتەوە[٤٣]. ئەنجام جارێکی‌تریش شەڕ دەکەوێتەوە نێوانیان‌و چەکدارانی شێخ ئەحمەد هێرش دەکەنە سەر ناوچەکانی قەڵەمڕەوی شێخ ڕەشیدو هەندێ لە دێیەکان دەسووتێنن‌و شێخ ڕەشیدیش ناچار دەکەن بچێتە سنووری ئێرانەوە[٤٤]. ئیتر حکومەت بەو کارەشی هیچی لەگەڵ شێخ ئەحمەدا پێ‌نەکرا بۆیە دەبوو ڕاستەوخۆ ڕووبەڕووی بێتەوە.

---

(1) CO174/11,144637 Intelligence Report No 1,January 13 1932. S.S.O.Musul.

لە: د. عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٨١. وەرگیراوە.

(٤٣) حسن مصطفى، البارزانيون و حركات بارزان ١٩٣٢-١٩٤٧، طبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٣، ص ٤٨؛ حامد محمود عيسى، المصدر السابق، ص ١٥٨.

(٤٤) دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٣٧٤.

که سەرئەنجام بە پاڵپشتی فڕۆکەکانی بریتانی توانی شێخ ئەحمەد لە ناوچەکە بکاتە دەرەوەو پەڕاگەندەی تورکیای بکات(٤٥).

دوا ئاکامی ئەو مانۆڕە سەربازییانە حکومەتی عیراقی بە هاوکاری هێزی ئاسمانی بریتانی لە ناوچەکە جارێکیتریش هێمنیو ئارامیو ئاسایشی بۆ ناوچەکانی ڕەواندز گێڕایەوە. بەم بۆنەشەوە مەلیك فەیسەڵ لە ١٦ی ئابی ١٩٣٢ سەردانێکی ناوچەکانی کوردستان دەکاتو سەر لە بنکەیەکی سەربازی لە هاوینە هەواری جوندییان دەداتو ڕۆژێکی تەواو لە وێدا دەمێنێتەوەو سەر لە دێهاتەکانی ناوچەکە دەدات(٤٦).

گەیشتن بە لوتکەی پەیوەندییەکانی حکومەتی عیراقی لەگەڵ بریتانییەکان بە گوێرەی پەیماننامەکانی کە بەستبوویان ڕێگای لە بەردەم حکومەت خۆشکرد تا لە تەشرینی یەکەمی١٩٣٢ ببێتە ئەندام لە کۆمەڵەی گەلانو سەربەخۆیی خۆی وەربگرێت. کە لێرە بەدواوە مێژووی سیاسیی عیراق بە گشتی پێ دەنێتە قۆناغێکی نوێوە، کە لەگەڵ ئەوەشدا گەلیشیەوە باری کوردستانیش گۆڕانی بەسەردا دێت.

---

(٤٥) عزيز حسن البارزاني، الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق ١٩٣٩-١٩٤٥، الطبعة الاولى، دار سپيريز للطبع و النشر، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٢، ص ٣٩.

(٤٦) ناجي شوكت، سيرة وذكريات ثمانين عاماً ١٨٩٤-١٩٧٤، الجزء الاول، بغداد، ١٩٩٠، ص ٢٠١.

ڕەواندز لە قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقدا
(١٩٣٢ – ١٩٣٩)

ڕەوتی ڕووداوە مێژووییەکان لە سالآنی قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقیدا جیاوازە لە قۆناغی بەر لە خۆیو دوای خۆی، لە بەر ئەوەی ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە شێوازو کردارێکی جیاواز بە خۆیەوە دەبینێت. بەلآم ئەوەی تایبەتدارە بە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لەو قۆناغەدا ئەوا لە سەرچاوە مێژووییەکان شتێکی ئەو تۆ باسی لێوە ناکرێتو ڕەوشی شارەکە دەکەوێتە کزی و لاوازی. بۆیە لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، کە ئەو باس نەکردنەو کزیو لاوازییە لە ئەنجامی چەند هۆکارێکەوە سەریهەلّداوە کە لە خوارەوە ڕیز بەندیان دەکەینو یەکە یەکە لە سەریان دەوەستینو باسیان لێوە دەکەین:

- یەکەم:

نەمانی ڕەواندز وەکو مەلّبەندی ڕووداوو نزیك لە مەلّبەندی ڕووداو، لە بەر ئەوەی ئەگەر بێتو تەماشا بکەین ئەوا لە سالآنی دوای داگیرکردنی ڕەواندز لە لایەن ئینگلیزەکان لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی، لە لایەك ڕەواندز دەبێت بە مەلّبەندی ڕووبەڕوو بوونەوەی دەسەلآتی داگیرکاری بریتانییەکانو، لە لایەکیدیکەش بە شوێنو پەناگای ئەو کەسانەی کە لە دەسەلآتی ئینگلیزەکان

هەڵدەگەڕانەوە[٤٧]، ئەوە سەرەڕای ئەوەی لە نیسانی ١٩٢١ بە دواوە تا ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ ڕەواندز دەبێت بە پێگەیەك بۆ پروپاگەندەی تورکەکان بۆ گێڕانەوەی دەسەلاّتیان بۆ ولایەتی مووسڵ. هەر بۆیە لەو سەردەمەدا ڕەواندز بە مەڵبەندی سەرهەڵدانی ڕووداوەکان دادەنرا.

لە لایەکی دیکەدا دوای گێڕانەوەی دەسەلاّتی ئینگلیز بۆ ناوچەکە لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ و دامەزراندنی سەید تەهای نەهری وەکو قائیمقام لە وێدا، ئەو جارەیان ڕەواندز دەبێتە مەڵبەندی نزیك لە ڕووداوەکان، لە بەر ئەوەی ئەگەر بێتو تەماشا بکەین دەبینین ڕەواندز دەبێت بە شوێنو پەناگای ئەو کەسانە، کە لە دەسەلاّت هەڵدەگەڕانەوەو ڕاپەڕینو شۆڕشیان ئەنجام دەدا، ئەوە سەرەڕای ئەوەی یارمەتیش لە ڕەواندزەوە بۆ ڕاپەڕینو شۆڕشەکانی دەورووبەر ڕەوانە دەکران[٤٨].

---

(٤٧) مەبەستمان پەناهێنانی کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند و سەید محەمەدی جەباری و هاوشێوەی ئەوانن کە لە دەسەلاّتی ئینگلیزەکان هەڵدەگەڕانەوە و ڕەواندز دەبووە پەناگەیان.

(٤٨) مەبەستمان پەناگای ئەوانەیە کە لە دوای سەرنەکەوتنی شۆڕشی ١٩٢٥ بە سەرۆکایەتی شێخ سەعیدی پیران لە باکووری کوردستان لە دەسەلاّتی تورکە کەمالییەکان ڕزگاریان ببوو و هەلاّتبوونە ناوچەکە، یەکێك لە وانە سەید عەبدوڵڵای کوڕی سەید عەبدولقادری شەمزینی لە ناوچەکە پەنادرابوو، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەدا سمکۆی شکاکیش کە شۆڕشی هەڵگیرساندەوە لە ١٩٢٦ و شکا هاتە ناوچەی ڕەواندز و ماوەیەك لە وێ پەنا دراو لە لایەن سەید تەهای نەهری و خەڵکی ناوچەکەوە یارمەتی درا. ئەوەی سەرەڕای ئەوەی کە لە لایەن سەید تەها و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیەوە یارمەتی بۆ شۆڕشگێڕانی ئارارات ڕەوانە کرا. بڕوانە تەوەری یەکەمی بەشی دووەم.

شیاوی باسە لەقۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی حکومەتی عیراقی بە گشتی ڕاپەڕینی چەکداری لە کوردستان لەو ماوەیەدا نامێنێ تا ڕەواندز لە سەرچاوە مێژووییەکان وەکو مەڵبەندی ڕووداوو نزیك لە مەڵبەندی ڕووداو باسی لێوە بکرێت. لە بەر ئەوەی ئەگەر تەماشا بکەین دەبینین شێخ مەحموود لە ئاوباریك لە ١٩٣١ تێك دەشکێ و[٤٩]، شێخ ئەحمەدی بارزانی و هاوڕێکانی لە دوای ئاوارە بوونیان بۆ تورکیا و گەڕانەوەیان بۆ عیراق نەفی ناوچەکانی خواروو دەکرێن[٥٠]. هەروەها شۆڕشی ئاراراتیش بە سەرۆکایەتی ئیحسان نووری پاشا[٥١] لە باکووری کوردستان لە لایەن دەسەڵاتدارانی حکومەتی تورکی بە ئاگرو ئاسن کۆتایی پێدەهێنرێ[٥٢]. ئەوە سەرەڕای ئەوەی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش سمکۆی شکاك لە بۆسەیەکی دەسەڵاتدارانی

---

(٤٩) بۆ شکانی شێخ مەحموود لە ئاوباریك بڕوانە: م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان ، ل ٧٧٤ و بەدواوە.

(٥٠) بۆ زانیاری لە مەڕ نەفی کردنی شێخ ئەحمەد و بارزانییەکان بڕوانە: مسعود بارزانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل٤٤ -٤٨.

(٥١) ئیحسان نووری پاشا: ناوی تەواوی ئیحسان نووری کوڕی عەلی قولیە و لە ساڵی ١٨٩٣ دا لە گەڕەکی عەلی قولیی شاری بەتلیس لە دایك بووە و، ساڵی ١٩١٠ بۆتە ئەفسەری سوپا. لە پاشان ڕۆڵی کاریگەری لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان لە باکووری کوردستان دەگێڕێت و سەرکردایەتی شۆڕشی ئارارات لە ساڵانی(١٩٢٧- ١٩٣١) دەگرێتە ئەستۆ تا نوشستی هێنانی ڕوو دەکاتە ئێران و لە (تاران)ی پایتەخت دەمێنێتەوە و لە ٨ی مارتی ١٩٧٦ کۆچی دوایی دەکات. ئیحسان نوری بیتلیسی، شۆڕشی نەتەوەیی کورد لە تورکیا، وەرگێڕانی: م. جەمیل ڕۆژبەیانی، بەغدا، ١٩٩٣، ل ل ٤-٧.

(٥٢) بۆ شۆڕشی ئارارات و ئەنجامەکەی بڕوانە: ئیحسان نوری بیتلیسی، هەمان سەرچاوە.

حکومەتی ئێران لە ١٨ی تەمووزی ١٩٣٠ تیرۆر دەکرێت [٥٣]. ئیتر ئالیەتێکی وا لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان نامێنێ تا کار بکاتە سەر ڕەوتی ڕووداوە مێژووییەکان لە کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی لەو قۆناغەدا.

- دووەم:

چوونی سەید تەهای نەهری بۆ تارانی پایتەختی ئێران لە١٣ی تەشرینی دووەمی١٩٢٨و دەست لە کارکێشانەوەی وەکو قائیمقامی ڕەواندز لە ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٢٩ هۆکارێکیتره لە هۆکارەکان، لە بەر ئەوەی سەید تەهای نەهری خاوەن دەسەڵاتو نفوزێکی زۆر بوو لە ناوچەکەو لە لایەن دەسەڵاتی حکومەتی عیراقیو بریتانییەکان حیسابی بۆ دەکرا. هەروەها خودی سەید تەهای نەهری خۆشی لەگەڵ سەرکردە کوردەکان پەیوەندیی باشی هەبووەو ڕۆڵی کاریگەری گێڕاوە لە ناردنی هاوکاریو هەماهەنگی بۆیان. ئیتر بە نەمانی ئەو لە ناوچەکە قائیمقامێکیتر لە ڕەواندز دەسەڵاتی وەرنەگرت وەکو ئەو خزمەت بەو شارە بکاتو پەرەی پێبدات. هەر بۆیە خەڵکی ناوچەکە سەردەمی سەید تەهای نەهری بە قۆناغێکی پرشنگدار لە مێژووی ڕەواندز لە قەڵەم دەدەنو بە قۆناغی پێشکەوتنو پەیڕەو کردنی دادپەروەری باسی لێوەدەکەن [٥٤].

---

(٥٣) بۆ چۆنیەتی داڕشتنی پلانی تیرۆرکردنی سمکۆی شکاك بڕوانە: یاسین خالید حسن، المصدر السابق، ص١٣٦؛ عەبدوڵلا سەمەدی، تیرۆری سمایل ئاغای سمکۆ بە گێڕانەوەی ئاجودان هاشم-ی ئەحمەد زادە ، لە ئینتەرنێتەوە (WWW.DENGEKAN.COM/doc/2004/10/Abdullahsamade18.pdf) وەرگیراوە.

(٥٤) دیمانەیەك لە گەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

- سێیەم:

لە دەستدانو نەمانی کەسایەتیی بەناوبانگو ناسراوی شارەکە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو کوشتنی لە دۆڵی نیشاویٚ[٥٥] لە ٨ی حوزەیرانی ١٩٣٣ لە ئەنجامی دوژمنداریيەکی کۆنی بنەماڵەکەی لەگەڵ بنەماڵەی باویل ئاغادا[٥٦]، کوردستانی بە گشتیو

(٥٥) دۆڵی نیشاویٚ دەکەوێتە سەر ڕێگای نێوان سپیلك و خەلیفان لە ژێر گوندی سەرچیایە. چالاك میرانی، پارچە هەورێکی زیندووی سەر ئاسمانی شارەکەم بیرەوەریەکانی بنەماڵەی باویل ئاغای رواندزی، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل ٧٨.

(٥٦) سەبارەت بە چۆنیەتی سەرهەڵدانی دوژمنداری نێوان بنەماڵەی ئیسماعیل بەگ و باویل ئاغا بیروڕای جیاواز هەیە کە سەرەتاکەی بۆ کوشتنی سەعید بەگی عەولا پاشای باوکی ئیسماعیل بەگ دەگەڕێتەوە، کە ناوبراو لە ساڵی ١٩١٨ بەر لە هاتنی ئینگلیزەکان بۆ ناوچەکە کوژراوە. یەکەمیان کوشتنەکە دەخەنە ئەستۆی سەلیم ئاغای حەمەدەشین کە خزمی نووری باویل ئاغایە گوایە ئەو هەڵساوە بەو کارە. دووەمیان سلێمان بەگی سیلاحشۆڕ بەو کارە تاوانبار دەکەن. سێیەمیشیان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە یەکێك بە ناوی(مامەری باس) سەعید بەگی کوشتووە بێ ئەوەی بزانرێ کە ئەو کارەی بە قسەی کێ کردووە. جا بۆ مەبەستی پەردە لادان لە سەر ڕاستییەکان فەخری بەگی شەمسەدین بەگی سیلاحشۆڕ کە نەوەی سلێمان بەگە لە وەڵامی پرسیارێکدا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد و وتی: سەرەڕای بوونی کۆنە ناخۆشییەکی سلێمان بەگ و باویل ئاغا لە لایەك و سەعید بەگ لە لایەکی دیکەوە کە بۆ سەردەمی حوکمڕانی عوسمانییەکان لە ناوچەکە دەگەڕایەوە، بەڵام سلێمان بەگ دەستی لە کوشتنی سەعید بەگ دا نەبووە، بەڵکو موسەبیب بووە، لە بەر ئەوەی سەعید بەگ سەرکێشی لە قسەی عەولا پاشای باوکی کردووە ئەویش هەڵساوە شکایەتی لای سلێمان بەگ لێکردووە و داوای ئەوەی لێکردووە کە ئامۆژگاری بکات، لە بەر ئەوەی خزمی یەکتربوون، هەر بۆیە سلێمان بەگ هەڵساوە بانگی سەعید بەگی کردووە و پیٚوتووە دەبێت هەموو ڕۆژێك تۆ بێیتە

باتاس کە ئەو لەوێدا دەسەڵاتدار بووە. دەرئەنجام ڕۆژێك لە ڕێگا سەعید بەگ کوژراوە. بەڵگەی بۆ قسەکەشی ئەوە بوو کە باوکی فەخری بەگ کە دەکاتە کوڕی سلێمان بەگ لەگەڵ باوکی بەشداری پرسەنامەکەی کردووە و سلێمان بەگ وتوویەتی: دەبێت هەر خۆی تۆڵەی سەعید بەگ بکاتەوە. ئیتر سەرهەڵدانی ئەو دوژمنداریە هەر چۆنێك بوو بێت ئەوا لە دواتر لە نێوان بنەماڵەی ئیسماعیل بەگ و باویل ئاغا توندتر دەبێت، چونکە ئیسماعیل بەگ بنەماڵەی باویل ئاغای بە بکوژانی باوکی داناوە.

شیاوی باسە کاتێك ئینگلیزەکان هاتن بۆ ناوچەکە و زۆری پێنەچوو نووری باویل ئاغا سەر کێشی لە فەرمانەکانی کردن و بەندکراو لە دەست بەندییەکان هەڵات، ئینگلیزەکان ئەو هەلەیان قۆستەوە کاتێك حاکمی سیاسیی بریتانی لە هەولێر فەرمانی بە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی کرد کە پیاوەکانی ڕەوانەی سەر ماڵی باویل ئاغا بکات تا کوڕەکانی‌تری دەستگیر بکات لە جێگای نووری دا، دەرئەنجام شەڕ دەکەوێتە نێوانیان و دوو کوڕی باویل ئاغا بە ناوی مستەفا و کەریم لەگەڵ کوڕێکی نووری دەکوژرێن، کە لە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد. لە بەرانبەردا بنەماڵەی باویل ئاغا لە لای خۆیانەوە وا لێکی دەدەنەوە کە ئیسماعیل بەگ بۆیە ئەو کارەی کردووە تا تۆڵەی باوکی بکاتەوە ئەگەرچی لە ڕاستی دا وانەبووە، چونکێ مستەفای عەلی باویل ئاغا دەڵێت: باوکم دەیووت: بەو دواییانە بۆ مان ڕوون بۆوە کە ئیسماعیل بەگ دەستی لە کوشتنی براکانم دانەبووە، بەڵکو یەکێك لە خاڵوانەکانی بە ناوی عەدیل ئاغا ئەو کارەی کردووە. درێژە کێشانی ئەو دوژمنداریە تەشەنە دەکات تا ئەو کاتەی کە لە ساڵی ١٩٣٣ سەباحی نووری باویل ئاغای (١٩١٨؟ -١٩٤١) لە شاری هەولێر قوتابی دەبێت لە قۆناغی ناوەندی و لە ناو شار دا دوو گوللە لە ئیسماعیل بەگ دەدات و بریندراری دەکات، بەڵام ئیسماعیل بەگ چاك دەبێتەوە و لە بەردەم مەلا فەندی و مستەفا قەرەداغی حاکمدا، ئیسماعیل بەگ دەڵێ: هەر چەندە دەستم لە کوشتنی هەردوو کوڕەکەی باویل ئاغا دا نییە، بەڵام با ئەو دوو گوللەیەی سەباح ببێتە بەرانبەری خوێنی ئەو دوو جوانە مەرگە و لە سەباحی نووری باویل ئاغا خۆش دەبێت. کەچی مستەفا قەرەداغی حاکم لەگەڵ ئەوەشدا حوکمی حەوت ساڵ

ڕەوانـدزی بـە تایبەتی لە داکۆکی کەرێکی سەربەخۆیی کـوردسـتان کـرد[57]. لە بەر ئەوەی بە گوێرەی قسەی هاملتۆنی[58] ئەندازیار ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی هەردەم بە ئومێدی پێشکەوتن و

بەندی بۆ سەباحی نووری باویل ئاغا دەبڕێتەوە. نووری باویل ئاغاش ئەو کاتە کە مولازمی پۆلیس دەبێت لە دهۆك لە کاری فەرمی میریدا بۆ مەبەستی دڵ دانەوەی دایکی دێتەوە گوندی سەرچیا و لە ماڵی حەمەدە شین میوان دەبێت. بۆ ڕۆژی دواتریش بۆ مەبەستی بەڕێکردنی نووری دێنە سەر ڕێگا و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیش لە شەقڵاوە کە میوانی ڕەشید بەگی میران بووە لەو شەوەدا بەرەو ڕەواندز دەگەڕێتەوە و لە ڕێگادا لە دۆڵی نیشاوێ هەر دوولا بەیەك دەگەن و دەبێتە شەڕ لە نێوانیان . عەلی باویل ئاغا دەڵێت: هەر چەندە ئێمە بۆ بەڕێکردنی نووری لە وێدا وەستا بووین، بەڵام کار لە کار تراز و بوو بە شەڕمان. ئەنجام ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی و حەسەن عەبدوڵڵا و حەسەن قادر دەکوژرێن و سلێمان بەگی دەرگەڵەش بریندار دەبێت و مامۆ ڕەواندزیش بۆی دەردەچێت. لە ماڵی باویل ئاغاش مەلا عەزیزی کوڕی باویل ئاغا و حەسەنی حاجی عەبدولڕەزاق دەکوژرێن و نووری و عەلی باویل ئاغا و سەلیمی حەمەدەشینی بریندار دەبن. شیاوی باسە حکومەتی عێراقی بڕیاری بەند کردنی نووری و عەلی باویل ئاغا و سەلیمی حەمەدەشینی دەدات ئیتر دوای هەشت ساڵان بە فەرمانی پادشای لە ١٩٤١ بە یارمەتی یونس سەبعاوی کە ولاش زاوای نووری باویل ئاغای دەبێت بەر دەبن. ئەسعەد عەدۆ، سەرچاوەی پێشوو؛ دیمانەیەك لەگەڵ فەخری شەمسەدین بەگی سیلاحشۆڕ لە ٢٤ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر؛ دیمانەیەك لەگەڵ زولێخا حوسێن حەمەد لە ٢٠ی تەمووزی ٢٠٠٥ هەولێر؛ دیمانەیەك لەگەڵ فەرهاد سەباح نووری باویل ئاغا لە ٢٠ی تەمووزی ٢٠٠٥ هەولێر" دیمانەیەك لەگەڵ مستەفا عەلی باویل ئاغا سەرهەنگی پۆلیس و بەڕێوەبەری بەندیخانەی هەولێر لە ١٩ی حوزەیرانی ٢٠٠٥.

(٥٧) معروف جیاووك، ماساة بارزان المظلومة، الطبعة الثانیة، اربیل، ٢٠٠١، ص ٨٤.

(٥٨) هاملتون، ناوی تەواوی(ای. ام. هاملتون)ە کە سەر پەرشتی ڕێگای هەولێر - ڕەواندز - ڕایەتی کرد و لە دواتریش ڕێگاکە بە ناوی ئەوەوە ناوی دەرکرد.

سەربەخۆیی کوردستان بووەو ئەوەی بۆ دەسەلاتدارانی ئینگلیز دووبارە کردۆتەوە کە پێویستە کوردستان لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست وەکو سویسرای لێبێت[٥٩]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، بە لە دەستدانی ئەو کەڵە پیاوە خەسارەتێکی گەورە لە مێژووی گەلی کورد کەوتووە کە جێگای مەترسی عەرەبەکانو ڕیزی دوژمنەکانی بووە[٦٠]. هەروەها لە دەستدانی ئیسماعیل بەگو کوشتنی کاریگەریەکی زۆری هەبووە لەسەر ناوچەکە بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی ئەگەر بزانیین دوژمنداریەکە لە دواتر ڕەواندزی کردووە بە دوو بەشەوەو باری شارەکەی شڵەژاندووە[٦١].

(٥٩) هاملتون، المصدر السابق، ص ٢٣٤.

(٦٠) ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی دەڵێ: " عەرەبەکان بەردەوام دەیان ووت (اللهم احفظنا من شر إسماعيل بگ،ومعروف جياووك)" ، مستەفای عەلی باویل ئاغاش دەڵێ:" باوکم تا مردیش وێنەیەکی ئیسماعیل بەگی لە ماڵەوە هەڵواسیبووو لە سەر وێنەکەی نووسیبوو بریا ئەو گوللەی لە تۆم دا لە چاویی خۆم بدابا خوا ئەو دەستە ببڕێ کە دوژمنداری خستە نێوانمانەوە...". دیمانەیەك لە گەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر، دیمانەیەك لەگەڵ مستەفا عەلی باویل ئاغا سەرهەنگی پۆلیس و بەڕێوەبەری بەندیخانەی هەولێر لە ١٩ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ، هەولێر.

(٦١) دوژمنداریەکە ئەوەندە کاریگەری کردۆتە سەر ڕەوشی ناوخۆی ڕەواندز، ماڵی باویل ئاغا کە لە گەڕەکی سەرەوە بوون ئەگەر کارێکیان هەبوایە دەبوو یەکێك ڕەوانە بکەن و ماڵی ئیسماعیل بەگیش لە گەڕەکی خوارەوە بە پێچەوانەوە. دیمانەیەك لەگەڵ فەرهاد شاکر مەجرووم لە ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ئوتێل ئاشتی سلێمانی" دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

- چوارەم:

داخستنو دەرنەچوونی گۆڤاری زاری کرمانجی خاڵێکی تری کاریگەریەکە بوو[٦٢]، لەبەر ئەوەی زاری کرمانجی لە ژمارەکانی‌دا وەکو سەرچاوەیەکی مێژوویی وابوو بۆ گێڕانەوەو نووسینەوەی مێژوو و ڕووداوەکانی ناوچەکە. هەر بۆیە ئەگەر بێتو سەیر بکەین دەبینین چەندین هەواڵی جیاجیاو ڕووداوەکانی، کە ڕۆژانە لە ناوچەکە ڕوویداوە نووسیوەتەوە باسی لێوە کردووە. بۆ نموونە فلانەکەس هاتە ڕەواندزو فلان سەردانی کردو فلان لە وێدا حەسایەوەو چەندان شتی‌تر لە جۆرە بابەتانە[٦٣]. ئیتر بە لە دەست دانی ئەو گۆڤارە سەرچاوەیەکی سەرەکی مێژوو و گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ناوچەکە ون بووەو لە بەردەستان نەماوە.

---

(٦٢) گۆڤاری زاری کرمانجی دوای دەرچوونی ٢٤ ژمارە لە ٢٣ی تەمووزی ١٩٣٢ وەستێنرا. حوسێن حوزنی موکریانی لە بیرەوەریەکانی‌دا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ڕەزابەگی ئیسماعیل بەگ قائیمقامی ڕەواندز(١٩٣٢-١٩٣٥) جەلال بابانی موتەسەڕیفی هەولێری لێهانداوە بە ڕادەیەکی وا کە چاپ کردنی گۆڤاری زاری کرمانجی لێ قەدەغە بکاتو مۆڵەتی بلاوکردنەوەی لێ وەربگرێتەوە، چونکێ ڕەزا بەگ زۆر هەوڵی داوە لەگەڵ حوسێن حوزنی موکریانی‌دا تا چاپخانەکەی بگوازێتەوە بۆ شاری سلێمانی تا لە وێدا دەنگ بداتەوە نەوەك لە ڕەواندز، هەروەها زۆر جاریش ئەوەی پێوتوە کە پێویستە بچێتە سلێمانی و لە ڕەواندز چی هەیە؟ و لەوێدا چاپخانە دابمەزرێنێ و لەگەڵ نەوجەوانەکانی ئەوێدا ڕێك بکەوێ. حسێن حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی ، ئامادەکردنی د. کوردستان موکریانی، لە ژێر چاپکردن دایە، ل ل ٩، ٣٢.

(٦٣) بۆ زانیاریی زیاتر لە مەڕ ئەو بابەتە سەیری ژمارەکانی زاری کرمانجی بکە کە ڕۆژانە هەواڵەکانی ناوچەکەی بلاوکردۆتەوە.

- پێنجەم:

گواستنەوەی کاری سیاسی لە دەست شێخو سەرۆك هۆزو ئاغاکان بۆ دەستی قوتابیان لەو قۆناغەدا ڕووداوەکانی لە ڕەواندز دوورخستەوە، لە بەر ئەوەی لەو سەردەمانەدا تەنیا قوتابخانەی سەرەتایی لە ڕەواندز هەبوو، بۆیە دەبوو قوتابیان بۆ تەواو کردنی خوێندن ڕووبکەنە هەولێر و کەرکوك دواتریش شاری بەغدای پایتەخت تا لە وێدا خوێندن تەواو بکەن، بەمەش زۆر ڕۆڵەی نیشتمانپەروەری لە ڕەواندز دووردەخستەوە. ئەگەرچی ئەو نیشتمانپەروەرانە لە شارەکانی هەولێرو کەرکوك لە کار نەکەوتوونو تێکەلاوی ئەو کۆمەڵەو ڕێکخراوانە دەبوون، کە لە وێدا بوونیان هەبووەو لە کاتی گەڕانەوەشیان بیروڕاکانی ئەو کۆمەلانەیان بۆ ڕەواندز دەگوێزایەوە[٦٤]. ئەوە سەرەڕای ئەوەی دەبێ ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە قوتابییەکانی خەڵکی ڕەواندز هەر بە وەندە نەوەستاون، بەڵکو بە هاوکاری لەگەڵ قوتابیانی شاری کۆیە لە شاری هەولێر شەوانە بلاوکراوەیان لە دژی کارو کردەوەکانی حکومەت لە دیوار دەداو دەکەوتنە بەر ڕێژنەی گوللەی حەس حەسەکانی حکومەتەوە[٦٥].

- شەشەم:

سەپاندنی دەسەلاتی ڕەهای حکومەتی عیراقی لە کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی دوای دروست کردنی ڕێگای گەلی عەلی

---

(٦٤) بۆ زانیاری زیاتر لە مەڕ ڕۆڵ و چالاکی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵە و ڕێکخرواەکانی ئەو سەردەمە بڕوانە: بەشی سێیەم تەوەرەی دووەم.

(٦٥) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوەزیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

بەگ کە ناسراوە بە ڕێگای هاملتۆن، کە مەبەست زیاتر کار ئاسانی کردن بوو بۆ دروست کردنی ئۆردووی سەربازیو بنکەی پۆلیسی بۆ ڕێگرتن لە بەردەم ئەو کەسانەی کە لە ناوچەکە شكو گومانی ئەوەیان لێ دەکرا کار بۆ بلاوکردنەوەی بیری نەتەوەییو پێگەیاندنی لاوانو خەڵکی ناوچەکە دەکەن. ئەوەتە حوسێن حوزنی موکریانی[٦٦] لە بیرەوەرییەکانی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە چەندین جار لە لایەن دەسەلأتدارانی حکومەت ئازارو ئەزیەت دراوەو گۆبەندی بۆ نراوەتەوە[٦٧]. لە بەر ئەوەی زانیویانە ناوبراو کاریگەری لە سەر بیروباوەڕی خەڵکی ناوچەکە هەبووەو خەڵکی ناوچەکەش شایەدی

(٦٦) حوسێن حوزنی موکریانی، کە بە حوزنی و داماو و خدۆك ناسراوە کوڕی سەید لەتیف موکریانییە و لە ٢٢ی تەشرینی یەکەمی ١٨٩٤ لە گەڕەکی حەسەنیانی شاری مەهاباد لە دایك بووە، ساڵی ١٩٠٦ مەهابادی جێ هێشتووە و لە ساڵی ١٩١٥ لە ئەڵمانیا چاپخانەیەکی کڕیوەو هاتۆتەوە حەلەب دەستی بە کاری چاپکردن کردووە. لە ساڵی ١٩٢٥ دێتە ڕەواندزو چاپخانە دادەمەزرێنێ و یەکەمین ژمارەی گۆڤاری زاری کرمانجی لە ٢٥ی مایسی ١٩٢٦لە ڕەواندز دەردەکاتو بەردەوام دەبێت تا ٢٣ی تەمووزی ١٩٣٢ کە سەرجەم ژمارەکانی ٢٤ ژمارەیە. دواتریش کارەکانی دەگوازێتەوە سلێمانی و دواتریش هەولێر و گۆڤاری رووناکی لە ٢٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٥ دەردەکات تا ١٦ی مایسی ١٩٣٦ کە سەرجەم ژمارەکانی ئەو گۆڤارەش یازدە ژمارەیە ، حوسێن حوزنی لە کاتی جەنگی دووەمی جیهانی دەچێتە شاری بەغدا و سەرپەرشتی گۆڤاری دەنگی گێتی تازە دەکات . ناوبراو خزمەتێکی زۆری بزووتنەوەی ڕۆشنبیری کوردی کردووە و چەندین کتێبی بە نرخی بە چاپ گەیاندووە تا ساڵی ١٩٤٧ کۆچی دوایی کردووە. حسێن حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی" عەبدوڵلا سەمەدی، ناودارانی موکریانی، (/doc/2005/5Abdullahsamade5.pdfWWW.DENGEKAN.COM) لە ئەنتەرنێتەوە، ل١٨.

(٦٧) حسین حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی،ل ل ٩-١١.

ئەوەی بۆ دەدەن کە وەکو مامۆستایەکی بلاوکردنەوەی بیری نەتەوایەتی بووەو کاریگەری هەبووە بە سەر هەندێکیانەوە[٦٨].

- حەفتەم:

دووری ڕەواندز لە بەغدای پایتەخت هۆکارێکیترە بۆ بەشدار نەکردنی ناوچەکە لە هەندێ ڕووداو کە لە مێژووی عیراق لەو سەردەمە بە گرنگ دادەنرێت، لە بەر ئەوەی ڕەنگە هەندێ ڕووداو و گۆڕانکاری لە دەسەلات ڕوویدا بێت کاریگەری نەکردبێتە سەر ڕەواندزو لە ناوچەکە دەنگی نەدابێتەوە. چونکە سەبارەت بە کاریگەری کودەتاکەی بەکر سدقی[٦٩] لە ٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٦ [٧٠] لە سەر ڕەواندز هەر ئەوەندەمان لە بەر دەستە کە محەمەد

---

(٦٨) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر؛ دیمانەیەك لەگەڵ ئازاد جوندیانی بەرپرسی دەزگای ناوەندی ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، ٩ی حوزەیرانی٢٠٠٥ سلێمانی.

(٦٩) بەکر سدقی کوڕی شەوقی لە ساڵی ١٨٩٠ لە بەغدا لە دایك و باوکێکی کورد لە دایك بووە، ساڵی ١٩٠٨ لە کۆلێژی سەربازی تورکی لە ئەستەنبۆل تەواوکردووە و لە کاتی جەنگی یەکەمی جیهانی پلەی بەرزبۆتەوە بۆ موقەدەم. ناوبراو ساڵی ١٩٢١ پەیوەندی بە سوپای عێراقییەوە کردووە و لە ساڵی ١٩٢٨ پلەی بەرز بۆتەوە بۆ سەرهەنگ. هەروەها بەشداری لە چالاکی لێدانی ئاشوورییەکانی لە سمێل کردووە. ئیتر پلەی بەرزبۆتەوە تا بۆتە فەریق. بەکر سدقی سەرکردایەتی کودەتای ساڵی ١٩٣٦ی کردووە تا لە ئابی ١٩٣٧ لە مووسڵ تیرۆرکرا. نجدة فتحي صفوة، العراق في الوثائق البريطانية سنة ١٩٣٦، الطبعة الأولى ، جامعة البصرة، ١٩٨٣، ص ٦٠؛ د. كمال مظهر احمد، صفحات من تاريخ العراق المعاصر" دراسات تحليلية"،الطبعة الأولى، بغداد، ١٩٨٧، ص ص ١١٩، ١٢٩.

(٧٠) بۆ زانیاری زیاترلە مەڕ کودەتاکەی بەکر سدقی و دامەزراندنی حکومەتی حیکمەت سلێمان بڕوانە: حازم المفتي، العراق بين عهدين ياسين هاشمي و بكر صدقي، مطبعة سومر، بغداد،١٩٩٠ .

عەلی ئاغای جوندیانی بە هۆی هاوڕێیەتیو نزیکایەتی لەگەڵ بەکر سدقیداو دوای دامەزراندنی حکومەتی حیکمەت سلێمان(١٨٨٩-١٩٦٤) لە ٢٩ی تەشرینی یەکەمی ١٩٣٦ تا ١٧ی ئابی ١٩٣٧ دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانو ئەو ماوەیە لە بەغدا دەمێنێتەوە(٧١).

ماوە بڵێین سەرباری ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن. ئەو گۆڕانکارییە هزرییەی کە جیهان بە خۆیەوەی بینی دوای هاتنە سەر حوکمی نازییەکان لە ئەڵمانیا لە سالّی ١٩٣٣ کە ئەدولف هیتلەر(٧٢)

---

(٧١) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(٧٢) ئەدولف هیتلەر، ساڵی ١٨٩٠ لە شاری برنو کە دەکەوێتە نێوان سنووری ئەڵمانیا و نەمسا لە دایك بووە، باوکی فەرمانبەرێکی ئاسایی گومرك بووە. هیتلەر لەگەڵ ئەوەی تەمەنی بچووك بووە، بەلاّم زۆربەی کاتەکانی خۆی بە بیرکردنەوە لە داهاتوو و خوێندن بە سەر بردووە و لە سەر داواکاری باوکی هیتلەر چۆتە خوێندنی هونەری و بەسەرکەتوویی قۆناغی خوێندنی بڕیوە. مردنی باوکی لە تەمەنی سێزدەە ساڵی و دایکیشی لە دوای باوکی کاریگەری لە سەر ژیانی هیتلەر کردووە. ناوبراو بەشداری لە جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە و لە ئابی ١٩١٩ پارتی کرێکارانی ئەڵمانی سۆسیالیستی نیشتمانی دامەزراندووە کە بە پارتی نازی ناسراوە. ناوبراو کەسایەتییەکی شۆڤێنی بووە لە بیروڕاکانی بە تایبەت بۆ نەتەوەی ئەڵمانی. هیتلەر بەردەوام دەبێت بۆ بەدەست هێنانی هیوا و ئاواتەکانی تا ئەو کاتەی کە لە ناو حکومەتی ئەڵمانی پلەی بەرزدەبێتەوە تا دەگاتە پلەی سەرۆکی حکومەت، لە بەر ئەوەی یەکێك لە ئارەزووەکانی هیتلەر دەست بە سەر داگرتنی تەواوی جیهان بووە کە ئەوەش لە کاتی جەنگی دووەمی جیهانی ڕەنگ دەداتەوە، بەلاّم بەو ئاواتەی نەگەیشتو لە جەنگدا شکاوە. بۆ زانیاری زیاتر لە سەر هیتلەر بڕوانە: أدولف هتلر، كفاحي، الطبعة الثانية، دار الكتب الشعبية، بيروت، لبنان

سەرکردایەتیی دەکردو کاریگەری کردە سەر زۆربەی وڵاتانی جیهانی. کوردستانیش وەکو بەشێك لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لێی بێبەش نەبوو چونکێ هیتلەرییەکان لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٥ بە شێکی تایبەتییان لە ڕۆژهەڵات دامەزراند بۆ مەبەستی بلاّوکردنەوە بیروباوەڕەکانیان‌و کاریگەرییان لە سەر خەڵکی ناوچەکە(٧٣). ئەوەتە شایەدحاڵێك لە ڕەواندز ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە خەڵکی زۆر تامەزرۆی گوێ گرتن بوون لە هەواڵەکانی ئەو ڕادیۆیەی کە ئەڵەمانەکان تیایدا پروپاگەندەیان بۆ خۆیان دەکردو ڕۆژانە خەڵکی لە شەقام‌و چایخانەکانی ڕەواندز گوێیان بۆ ئەو هەواڵانە ڕادەگرت‌و ئەوەیان دووبارە دەکردەوە کە کوردو ئەڵەمان ئاری نەژادن(٧٤). بەڵام ڕەنگە هەر ئەو ڕادیۆیەو پروپاگەندە کردن بۆ ئاری نەژادی ئەڵەمانەکان تاکە ئامرازی بلاّوبوونەوەی بیروباوەڕی نازییەکان نەبووبێت لە ناوچەکەدا، بەڵکو دوژمنداری خەڵکی ناوچەکە بۆ ئینگلیز و ڕووسەکان لە لایەك و(٧٥)

١٩٧٥؛ د. عبدالوهاب القيسي، د. عبدالجبار العطوي، د. طارق نافع الحمداني، تاريخ العالم الحديث ١٩١٤-١٩٤٥، الموصل ، ١٩٨٣، ص ٩٨-١٠٠.

(٧٣) نصيف جاسم عباس الاحبابي، العلاقات بين إيران و ألمانيا النازية ١٩٣٣-١٩٤٥ ، رسالة ماجستير منشورة، مقدمة إلى كلية الآداب، جامعة بغداد ١٩٨٩، ص ٥٥

(٧٤) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(٧٥) زۆر بوون ئەوانەی کە دژی دەسەڵاتداری ئینگلیزەکان بوون لە ڕەواندز و چەوسانەوەیان لە دەستی ئەوانەوە دیبوو بۆیە بۆ دوژمنێکی ئینگلیزەکان دەگەڕان. هەروەها خەڵکی ڕەواندز هێشتاکە ئەو ئازار و ئەشکەنجانەیان لە بیر نەچووبۆوە کە لە دەست ڕووسەکان لە کاتی جەنگی یەکەمی جیهان چەشتبوویان. بۆیە ڕەنگە

چالاکیی سیخوڕەکانی ئەڵەمان لە ناوچە سنورییەکانی ئێران لە لایەکی‌دی[٧٦] ، کاریگەری بیروباوەڕی نازییەتی ئەڵمانی بۆ ناوچەکە گواستبێتەوە.

ئیتر هەر ئەو دووپارچە بوونەی جیهان بوو جارێکی‌تر جیهانی لە ئەیلولی ١٩٣٩وە خستە ناو جەنگێکی ماڵکاولکاری‌ترەوە کە زەرەرمەندی لە جەنگی یەکەمی جیهانی زۆر زیاتر بوو، لە مێژووشدا بە جەنگی دووەمی جیهان(١٩٣٩-١٩٤٥) نێوی دەرکرد.

ئەڵەمانەکانیان بە دۆستی خۆیان زانیبێ چونکێ دوژمنی ئینگلیز و ڕووسەکان بوون، کورد گۆتەنی دوژمنی دوژمنم دۆستەمە.

(٧٦) بۆ مەبەستی زانیاری زیاتر لە مەڕ چالاکی سیخوڕە نازییەکان بڕوانە: نصیف جاسم عباس الاحبابی، المصدر السابق، ص ٦٩ و مابعدها.

تەوەری سێیەم

ڕۆڵ و چالاکیی ڕەواندزییەکان لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقدا

حکومەتی کاتیی عیراق لە ١٦ی‌کانوونی یەکەمی١٩٢٠ ڕەزامەندی لە سەر هەڵبژاردنی ئەنجومەنی دامەزراندن دا، بەلاّم بە هۆی هاتنی فەیسەڵو بوونی بە مەلیکی عیراق مەسەلەکەی دواخست تا٢٤ی تەشرینی یەکەمی١٩٢٢. کاتێکیش هەڵبژاردن دەستی پێکرد هێشتا ناوچە کوردییەکان بە گشتی ئارام نەبوو بوونەوە بە هۆی پشێوی لە ناوچە کوردییەکان لە لایەك و، بوونی هێزەکانی تورك لە ڕەواندزو ناوچەکانی دەورووبەری‌دا لە لایەکی دی، هەر بۆیە لە کۆتایی کانوونی دووەمی ١٩٢٣ کارەکانی هەڵبژاردن ڕاوەستا(٧٧).

دەرکردنی تورکەکان لە ڕەواندزو شێخ مەحموود لە سلێمانی ڕێگای لە بەردەم حکومەت خۆشکرد تا هەڵبژرادن دەست پێبکاتەوە، هەر بۆیە لە ١٢ی تەمووزی١٩٢٣ دەست بە هەڵبژاردن کرایەوەو، لە دوو ڕۆژی دواتر وەزارەتی ناوخۆ داوای لە پشکنەری کارگێڕی بریتانی لە هەولێر کرد کە دەنگو باسی ناوچەکەی سەبارەت بە هەڵبژاردن بۆ ڕەوانە بکات، پشکنەری کارگێڕیش لە وەلاّمدا لەگەڵ ڕەوانەکردنی هەواڵەکان ئەوەی بە بیر حکومەت هێنایەوە کە قائیمقامو خەڵکی ڕەواندز ئارەزووی بەشداری کردن لە هەڵبژاردن دەکەنو بە گوێرەی

---

(٧٧) د.محمد مظفر الادهمي، المصدر السابق، ص ص ٢١-٢٢ .

توانا كار بۆ جێبەجێ كردنی ڕێنماییەكان دەكەن[٧٨]، بەلاَم دەتوانرێ بووترێ، كە ئەو بۆچوونەی پشكنەری كارگێڕی بریتانی لە ڕاستیەوە دوور بووە، چونكێ كاتێك موتەسەڕڕیفی هەولێر فەرمان بە سەید تەها دەدات كە هەلبستێ بە دامەزراندنی سێ مەئمور بە شێوەی گرێ بەستی كاتی بۆ مەبەستی ناونووس كردنی خەلكی ناوچەكە، سەید تەها گومانی خۆی لەو ناونووس كردنە پیڕادەگەیەنێتو داوای ئەوەی لێ دەكات كە ڕێنماییەكانی تایبەت بە سیستەمی هەلبژاردنی بۆ ڕەوانە بكات. هەر بۆیە لە ناوچەكەدا هەلبژاردن ڕووبەرووی تەنگژە دەبێتەوەو دەفتەری زانیارییەكان سەبارەت بە ڕەواندزو دەورووبەری دوادەكەوێت، ئەگەرچی سەید تەها لە پاشان هەلدەستێ بە دامەزراندنی لیژنەیەك، بەلاَم ئەو لیژنەیە ناتوانێ زانیاری تەواوی ناوچەكە بە حكومەت بداتو، تۆماری ڕەواندز لەو هەلبژاردنە لە سەر بناغەی تەخمین پشتی پێدەبەسترێت[٧٩].

ئەنجومەنی دامەزرێنەر لە ٢٧ی مارتی١٩٢٤ دەستی بە كارەكانی كردو لە كۆی ١٠٠ ئەندام هەژدە ئەندامی كورد بوون كە لە ناویانا عەبدوللا موخلیس بەگ نەوەی پاشای گەورەی ڕەواندزی تێدا بوو. یەكێك لە كارەكانی ئەو ئەنجومەنە پەسندكردنی پەیمانی ١٩٢٢ی عیراقی بریتانی بوو، بەلاَم كاتێك ئەنجومەن پەیمانەكە دەخاتە دەنگ دانەوە نوێنەرە كوردەكان داوای ئەوە دەكەن كە پەسند كردنی

(٧٨) نفس المصدر، ص ص ٩٥-٩٦.

(٧٩) نفس المصدر، ص ص ٩٧-٩٨.

پەیمانەکە دوا بخرێت تا کێشەی مووسڵ چارەسەر دەکرێت، کەچی بێ گوێدانە ئەو داواکارییە ئەنجومەن پەیمانەکە پەسند دەکات[٨٠].

لە لایەکی‌تردا ئەنجومەنی دامەزراندن دەبوو کار بۆ ئەوە بکات‌و زەمینە بۆ ئەوە خۆشکات تا هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەران ئەنجام بدرێت. هەر بۆیە لە ئەنجامی کارەکانی ئەو ئەنجومەنە بوو حکومەتی عیراقی بڕیاری دامەزراندنی ئەنجومەنی نوێنەرانی‌دا و لە ١٦ی تەمووزی ١٩٢٥ یەکەمین ئەنجومەنی نوێنەران دەستی بە کارەکانی خۆی کرد کە ژمارەیەك نوێنەری کوردی تێدا بوو، لە وانە: عەبدوڵلا موخلیس بەگ‌و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی کە نوێنەری هەولێر بوون. ئەنجومەنی نوێنەران لە یەکێك لە دانیشتنەکانی دوای بڕانەوەی کێشەی مووسڵ پرۆژەی پەیمانی عیراقی بریتانی لە ساڵی ١٩٢٦ خستە بەردەم ئەندامانییەوە، لێرەشدا وێڕای نارەزایی هەندێ لە ئەندامانی بە کۆی پەنجاو هەشت دەنگ پەیمانەکە پەسند کرا کە هەر یەك لە عەبدوڵلا موخلیس بەگ‌و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی لە گەڵ ڕازی بووان بوون لە سەر پەیماننامەکە[٨١].

شیاوی باسە، کاتێك هەواڵی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد دەنگی دایەوە نوێنەرە کوردەکان لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقیدا کەوتنە خۆو زنجیرەیەك کۆبوونەوەیان لە نێوان خۆیان لە ماڵەکانیان لە بەغدا بۆ

---

(٨٠) عبد الرزاق الحسني، تاريخ الوزارات، الجزء الاول، ص ص ٢٣٣-٢٣٦؛ رەمەزان داودی، هەڵوێستی کورد لە دامەزراندنی دەوڵەتی نوێی عێراق ١٩٢١-١٩٣٠، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٩)، هەولێر، کانوونی یەکەم ١٩٩٨، ل ٤٠.

(٨١) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات، الجزء الثاني، ص ٤٥؛ د.عبدالفتاح علي يحيى البوتاني، الحركة القومية الكوردية التحررية دراسات ووثائق، ص ٦٧.

مەبەستی تاووتوێ کردنی مەسەلەی دروست کردنی حکومەتێکی کوردی سازدا، لە کۆبوونەوەی ١٣ی شوباتی ١٩٢٦ کە لە ماڵی عەبدوڵڵا موخلیس بەگ بەسترا، عەبدوڵڵا موخلیس بەگ ئاماژە بۆ بیروڕای هەندێ لە نوێنەران دەکات کە گاڵتەیان دێ بە دروست کردنی حکومەتێکی سەربەخۆیی کوردی، هەڵگرانی ئەو بیروڕایەش بەوە تاوانبار دەکات کە هەڵپەی ئەوەیانە پلەوپایەی گرنگ لە دەوڵەت وەربگرن. چونکێ لەو کۆبونەوەیەدا ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی وتبووی:" **... کورد لە ناو خۆیدا نارێکەو یەك نەگرتووەو نازانێ چۆن خۆی بپارێزێ ئیتر چۆن دەبێ بە تەمای کارێکی وا گرنگ بێ کە سەر بگرێ...**"[٨٢]. بەلاّم دەبینین لە دانیشتنی دووەمیان هەر لە ماڵی عەبدوڵڵا موخلیس بەگ لە ١٩ی شوباتی ١٩٢٦ لە سەر ئەوە ڕێك دەکەون کە نامە ئاراستەی ناوچە کوردییەکان بکەن تا لە کوردستان بە گشتی پروپاگەندە بۆ دروست بوونی دەوڵەتێکی کوردی بکرێ، لەو بارەیەوەش ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لە هەفتەی ڕابردوو پەیوەندی لەگەڵ سەید تەهای نەهری قائیمقامی ڕەواندز کردووە[٨٣].

وێڕای ئەو دەنگ باسو سەرگەرمییە نوێنەرانی کورد دڵنیابوون کە هیچیان پێناکرێت، هەر بۆیە لە کۆبوونەوەی ٢ی مارتی ١٩٢٦ لە

---

(٨٢) م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان، بەرگی دووەم، ل ٦١٠.

(٨٣) م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان... ، بەرگی دووەم، ل ٦١١. تێبینی ئەو کۆبوونەوانە لە ماڵی ئەندامەکانیتریش ئەنجام دراون، بەلاّم زۆربەی کۆبوونەوەکان لە ماڵی عەبدوڵڵا موخلیس بەگ بووە، ڕەنگە ماڵەکەی ئەو شیاوتر بووبێت لە ماڵەکانی تر .

مالّی عەبدوڵڵا موخلیس بەگ لە بیرەوەرییەکانی پێشوویان پاشەگەز دەبنەوە ئەگەرچی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی دەڵێ: **"... پێویستە هەموو یەك بگرن دەربارەی مەسئەلەی کورد بە تایبەتی نائبە کوردەکان ..."**[٨٤]. بەلاّم دەبینین عەبدوڵڵا موخلیس بەگ ئاوێك دەکات بە سەر ئەو جۆش‌و خرۆشەی کە لە ناو نوێنەراکان هەبووەو دەڵێ:" **چ کوردو عیراق ئازادییان بە شان‌و باهووی خۆیان دەسگیر نەبووە بەڵکو ئینگلیز ئازادی کردوون لەبەر ئەوە دەبێ گوێ بۆ ئەو دۆستەیان رابیێڵن‌و بۆی روونکردوونەوە کەوا هیچ شتێکی وا لە ئارادا نییە کە باسی پێك هێنانی حکومەتێکی کورد بکرێ هەر وەکو ئیسماعیل ڕەواندزی‌و ئەوانی‌تر بۆی چوو بوون..."**[٨٥]. لێرە بەڵگەنامەیەکی بریتانی کە ڕاپۆرتێکی پۆلیسی بەغدای تیادایە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لە ٢٠ی مارتی **١٩٢٦** عەبدوڵڵا موخلیس بەگ‌و عەلی ڕەفیق خادم سەججادە کۆبوونەتەوەو لە سەر ئەوە ڕێکەوتوون کە واز لە داواکاری ئۆتۆنۆمی‌و نامە ناردن بۆ ناوچە کوردییەکان بهێنن‌و جارێکی‌تریش باس لەو جۆرە باسانە نەکەنەوە، لەبەر ئەوە لێکۆڵەرێك دەڵێ:" **بەلای منەوە وایە کە دەبێ لە وانەی بەشداریی ئەو کۆبوونەوانە بوون پەیوەندییان بە ئینگلیزەکانەوە هەبووە چونکە کە دەڵێ ڕاپۆرتی شرطە دەبێ بزانرێ کە لەو ڕۆژانەدا شرطە ی بەغداد هەر ئینگلیزەکان خۆیان سەر پەرشتیان کردووە... جگە لەوە ئەو ڕاپۆرتەی کە لەو دۆکیومەنتەدا هەیە لەوە دەچێ تەنها هەر ڕاپۆرت نەبووبێ بەڵکو جۆرە (تعهد)ێك بووە لە عبدالله مخلص**

---

(٨٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٦١٣.

(٨٥) هەمان سەرچاوە و لاپەرە.

بەگو عەلی رفیق خادم السجادە وەرگیاوە و دیارە وەکو تاوانبارێك لەو رووەوە پرسیارو وەرام کراوەو ئەنجامی ئەوە کراوە بەو ڕاپۆرتە"[٨٦].

چالاکی نوێنەرە کوردەکان لە ئەنجومەن هەر بەردەوام بوو ئەوەتە لە دانیشتنی١٧ی مایسی ١٩٢٧ ئەنجومەن داوای چارەسەرکردنی باری خوێندن لە ناوچە کوردییەکانو خوێندن بە زمانی کوردی دەکەن، بەلاّم ئەوەی جێی سەرنجە داود حەیدەری(١٨٨٦-١٩٦٥) کە نوێنەرانی هەولێر بوو دژی بیروڕای هاوڕێکانی لە ئەنجومەن قسە دەکاتو لەگەڵ خوێندن بە زمانی کوردیدا نابێت لە ناوچە کوردییەکان[٨٧]، هەر بۆیە بیروڕاکانی دەبێتە جێگای ناڕەزایی هاوڕێکانی لە ئەنجومەن بە تایبەتیو خەڵکی کوردستان بە گشتی. ئەوەتە گەورە پیاوانی ڕەواندز ڕەتی قسەکانی داود حەیدەری دەکەنەوەو دەڵێن:" **لە ئەسنای موزاکەرەی میزانیەی مەعاریف دا لە عەلەیهی تەعلیمی ئاگاداری مەناقەشەکەتان لە غەزەتە خوێندرایەوە، خیەتمان کرد ئێوە کە ئاگاداری ئیحتیاجاتی مەملەکەتو ئارەزوی میلەت نین، رجا ئەکەین بەم نەوعە جەسارەت مەنوێنن"**[٨٨].

---

(٨٦) هەمان سەرچاوە، ل ٦١٤.

(٨٧) محەمەد ئەمین زەکی، دوو تەقەللای بێ سوود، سەباحی غالب تۆژینەوە و لێکۆلینەوە و پێشەکی بۆ نووسیوە و پەراوێزی بۆ ڕێکخستووە، لەندەن، ١٩٨٤، ل ٤٠" نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژیان بە تەمەنترین رۆژنامەی کوردی ١٩٢٦-١٩٣٨، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی ، ٢٠٠٢، ل ١٣٣.

(٨٨) شیاوی باسە ئەوانەی لە ڕەواندز نامەکەیان ناردووبوو بریتی بوون لە: محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی سەرۆکی شارەوانی ڕەواندز، محەمەد ئەمین سەرۆکی دەرگەڵە، شێخ محەمەد سەرۆکی باڵەك، مستەفا محەمەد سالح ئەفەندی ئەندامی کارگێڕ و ئەسعەد سەرۆکی زراری. نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژیان بە تەمەنترین رۆژنامەی کوردی ، ل ١٣٤.

شیاوی باسە کاتێك حکومەتی عیراقی کەوتە هەوڵی ئەوەی لە پێناوی بنیاتنانو پەرەپێدانی ئەو دەوڵەتە عەرەبییە تازەیە، کورد بەکار بهێنێ و بۆ ئەو مەبەستەش لە یەکێك لە بڕیارەکانیدا بە زۆرەملێی سەربازی دەسەپێنێ. لە بەرانبەر دا ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بە ناوی هەموو کوردەوە لە ۱۲ی تەشرینی دووەمی۱۹۲۷ لە ڕۆژنامەی (Baghdad Times)دا بەرپەرچی ئەو بڕیارە دەداتەوە و دەڵێ:" **...بەڵێ بۆ زانین ئێمەی کورد کۆکین لەگەڵ برا جەعفەریەکانمان بە تەواوی لە سەر ئەوەی کە یاسای سەربازی بە زۆرەملێ لەگەڵ باری سیاسیمان ناگونجێ، ...، وە ئێمە وای دەبینین کە یاسای بە زۆرەملێی سەربازی سوودی نییە،...، بۆیە داوا لە حکومەت دەکەین کە ئەو فکرەیە لابات لەو کاتەی ئێستادا**" (۸۹).

دووەمین خولی ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقی لە ۱۹ی مایسی ۱۹۲۸ دەستی بە کارەکانی کرد، ئەمجارەشیان ژمارەیەك نوێنەری کوردی تیادا بوو. مەعروف چیاووك کە یەکێك بوو لە ئەندامانی ئەنجوومەنی نوێدا ڕۆڵێکی کاریگەری گێڕاو کوبوونەوە نەبوو ئەو قسەی تیادا نەکاتو لە سەر کێشەی ڕەوای گەلەکەی نەیەتە وەڵام. ئەوەتە لە کۆبوونەوەی ۲٦ی ئابی ۱۹۲۸ کاتێك عەتا ئەلخەتیبی نوێنەری کوت باس لە مووچەی سەید تەهای نەهری قائیمقامی ڕەواندز دەکاتو چەند جارێك دووبارەی دەکاتەوە، مەعروف چیاووك لێیدێتە وەڵامو دەڵێ:" **پێم وایە نوێنەری بەڕێز عەتا ئەلخەتیبی نازانێ پایەو مەقامی بڵندی میری(کوردان) سەید تەهای ئەفەندی**

(۸۹) عبد الرزاق الحسني،تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثاني، ص۱۰۰.

چیه. سەید تەها پیاوێکی گرنگو ناسراوە، شوێنی تایبەتیی لەناو کورداندا هەیە، ئەگەر ئەو نەبوایە ئەو ناوچەیە ئێستا سەر بە ولاتێکیتر دەبوو، بێ ئەو باشووری کوردستان توشی بەزم و ڕەزم دەهات. من پێم وایە ئەگەر حکومەت سێ چوار هەزار ڕۆپیەشی بداتێ هێشتا بۆ ئەو هەر کەمە"[٩٠]. هەروەها لە دانیشتنی١٣ی حوزەیرانی ١٩٢٩ بە توندی پرسیاری خۆی ئاراستەی وەزیری بەرگری عیراقی محەمەد ئەمین زەکی(١٨٨٠-١٩٤٨) دەکاتو دەڵێ: "ئاگادار کراوم بە بوونی مانۆڕێکی سەربازی لە ناوچەکانی زێبارو ئامێدی. ئایا ئەمە ڕاستە؟ ئەگەر ڕاستە ئەو هۆکارانە چین کە بوونەتە هۆی هەڵبژاردنی ئەو تێچوونە زۆرە بۆ ئەو مانۆڕە لەو کاتەدا؟ ئایا ئەو مانۆڕە پەیوەندی بە نیشتەجێ کردنی ئاشوورییەکان لەو زەویانەدا هەیە کە موڵکی هۆزی بارزانی کوردیین؟"[٩١].

لوتکەی کاری ئەندامانی کورد لە ئەنجومەنی نوێنەران پێشکەش کردنی یاداشتێك بوو بۆ سەرۆك وەزیران عەبدولموحسن سەعدون(١٨٨٠-١٩٢٩) لە شوباتی ١٩٢٩ دا کە تیایدا هاتبوو: پارەی زیاتر تەرخان بکرێت بۆ پەرەپێدانی خوێندەواریو ڕۆشنبیری لە ناوچە کوردییەکاندا. هەروەها دەزگایەکی بەڕێوەبەرایەتی لە ناوچە کوردییەکانی سلێمانی، هەولێر و کەرکوك پێك بهێنرێت، لەگەڵ پێك هێنانی لیوایەکی تازە لە ناوچە کوردییەکانی سەر بە لیوای

(٩٠) معـروف جيـاووك، نيـابتي في ١٩٢٨-١٩٣٠، مطبعـة الزمـان، بغـداد، ١٩٣٧، ص ٧٥.

(٩١) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ گفتوگۆی نێوان مـەعروف چـیاووك و محەمـەد ئـەمین زەکی بڕوانە: معروف جياووك، نفس المصدر ، ص ص ٢٠٨-٢٠٩.

مووسڵو، کاروباری ئەو بەڕێوەبەرایەتییەش لە لایەن (پشکنەرێکی) کورد بەڕێوەببرێت و، پارەی پێویست تەرخان بکرێت بۆ بووژانەوەی ناوچە کوردییەکان. بەڵام کاتێك حکومەتی عیراق لەگەڵ کۆمیسیاری باڵای بریتانی لە سەر داواکارییەکانیان کۆدەبنەوە، ڕەتی ئەوەیان کردەوە کە بەڕێوەبەرایەتییەکی تایبەت بە ناوچە کوردییەکان دابمەزرێت لەگەڵ لیوای دهۆك دا، کەچی بۆ داواکارییەکانیتریان بەڵێنیان دا کەوا لە ماوەی داهاتوودا بۆ یان جێبەجێ بکەن[٩٢]. ئەوەی جێگای سەرنجە دوای پێشکەش کردنی ئەو یاداشتە خودی مەلیك فەیسەڵ بڕیار دەدات کە جارێکیتر نابێت ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو حازم شەمدین ئاغا[٩٣] ببن بە نوێنەر لە ئەنجومەنی نوێنەرایەتی لە عیراقدا[٩٤]. چونکێ ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی هەر بەوە نەوەستاوە، بەڵکو بە تەنیاش یاداشتێکی پێشکەش بە سەرۆك وەزیران و کۆمیسیاری باڵا کردووە[٩٥]. هەروەها بیرو بۆچوونەکانیشی

---

(٩٢) عبد الرزاق الحسني، تاريخ العراق السياسي الحديث، الجزء الثالث، مطبعة العرفان، لبنان،١٩٤٨، ص ٢٩٠؛ محمود الدرة ، القضية الكردية، الطبعة الثانية، دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٦ ص ص ١٥٥-١٥٦.

(٩٣) حازم شەمدینان ئاغا کوڕی یوسف پاشا کوڕی شەمسەدین ئاغایە و لە ساڵی ١٨٩٥ لە زاخۆ لە دایك بووە، چەند جارێك بۆتە نوێنەری مووسڵ لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراقی و لە پاشان چەندین پلە و پایەی تری کارگێڕی وەرگرتووە و ڕۆڵی کاریگەری تیادا بینیوە. تا لە ١ی حوزەیرانی ١٩٥٢ لە مووسڵ کۆچی دوایی کردووە. مير بصري، اعلام الكرد، الطبعة الاولى، لندن ، ص ٢٢٢.

(٩٤) احمد خواجه ، چیم دی ، بەرگی سێیەم، چاپخانەی ڕاپەڕین، سلێمانی، ١٩٧٠، ل ٥٢.

(٩٥) عبدالفتاح على يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص ص ٥٩-٦١.

له شێوەی کوراسەیەك بڵاوکردۆتەوە(٩٦). بۆیە دەتوانرێ بووترێ، کە ئیسماعیل بەگ لە سۆنگەی ئەوەی ڕۆڵێکی کاریگەری لە بابەتی نەتەوەیی‌و نیشتمانی دەبینی مایەی هەراسان کردنی دەسەڵاتدارانی عیراق بوو، بە تایبەت مەلیکی عیراق(فەیسەڵی یەکەم).

زەمینە خۆشکردن بۆ بەستنی پەیماننامەیەکی نوێ لە نێوان عیراق‌و بریتانیا دەنگ‌و باسی ناو ڕۆژنامەکانی عیراقی داگرتبوو، بەڵام یەکێ لەو مەسەلانەی کە سەرانی کورد بە گشتی‌و نوێنەرانی کوردی بە تایبەتی دەورووژاند ئەوە بوو ئاخۆ ڕەشنووسی ئەو پەیماننامەیە هیچ مادەیەکی تایبەت بە پاراستنی مافەکانی کوردی تیایە. بۆیە دەبینین مەعروف چیاووك لە دانیشتنی ١٣ی شوباتی ١٩٣٠ ئەنجومەنی نوێنەران ڕووی پرسیاری ئاراستەی سەرۆکی وەزیران ناجی سویدی(١٨٨٢-١٩٤٢) دەکات و دەڵێ: **"تکام وایە ئەو پرسیارانە لە سەرۆکی وەزیران بکرێ، بۆ ئەوەی بەدەم لە بەردەمی ئەنجومەنی بەرزدا وەلامیان بداتەوە، ئەو بنچینەیەو ڕێو شوێنانە چین کە حکومەت دایناون بۆ گفتوگۆی ویستراو بۆ بەستنی پەیمانە تازەکە؟ ئایا هیچ بەربەستێك لە سەر ئەو مەرجانە هەیە کە کۆمەڵەی گەلان لە بابەت ناوچەکانی سەرو سەلماندوویەتی؟ ئایا حکومەت بە تەمایە لە ناوەخنی پەیماننامەکە دا جێگیری بکا؟**

---

(7)Air,23/414/5088(From S.S.O" Erbil" to staff intellgence" Hinaidi",31,3,1929.

لە: سروە صابر اسعد، المصدر السابق، ص ٥٨. وەرگیراوە.

..."(٩٧).بەلاّم سەرۆك وەزیران پەیماننامەكە بە پەیماننامەیەكی نێو دەوڵەتی نێوزەند دەكاتو بە پێویستی نازانێ كە مەسەلە ناوخۆییەكان بخرێنە ناویەوە(٩٨).

حكومەتی عیراقی بە مەبەستی هێور كردنەوەو كپ كردنی دەنگی كوردەكان لە نیسانی ١٩٣٠ بڕیاری ئەوەیدا كە زمانی كوردی زمانی فەرمی بێت لە ناوچە كوردییەكاندا(٩٩). كە ئەمەش جێگای دڵخۆشكەری كوردەكان بوو هەر بۆیە گەورە پیاوانی ڕەواندز سوپاس‌و پێزانینی خۆیان ئاراستەی هەر یەك لە سەرۆك وەزیران و باوەڕپێكراوی كۆمیسیاری باڵا و وەزارەتی ناوخۆو جەمال بابانی(١٨٩٣-١٩٦٦) وەزیری داد دەكەن(١٠٠). بەلاّم كاتێك هەر دوولا پەیماننامەكە لە ٣٠ی حوزەیرانی١٩٣٠ واژۆ دەكەن بێ ئەوەی ئاماژە بە مافی كوردان بدەن، جارێكی‌تر نارەزایی ناوچە كوردییەكان دەگرێتەوە. لێرەشدا ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بۆ ئەو مەبەستە لە نامەیەكی‌دا كە ئاراستەی كۆمیسیاری باڵای لە عیراق كردووە دەڵێ: " فخامت مندوبی سامی عراق- بغداد بمناسبتی سفری فخامتان بو لندن بو

---

(٩٧) محاظر مجلس النواب ١٣/ شباط /١٩٣٠، ص ٣٥٦؛ معروف جیاووك، نیابتی، ص٢٣٠-٢٣١.

(٩٨) نەوشیروان مستەفا ئەمین، كوردستانی عێراق" سەردەمی قەڵەم و موراجەعات١٩٢٨-١٩٣١، چاپی یەكەم، چاپخانەی ئۆفسێتی دەزگای سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ٥٠.

(٩٩) د. ابراهیم خلیل احمد، تطور التعلیم الوطني في العراق(١٨٦٩-١٩٣٢)، مطبعة جامعة البصرة، البصرة، ١٩٨٢، ص ٢٩٣؛ نەوشیروان مستەفا ئەمین، كوردستانی عێراق" سەردەمی قەڵەم و موراجەعات١٩٢٨-١٩٣١، ل ١٨٥.

(١٠٠) زاری كرمانجی، ژمارە(٢٢)، ٣٠ نیسانی ١٩٣٠، ل ١١ سەرچاوەی پێشوو.

معاهدەی عراق و بریتانی من بە وکالتی کوردەکان وە تشریف ئەکەم کە فخامتتان دعوت بکەم بۆ ئەمەی لە قچیهی کوردیا أگاداربن. مندوبی سابقی هەولێر اسماعیل رواندزی، ٥ تموز ٩٣٠"(١٠١).

ئیتر لە ئەنجامی ئەو ناڕەزاییەو بۆ مەبەستی هێورکردنەوەی ڕەوشەکە، وەفدێکی حکومەت کە پێك هاتبوون لە جەعفەر پاشا(١٨٨٥-١٩٣٦) وەکیلی سەرۆك وەزیران و مێجەر یونغ وەکیلی باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بریتانیو وەزیری دادی عیراقی سەردانی ناوچە کوردییەکان دەکەنو لە ٩ی ئابی١٩٣٠ دەگەنە هەولێر. کاتێك لە هەولێر لەگەڵ گەورە پیاوانی ناوچەکە کۆدەبنەوەو، وەکیلی سەرۆك وەزیرانو وەکیلی باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری باڵا وتارێك پێشکەش دەکەن، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی لێیان دێتە وەلامو دەڵێ:" **فەخامەتی جەعفەر پاشا، ئێمە چیکە بەو قسە پڕوپوچانە فریو ناخۆین. لە سەر قەراری عوسبەت ئومەم حەقی خۆمان ئەوێ و، ئەبێ بە فەوری لیوای دهۆك-مان بۆ تەشکیل بکەن. ئیمتیازی سەربەخۆیەتی-مان بۆ دیارو جیا بکەنەوە**"(١٠٢). بەڵام ئەو وتانەی ئیسماعیل بەگ، جەعفەر پاشای وەکیلی سەرۆك وەزیرانی عیراقی تووڕە دەکات. هەر بۆیە شایەدحاڵێك لەو بارەیەوە دەڵێ:" **...جەعفەر پاشا تووڕە بوو وتی بێدەنگ بە تۆ بچووکی نازانی چیت دەوێ**"(١٠٣).

---

(١٠١) د. کوردستان موکریانی، روناکی یەکەمین گۆڤاری کوردی شاری هەولێر، چاپی یەکەم، دەزگاری چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ٢٠٠١، ل ٢٨.

(١٠٢) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٦٠ ؛ میرزا محەمەد ئەمین مەنگوڕی، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٤.

(١٠٣) معروف جیاووك، ماساة بارزان المظلومة، ص ٨٤.

ئینجا لە پاشان کە مەعروف چیاووك دێتە وەڵام‌و وەکو یاسا ناسێك ڕەخنەی ئەوە دەگرێت کە حکومەت بڕیارەکانی کۆمەڵەی گەلانی جێبەجێ نەکردووە، هەر بۆیە بە پێویستی دەزانێ کە بڕگەیەکی تایبەت بە پاراستنی مافی کوردان بخرێتە ناو پەیمانەکەوە[١٠٤].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە لێرەوە لە سەرچاوە مێژووییەکان شتێکی ئەو تۆ بەدی ناکرێت کە پەیوەندی بە ڕۆڵ‌و چالاکی ڕەواندزییەکانەوە بێت لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقی‌دا، تەنیا ئەوەندە نەبێت کە یەکێك لە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەندامییەتی ئەمین پاشا ڕەواندزی دەکات کە لە ساڵی ١٩٣٥ ئەندام بووە لە ئەنجومەنی نوێنەراندا[١٠٥]. هەروەها ئەحمەدی محەمەدی عەلی ئاغای جوندیانی[١٠٦] لە

---

(١٠٤) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٦٣.

(١٠٥) ئەمین پاشا ڕەواندزی، لە ساڵی ١٨٦٥ لە ڕەواندز لە دایك بووە و لە قوتابخانەی سەربازی عوسمانی و قوتابخانەی ئەرکانی جەنگی خوێندویەتی. دواتر پەیوەندی بە سوپای عوسمانی کردووە و تا پلەی لیوای وەرگرتووە و بەشداری جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە، ناوبراو لە دوای جەنگ گەڕاوەتەوە بەغدا و لە ١٩٣٥ بۆتە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەران و لە دواتریش سەرۆکی لیژنەی کاروباری سەربازی بووە تا لە ساڵی ١٩٤١ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە. میر بصری، المصدر السابق، ص ٧٢.

(١٠٦) ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ساڵی ١٩٢٢ لە ڕەواندز لە دایك بووە و بە ئەحمەد دیاب ناسراوە، قۆناغی خوێندنی سەرەتایی لە ڕەواندز تەواو کردووە، دواتریش بە مەبەستی تەواوکردنی خوێندنی هاتۆتە هەولێرو لەگەڵ قوتابییەکانی شاری کۆیە چالاکی زۆریان نواندووە لە لێدانی بلاوکراوە لە دیوارەکانی شاری هەولێر لە دژی کارو کردەوەکانی حکومەت کە لە ئەنجامدا شەوێکیان کەوتوونەتە بەر ڕێژنەی گوللەی حەس حەسەکان. هەروەها لە دواتریش چۆتە ڕیزی پارتی هیوا و بەشداری لە شۆڕشی (١٩٤٣- ١٩٤٥)ی بارزان کردووە لەگەڵ شۆڕشی ئەیلول. ناوبراو ئێستاکەش لە ژیان ماوە و لە هەولێر لە گەڕەکی

دیمانەیەکدا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد کە باوکی بە هۆی پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ بەکر سدقی لە دوای کودەتایساڵی ١٩٣٦ و دامەزراندنی حکومەتی حیکمەت سلێمان دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراق و ئەو ماوەیە لە بەغدا دەمێنێتەوە[١٠٧]. لە لایەکی دیکەشەوە سەرچاوەیەکی‌تر لە بارەی باس کردنی شێخ محەمەد ئاغای باڵەك دا دەڵێ: "... **لە وانەیە ئێستا(١٩٣٨) پایەو دەسەڵاتی لە هەڵکشاندا بێ، چونکە بەو دواییە بە ئەندامی پەرلەمان دامەزراوەو بە ڕێك‌و پێکی لە کۆبوونەوەکانی ئەنجوومەنی یاسادانان ئامادە دەبێ لە بەغدا...**"[١٠٨].

ئەنجام دەتوانرێ بووترێ، کە بێ دەنگی ناو کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی نوێنەران لە دوای ساڵی ١٩٣٢ دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی ئەندامی کاراو چالاکی کورد لەو ئەنجومەنەدا، چونکێ زۆربەی ئەوانەی دەبوونە ئەندام تەنیا خەریکی پاراستنی مافەکانی خۆیان بوون.

برایەتی نیشتەجێیە. دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی٢٠٠٥ هەولێر.

(١٠٧) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(١٠٨) ئی. ئار. ئیچ، ڕەوشی ئابووری و کۆمەڵایەتیی کوردی ڕەواندز، وەرگێڕانی: د. عەزیز گەردی، چاپخانەی روون، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٤٧.

بەشی سێیەم

ڕۆڵ و چالاکیی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی و عیراقییەکاندا

(١٩١٨-١٩٣٩)

تەوەری یەکەم

ڕۆڵ و چالاکیی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵەو ڕێکخراوەکانی سەردەمی داگیرکاریی بریتانی(١٩١٨-١٩٣٢)

چالاکی کۆمەڵەو ڕێکخراوەکان بەشێکی گرنگ لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان دەگرێتەوە، کە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی پێی نایە قۆناغێکی نوێوە، ژمارەیەك پارتو کۆمەڵەو ڕێکخراو هاتنە مەیدانەوە. جا بۆ ئەوەی ڕۆڵو چالاکییەکانی ڕەواندز لەو کۆمەڵەو ڕێکخراوانە دیار بخەین یەکەیەکە ڕیزبەندیان دەکەینو باسیان لێوە دەکەین.

- کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان:

دوای بڕانەوەی جەنگی یەکەمی جیهانی کوردە نیشتەجێبووەکانی ئەستەمبۆل کەوتنەوەخۆو(کۆمەڵەی بەرزێتی کوردستان)یان دامەزراند، کە پێك هاتبوون: لە سەید عەبدولقادری شەمزینی سەرۆك، ئەمین عالی بەدرخان جێگر، حەمدی پاشا ئەمینداری گشتی، سەید عەبدوڵلا کوڕی سەید عەبدولقادر بەرپرسی دارایی و ژمارەیەك ئەندامانی تر[1]. ئەو کۆمەڵەیە چالاکییەکی زۆری نواند لەو

(١) د. بلەچ شێرکۆ، کێشەی کورد مێژینە و ئێستای کورد، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپی سێیەم، کوردستانی عێراق، ١٩٩١، ل ٥٢؛ زنار سلوپی، في سبيل كردستان(مذكرات)، ترجمة: ر. علي، طبعة الاولى، رابطة كاوا للثقافة الكردية، بيروت، ١٩٨٧،ص ٦١. تێبینی: تاکە سەرچاوە کە باس لە ئەندامیەتی ئەمین پاشا ڕەواندزی بکات. أبی العلاء، لمحات عن الجمعيات الكردية في العهد العثماني و

سەردەمەدا بە مەبەستی هێنانەدی مافەڕەواکانی نەتەوەی کورد، هەر بۆیە پەیوەندییان کرد بە باڵیۆزخانەی دەوڵەتە زلهێزەکانی وەکو بریتانیا، فەرەنساو ئەمەریکا تا لە ڕێگای ئەوانەوە مافەکانیان دەستەبەر بکەن[٢]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە هەڵسان بە ڕەوانەکردنی ژمارەیەك لە ئەندامانیان لە ٢٥ی مارتی ١٩١٩ بە سەرۆکایەتی خلوسی بەگ[٣] لە ڕێگای (مووسڵ)ەوە بۆ سلێمانی تا نامە ئاراستەی هۆزە کوردییەکان بکەن و هانیان بدەن بۆ یەکخستنی هەوڵو کۆششەکانیان لە پێناو هێنانەدی سەربەستیو سەربەخۆیی[٤].

اثر الحرب الإمبريالية العالمية الاولى، القسم الثاني، جريدة التآخي، العدد (١٠١)، ١٠/آب/١٩٦٧، ص ٧.

(٢) د. ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ئاشتیدا، وەرگێڕانی: موحەمەد نوری تۆفیق، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٢١٣؛ جليلي جليل و الأخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ترجمة: د.عبدي حاجي، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٩٢، ص ص ١٠٣-١٠٤؛ سروه اسعد صابر، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل ١٩١٤-١٩٢٦ دراسة تاريخية سياسية وثائقية، الطبعة الأولى، وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠١، ص ص ١٧٥-١٧٦.

(٣) خلوسی بەگی تەمەن ٤٥ ساڵ دەوڵەمەندێکی خەڵکی ڕەواندز بوو و لە ژنەوەش خزمایەتیی لەگەڵ بەدرخانییەکان هەبوو. ناوبراو لەگەڵ سەعید بەگی سەرۆکی لیژنەی کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی دا ناکۆك بوو، هەر بۆیە ساڵانێك بوو ئاوارەی ئەستەمبوڵ کرابوو، دەشێ بە نەمانی ئیتیحاد و تەرەقییەکان هەوڵی دابێ سوود وەربگرێت و دەسەڵاتی جارانی بۆ بگەڕێتەوە و بەم نیازەش سەرکردایەتی ئەو نێردراوانەی کردبێ. د. ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، وەرگێڕانی: ئازاد عوبێد، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥، ل ل ٩٣-٩٤؛ کۆمەڵێك لە پسپۆڕان، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠.

(٤) هەمان دووسەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

- کۆمەڵەی نهێنی کوردی(الجمعیه السریه الکوردیه):

تاکە سەرچاوە کە باس لەو کۆمەڵەیە بکات عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی‌یە کە لە پەرتووکی (الحیاە الحزبیه فی الموصل) دەڵێ:" **یەکێك لە ڕێکخراوە سیاسییەکانی کە دامەزرا بەر لە لکاندنی باشووری کوردستان بە عیراق لە ١٦ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٥، کۆمەڵەی نهێنی کوردی بوو کە دژی هەوڵەکانی بریتانی وەستا بۆ بەستانەوەی باشووری کوردستان بە هێز بە عیراقەوە، کە بنکەی چالاکییەکانی لە سلێمانی‌و ڕەواندز بووو، ئەحمەد تەقی‌و کەریم فەتاح هەمەوەندی‌و نووری باویل ئاغا لە ئەندامە دیارەکانی بوون" [٥]**.

- کۆمەڵەی هۆگر:

سەبارەت بە کۆمەڵەی هۆگر زانیاری ئەوتۆ لە بەردەست دانی‌یە تەنیا ئەوەندە نەبێت کە کریس کۆچێرا دەڵێ:" **تەها لە ڕەواندز دا هەوڵ دەدات ئەنجومەنێکی ئەدەبی((هۆگر)) (Hogir) بە مەبەستی پەرەپێدانی زمانی کوردی‌و ئاشنا بوون بە مێژوو و ڕیشەی کورد دابمەزرێنی، بەلاّم لایەنی سیاسی نەخشەکەی هەر لە سەرەتاوە هێندە زاڵ دەبێت کە دەوڵەت ڕێگەی نادات"**[٦]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە فەیسەڵ دەباغ بە زیادە لە سەر قسەکانی ئەوو بێ ئەوەی ئاماژە بەو سەرچاوەیە بکات کە زانیاریەکەی لێ وەرگرتووە دەڵێ:" **بە پێی زانیاری من ناوی ئەو کۆمەڵەیە(هۆگری) بوو و، لە ساڵی**

---

(٥) د.عبدالفتاح علی البوتاني، الحیاة الحزبیة في الموصل١٩٢٦-١٩٥٨، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠٣، ص٣٠١.

(٦) کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٦.

١٩٢٥ دامەزرا بوو، بە ئامانجی بلاوکردنەوەی زمانی کوردی و ئاشنا بوون بە مێژووی کوردی و تایبەتمەندییەکانی نەتەوەی کورد، بەلام ئەو کۆمەڵە لە دواتر شێوەیەکی سیاسیی بە خۆیەوە دی و لە لایەن حکومەتەوە هەر ئەو ساڵە داخرا"[٧].

کەواتە لێرەدا جۆرە جیاوازیەك بەدی دەکرێت ئەویش نەك تەنیا لە ناوی کۆمەڵەکەدا کە هەر یەکەیان بە شێوەیەك باسی لێوە دەکەن، بەڵکو لە سەر هاتنە دامەزراندنیشی کۆك نین یەکێکیان دەڵێت: لە سەرەتاوە ڕێگەی دامەزراندنی نەدراوەو، ئەوەی تریان دەڵێت: دامەزرا بەلام بە خەریك بوونی بە کاری سیاسیی لە دواتر لە لایەن حکومەتەوە داخراوە.

- <u>کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان(پارتی ئازادی):</u>

کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان(جڤاتا خووە سەریا کورد) کە بە پارتی(ئازاد)یش ناسراوە، بە دەست پێشخەری میر ئالای(کۆلۆنیل) خالید بەگی جبرانلی- سەرەك هۆزی جبرانلی- لە ئەرزەرۆم لە ساڵی ١٩٢١ بە شێوەیەکی نهێنی دامەزرا[٨]. دەستەی دامەزرێنەرانی ئەو

---

(٧) فیصل الدباغ، اضواء علی کتاب الجمعیات و المنظمات و الاحزاب الکوردیة في نصف قرن ١٩٠٨-١٩٥٨، الطبعة الاولی، مطبعة الثقافة، اربیل، ١٩٩٧، ص ٦٠.

(٨) بە شێوەیەکی سەرەکیی و یەکڕای تاوەکو ئێستا مێژووی دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەیە یەکلایی نەبۆتەوە، لە بەر ئەوەی ئەوانەی دەربارەی ئەو کۆمەڵەیان نووسیوە هەر یەکە و بەپێی بیرەوەری و بۆچوونی خۆی ساڵێکی بۆ مێژوویی دامەزراندنی داناوە. لە وانە نووری دەرسیمی پێوایە ساڵی ١٩٢٢ دامەزراوە، زنار سلوپی بە ١٩٢٣ی لەقەڵەم ئەدا، ژمارەیەکی تریش وەکو ئیسماعیل حەققی شاوەیس، ئیحسان نووری بەدلیسی، تۆفیق ماردینیو ئەحمەد ڕاسم ساڵی ١٩٢١ی بۆ دادەنێن.
N uri Dersimi,Kurdistan Tarihinde Dersim, Halap,1925,P173;

کۆمەڵەیە لە یوسف زیاو ، ئیسماعیل حەققی شاوەیس، سەرهەنگ ئیحسان نووری پاشا، مولازم راسم شکاك، ڕەشید وانلی و چەندانی تر پێك هاتبوون[٩]. کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان یەکەمین کۆمەڵەی سیاسیی کوردی بوو کە بە شێوەیەکی تەواو هاتە دامەزراندن لە ڕووی ڕێکخستنی سیاسیی و دەرخستنی ئامانجەکانی، هەر بۆیە لە ماوەیەکی کەمدا توانی ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەران لە دەورەی خۆی کۆبکاتەوە و چەندین لقیش لە شوێنە جیاجیاکانی کوردستان بکاتەوە[١٠].

لقی مووسڵی کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان دوای سەرنەکەوتنی کوردەکانی باکووری کوردستان لە شۆڕشی ١٩٢٥و بەو دەسەڵاتەی کە کۆمەڵە بە شێخ مەهدی دابوو هاتە دامەزراندن کە دەستەی بەڕێوەبردنی ئەو لقە لە ٢٦ی تەمووزی ١٩٢٦ لە یانزە کەس پێك هاتبوونو زۆربەشیان لە پلەو پایەی سەربازیو میری دابوون وەکو: موقەدەم عەبدولوەهاب ئەفەندی، مولازم ئەمین ڕەواندزی، مولازم حوسێن ئەفەندی ڕەواندزی، مەعروف چیاوك دادوەری تاوانەکان لە

زنار سلوپی، المصدر السابق، ص ١٠٤؛ ئیسماعیل حەققی شاوەیس، کۆمیتەی ئیستیقلالی کوردستان، گۆڤاری ڕۆژی نوێ، ژمارە(١) ، سلێمانی، ساڵی دووەم، ئایاری ١٩٦١، ل٢٠؛ ڕۆبەت ئۆلسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٧٢-٧٣.

(٩) د. احمد عثمان ابوبکر، اسماء الاعضاء البارزين لحزب(ئازادي) في كردستان الشمالية عام ١٩٢٤، جريدة خەبات، العدد(٧٣٩) ، اربيل، ٢٤/اب/ ١٩٩٤؛ فيصل الدباغ، اضواء على...، ص ص ٥٣-٥٤.

(١٠) د. عبدالفتاح علي يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة الكوردية...، ص ٤٨٨ وما بعدها.

مووسڵو چەندانی تر[11]. بەڕێوەبەری لقی مووسڵی کۆمەڵەکە ئەمین ڕەواندزی بوو کە ڕاستەوخۆ پەیوەندیی بە سەرۆکی کۆمەڵەکەوە هەبووەو، چەندین جاریش سەرۆکی کۆمەڵە نامەی لەگەڵدا گۆڕیوەتەوەو سەردانی کردووە، تەنانەت لقەکە وەکو نێوەندێك بووە لە نێوان لقەکانی دیکەدا[12].

دەسەڵاتدارانی بریتانیا لە چالاکییەکانی لقی مووسڵی کۆمەڵەی ئیستیقلال بێ ئاگا نەبوون، بەڵکو بەردەوام چاودێرییان کردووەو ئاگاداری کارەکانیان بوون، لە بەر ئەوەی بەرپرسی هێزی ئاسمانی بریتانی ئەو لقەی بە چالاکترین لقی کۆمەڵەی ئیستیقلال لە قەڵەم داوە[13]. هەروەها هەر لە ڕێگای چاودێرکردنیان توانیویانە دەقی ئەو نامانەیان دەست کەوێت کە لە نێوان لقی مووسڵ و سەرۆکی کۆمەڵە ئاڵوگۆڕ کراوە[14]. ئیتر لە سەر ئەنجامی ئەوانە حکومەت کەوتە پەراگەندە کردنو بەندکردنی زۆر لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیەو جیاکردنەوەیان لە یەکتری، ئەگەرچی ئەوانەی کە مانەوە بەردەوام بوون لە کارەکانیان تا دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون لە تشرینی یەکەمی ١٩٢٧ [15].

---

(١١) طارق جامباز، وثائق غير منشورة امين الرواندوزي و معروف جياووك و دورهما في جمعية استقلال كوردستان ١٩٢٢-١٩٢٦، مجلة گولان العربي، العدد (٦)، ٢٥/١١/١٩٩٦،ص ٢٥-٣٠؛ طارق جامباز، خمس وثائق غير منشورة، مجلة گولان العربي، العدد(١٠) ٢٥/ئازار/١٩٩٧، ص ٨١-٨٣.

(١٢) د.عبدالفتاح على يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة الكوردية...، ص ٤٨٨وما بعدها.

(١٣) طارق جامباز، وثائق غير منشورة امين الرواندوزي و معروف جياووك...، ص ص ٢٦-٢٧.

(١٤) نفس المصدر، ص ص ٢٥-٣٠.

(١٥) د. عبدالفتاح على البوتاني، الحياة الحزبية في الموصل، ص ٣١١.

- **کۆمەڵەی پشتیوان:**

ئەو کۆمەڵەیە کە بە(کۆمەڵەی پشتیوانی کوردان)یش ناودەبرا[16] لە سەر دەستی ژمارەیەك نیشتمانپەروەری کورد لە شاری بەغدا بە شێوەیەکی نهێنی لە١٠ی تەمووزی ١٩٢٧ دامەزرا کە دەستەی سەرۆکایەتی ئەو کۆمەڵەیە پێك هاتبوون لە ئەفسەرو پلەدارو فەرمانبەرانی میری لە وانە: مستەفا شەوقی سەرۆك، ڕەشید نەجیب سکرتێری یەکەم، ئەحمەد خواجە سکرتێری دووەم، خەلەف شەوقی، ئەمین ڕەواندزیو چەندانی تر[17]. کۆمەڵەی پشتیوان ماوەیەکی زۆری نەبرد چەندین لقی لە شارە جیاجیاکان دا کردەوە، بەلاّم لقی(مووسڵ)ی لە هەموویان چالاکتربوو[18].

---

(١٦) زۆر جاران مێژوو نووسان و لێکۆڵەرەکان جیاوازی ناکەن لە نێوان کۆمەڵەی پشتیوانی کوردان و کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان، کە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی زانیارییەکانیان لە بەڵگەنامە بریتانییەکان وەرگرتووە ئەوانیش ئەوەندە جیاوازی نێوان ئەو وشە کوردیانەیان نەکردووە و هەرجارە بە شێوەیەك ناویان بردون. سەبارەت بەو دوو کۆمەڵەیە زانیاری تەواو ئەوەیە کە ئەوەی یەکەمیان واتە کۆمەڵەی پشتیوانی کوردان لە شاری بەغدا ساڵی ١٩٢٧ دامەزراوە و لقی لە زۆربەی شارەکان هەبووە و تا ساڵی ١٩٣٠ بەردەوام بووە ، بەلاّم کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان تەنیا لە شاری مووسڵ ساڵی١٩٣٠ دامەزراوە کە دواتر باس لە چالاکییەکانی دەکەین. احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٣٠؛ کەمال مەزهەر، مامۆستا بەشیر لە بەڵگەنامەیەکی نهێنی بەریتانیای گەورەدا، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٢٧) ، ساڵی ١٩٩٠، ل ل ٢٦-٢٧؛ د. كمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقي شاوەيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، جريدة التآخي، العدد(١٤٦٢)، ١٥ تشرين الاول ١٩٧٣، ص ٧.

(١٧) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٣٠.

(١٨) هەمان سەرچاوە، بەرگی سێیەم، ل ٣٠" ك. پ.ك، پەیامی مانگی ٣٠/٦/١٩٣٠ دەست نووس(لە ئەرشیفخانەی بنەماڵەی موکریانی پارێزراوە و بۆ یەکەمین جارە بلاّودەکرێتەوە).

جێگای ئاماژه بۆ کردنه یەکێك لە چالاکییەکانی ئەو کۆمەڵەیە بلاٌوکردنەوەی بەیاننامەیەك بوو لە تەمووزی ١٩٣٠ بە سەر ماڵە کوردەکانی بەغداو لقەکانی‌تریدا کە تیایدا داوای لە کوردەکان کردبوو بەشداریی هەڵبژاردنی پەرلەمانی نویێ عیراق نەکەن، لە بەر ئەوەی ناتوانن دان بە ڕژێمێك دابنێن کە دان بە مافەکانیان دا نەنێت، هەروەها لەگەڵ ئەوەش هانی دابوون بۆ یەکێتی‌و تەبایی‌ی ڕیزەکانیان[١٩].

- کۆمەڵەی خۆیبوون:

دوای سەرنەکەوتن‌و سەرکوت کردنی شۆڕشی ١٩٢٥ لە باکووری کوردستان دا ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەرانی کورد پەرِاگەندەی ناوچەکانی عیراق، سوریا، ئێران‌و ئەوروپا بوون[٢٠]. بەلاٌم ئەوە نەبوو بە هۆی ئەوەی لە کارەکانیان ساردبنەوەو دەستە وەستان بوەستن. بەڵکو ئەمجارەیان بە گرِوتینێکی‌ترو بە شێوەیەکی تۆکمەتر لە جاران هاتنەوە مەیدان‌و لە کۆنگرەیەکی فراواندا لە هاوینە هەواری(بحمدون) لە تەشرینی یەکەمی١٩٢٧ کۆمەڵەی(خۆیبوون)یان هێنایە دامەزراندن[٢١].

---

(١٩) ك. پ. ك، بۆ دۆست ودوژمنـــان، ١/٧/١٩٣٠، (لـه ئارشیفخانەی بنەماڵـەی موکریانی پارێزراوە و بۆ یەکەمین جارە بلاٌودەکرێتەوە) بڕوانە پاشکۆی ژمــارە(٥) ؛ کەمال مەزهەر، مامۆستا بەشیر لە بەڵگەنامەیەکی نهێنی بەریتانیای گەورەدا، ل ل ٢٦-٢٧.

(٢٠) بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٩.

(٢١) د.عبدالستار طاهر شریف، الجمعیات و المنظمـات و الاحـزاب الکردیـة في نصـف قرن١٩٠٨-١٩٥٨، الطبعة الاولی، بغـداد، ١٩٨٩، ص ٦٤. سـەبارەت بـە شـوێنی

به دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون سەرجەم کۆمەڵەو ڕێکخراوەکانی دیکە خۆیان هەڵوەشاندەوەو هاتنە ڕیزی ئەو کۆمەڵەوە کە هەر لە سەرەتاوە بەرنامەیەکی تۆکمەو ڕێكوپێکی بۆ خۆی دارشتبوو[٢٢]، کە هەر ئەمەش بوو ڕێگای لە بەردەمی خۆش کرد لە ماوەیەکی کەمدا بتوانێ چەندین لقو بارەگای لە ناوەوەو دەرەوەی کوردستان بکاتەوە[٢٣]. یەکێکیش لە لقەکانی لقی مووسڵ بوو کە ئەمین ڕەواندزی سەرۆكو مەعروف چیاووك جێگری بوو[٢٤]. هەروەها لقی سلێمانی کە مستەفا زەکی صائیب[٢٥] سەرۆکایەتیی دەکرد هەر

کۆنگرەی دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون بیروڕای جیاواز لە سەرچاوە مێژووییەکاندا هەیە. بلەچ شێرکۆ ئاماژە بۆ ناوچە کوردییەکانی باکووری کوردستان دەکات و، محەمەد عەلی عەونی دەڵێت یەکەمین کۆنگرەی نیشتمانیساڵی ١٩٢٧ لە پاریس بوو. دوکتۆر (یەشار قلافت)یش ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە یەکەمین کۆبوونەوە لە ڕەواندز بووە. بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٩؛ محسن محمد المتولي، كرد العراق منذ الحرب العالمية الاولى ١٩١٤-حتى سقوط الملكية في العراق١٩٥٨،الطبعة الاولى، بيروت،٢٠٠١،ص١٥٨؛ د. يشار قلافت، ثورة الشيخ سعيد، انقرة، ١٩٩٢، ص١٣٤. لە: روهات الاكوم، خويبون و ثورة اگرى، ترجمة: شكور مصطفى، الطبعة الاولى، رابطة كاوا للثقافة الكردية، مطبعة اوفسيت هەولێر ،١٩٩٩، ص١٣. وەرگیراوە.

(٢٢) د. عبد الستار طاهر شريف، المصدر السابق، ص ٦٥ و مابعدها.

(٢٣) زنار سلوپي، المصدر السابق، ص ١٣١؛ روهات ئالاکۆم، المصدر السابق، ص ١٤ ومابعدها

(٢٤) دائرة السجلات العامة، وزارة الطيران، ٢٣/١٢/٤١٢/ القسم الثاني، الموصل، رقم ٢٣/٣٠٧، و المؤرخ في اليوم الرابع من تشرين الثاني ١٩٢٧، المضوع الاستخبارات الكردية، ص ٣. لە: د. ئیسماعیل شوکر ڕەسوڵ، ڕۆڵی ڕامیاری و ڕۆشنبیری مەعروف چیاووك...، ل١١. وەرگیراوە.

(٢٥) مستەفا سائیب خاوەنی چیرۆکی لە خەوما و باوکی هونەرمەند شەماڵ سائیب و دبلۆماسێکی ناسراو بوو. د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەرگی دووەم، ل ٢٩٢.

یەك لە سلێمان بەگی سیلاحشۆر (١٨٧٥-١٩٣٦) و عوسمان بەگ كە خەڵكی ڕەواندز بوون ئەندامی ئەو لقە بوون[٢٦].

شیاوی باسە لە ڕاپۆرتێكی بریتانیدا هاتووە كە دوكتۆر شوكری محەمەد سەگبان پەیوەندی كردووە بە هەریەك لە ئیبراهیم حەیدەری، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، حازم شەمدین ئاغا، محەمەد ئەمین زەكیو شێخ ڕەزای كوڕی شێخ سەعیدی پیران كە داوای ئەوەی لێكردووە ببن بە ئەندام لە خۆیبوون داو، ڕاپۆرتەكەش دەڵێت تاڕادەیەك لە كارەكەیدا سەركەوتوو بوو[٢٧].

لێرەدا هەر چەندە سەرچاوەكان ئاماژە بۆ لقی كۆمەڵەی خۆیبوون ناكەن لە ڕەواندزدا، بەڵام بە دووری نازانیین كە لقی ئەو كۆمەڵەیە لە ڕەواندز دا كرابێتەوە، لە بەر ئەوەی كاتێك كۆمەڵەی خۆیبوون لەگەڵ پارتی تاشناقی ئەرمەنی ڕێكەوتو پاپازیان[٢٨] سەردانی عیراقی كرد، جەختی لە سەر ئەوە كردەوە كە پەیوەندی بە سەید تەهای نەهری قائیمقامی ڕەواندزەوە بكرێت، چونكێ خاوەن نفوزو دەسەڵاتێكی زۆرە لە ناوچەكەداو لە توانایدا هەیە پیاو و چەكداری زۆر كۆبكاتەوە لە كاتی پێویستدا[٢٩]. ئەوە لە لایەك، لە لایەكیتریش لە ڕاپۆرتێكی بریتانیدا هاتووە كە سەید تەها و ژمارەیەك لە گەورە

---

(٢٦) د. كەمال مەزهەر ئەحمەد، هەمان سەرچاوە، ل٢٩٦.

(6) Air , 23, 413/5088) ,Advance exract to the Iraq…), 19, May,1928.

لە: سروە اسعد صابر، كوردستان الجنوبیة ١٩٢٦-١٩٣٩، ص ٢٥٤. وەرگیراوە.

(٢٨) واهین پاپا زیان ئەندامی دێرینی پەرلەمانی توركی بور لە ویلایەتی وان و ئەندامێكی كارای پارتی تاشناقی ئەرمەنی بوو . د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٧.

(٢٩) هەمان سەرچاوە، ل ١٧٨.

پیاوانی کورد لەسەر سنوور هاوکاری و هەماهەنگیان بۆ شۆڕشگێڕانی کورد لە ئارارات ڕەوانە کردووە[٣٠]. ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە کەمال مەزهەر دەڵێ:" پێم وایە حوسێن حوزنی موکریانیش کە ئەو ڕۆژگارە لە ڕەواندز بە دەرکردنی (زاری کرمانجی)یەوە خەریك بوو لە نزیکەوە پەیوەندیی بەڕابەرانی(خۆیبوونەوە) هەبووە"[٣١]. واتە ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن دەمان هێنێتە سەر ئەو ڕایەی بڵێین ڕەنگە کە لقی کۆمەڵەی خۆیبوون لە ڕەواندزیش هەبووبێت، چونکێ سەید تەها و حوسێن حوزنی موکریانی لەو سەردەمەدا لە ڕەواندز ڕۆڵی کاریگەریان بینیوە و کاریگەریی زۆریان بە سەر خەڵکی ناوچەکەدا هەبووە.

- <u>کۆمەڵەی ئازادیی کوردستان:</u>

ئەو کۆمەڵەیە لە کۆتایی بیستەکان دامەزرا لە لایەن ژمارەیەك نیشتمانپەروەردا کە ئەندامەکانی پێك هاتبوون لە: جەمال بابان(١٨٩٣-١٩٦٦)، محەمەد ئاغای عەبدوڕڕەحمان ئاغای سلێمانی، محەمەد بەگی جاف(١٩٠٣-١٩٣٤)، شێخ جەمال تاڵەبانی، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، حوسێن حوزنی موکریانی، مەعروف چیاووك، عارف چیاووك[٣٢]، حازم شەمدین ئاغای زاخۆیی و

---

(٣٠) د.عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٢٧.

(٣١) کمال مەزهەر، حوزنی موکریانی و ڕۆژنامەنووس و زاراوە مێژووییەکان، گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، ژمارە(٩)، هاوینی٢٠٠٢، ل ١٩١.

(٣٢) عارف چیاووك، زانیاریم دەربارەی ئەو پیاوە دەست نەکەوت، بەلاّم ڕەنگە لە بنەماڵەی مەعروف چیاووك بێت.

چەندانیتر[٣٣]. بەلاّم بە هۆی ئەوەی کە ژمارەیەك لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە کارمەندی میری بوون‌و ژمارەیەکیشیان کۆچی دواییان کرد، بۆیە نەیتوانی درێژە بە کارەکانی خۆی بدات و زۆری نەخایەند کۆمەڵەکە تێك چوو[٣٤].

- کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان:

لە ساڵی ١٩٣٠ لە مووسڵ بە شێوەیەکی نهێنی لە سەر دەستی دەستەیەك نەتەوە پەروەرانی کورد هاتە دامەزراندن کە ئامانجی یەکخستنی نیشتمانپەروەران بوو بۆ مەبەستی بە دەست هێنانی مافەڕەواکانی کورد. ئەندامەکانی لە مەحموود جەودەت، فائق کاکەمین، محەمەد عەلی، ئەمین ڕەواندزی و چەندانی تر پێك هاتبوون[٣٥].

(٣٣) کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، تەئریخی جاف، لێکۆڵینەوەی: حەسەن جاف، چاپی یەکەم، بەغدا، ١٩٩٥، ل ل١٠٥-١٠٦؛ د. مکرم الطالباني، حزب هیوا، مطبعة خاك، سلیمانیة، ٢٠٠٢، ص٤٢.

(٣٤) کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٦.

(٣٥) د. کمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعیل حقی شاویس یروي صفحات من نضال الشعب الکردي، ص ٧.

وەکو لە پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد لە لایەن نووسەر و مێژوونووسان جیاوازی لە نێوان کۆمەڵەی پشتیوان و کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان دا ناکرێت. هەر بۆیە لێرە تاهیر حەوێزی لە مێژووی کۆیە ئاماژە بۆ کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان دەکات بە ناوی کۆمەڵەی پشتیوان(سەروبەر) و دەڵێت: لە ساڵی ١٩٣١ لە مووسڵ دامەزرا و دەستەی دامەزرێنەرانی لە مەحمود جەودەت، مستەفا چیچۆ، حەمید دەبونی و ڕەشید ئەفەندی مەئموری ئیستهلاکی هەریر پێك هاتبوون. طاهر احمد حەویزی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٣.

ئەو کۆمەڵەیە توانی پەیوەندی دابمەزرێنێ لەگەڵ ژمارەیەك لەپیاوە ناودارەکانیتری کورد لە شارەکانیتر وەکو: ڕەفیق حلمی، ئەحمەد خواجەو ئەحمەد فەخری، بە مەبەستی کردنەوەی لقی تری ئەو کۆمەڵەیە لە هەموو ناوچەکانیتری باشووری کوردستاندا[٣٦]. بەلاّم بە هۆی ئاشکرا بوونی ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە لەلایەن دەسەلاّتدارانی حکومەتو ئینگلیزەکان بووە هۆی پەراگەندە کردن و دوورخستنەوەیان لە یەکتری. بۆ نموونە مستەفا سائیب گواسترایەوە بۆ ناوچەکانی ڕەواندز، بەلاّم بە هۆی ئەنجامدانی کاری ڕێکخراوەی لە نێوان گەورە پیاوەکانی ڕایەت، باڵەك، هەریرو باتاس جارێکیتر دوورخرایەوە بۆ مووسڵ[٣٧]. ئیتر لە دوای تەمەنی ساڵو نیوێك بە هۆی لە یەك دابڕانی ئەندامەکانی کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان لە کارەکانی کەوت[٣٨].

- کۆمەڵەی یاریدەدەران(یاریدەدەر):

کۆمەڵەی یاریدەدەران لە سەر دەستی ژمارەیەك قوتابیانی کورد پەروەری شاری هەولێر لە ١٨ی مایسی ١٩٣١ دامەزراو زۆر لە کوڕە ئاغاو کاربەدەستانی ئەو شارەی لە خۆ گرتووەو لە لایەن جەلال نووری یەوە سەرکردایەتی کراوە. ئەو کۆمەڵەیە ئامانجی بلاّوکردنەوەی بیری

---

(٣٦) د. كمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقى شاوەيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، ص ٧.

(٣٧) صديق صالح، كاميل حسن لاپەڕەيەكی ون، گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە(٨) حوزەيرانی ١٩٩٩، ص٧٦.

(٣٨) د. كمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقى شاوەيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، ص ٧.

کوردایەتی‌و پێشخستنی زمانی کوردی بووە[39] . ئەوەتا کاتێك یەکێك لە گەورە بەرپرسانی حکومەتی عیراقی سەردانی ئەو شارەی کردووە ئەو کۆمەڵەیە یاداشتێکیان نوسیوەو پێشکەشیان کردووە، کە تیایدا داوای چاکردنی باری ناوچە کوردییەکانی کردووە و نارەزایی خۆیان بەرانبەر بە کاربەدەستانی حکومەت دەربڕیوە، بەلاّم دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەرکی پێشکەش کردنی ئەو یاداشتە عەبدولوەهاب محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی[40] لە ئەستۆی گرتووە، ئەگەرچی ناوبراو نارەحەتی زۆری بینیوە لە کاتی پێشکەش کردنی یاداشتەکە بە هۆی بەشدار بوونی باوکییەوە لەو دانیشتنە[41].

(٣٩) شاکر فەتاح ، ئاوێنەی ژینم یاداشتەکانی شاکر فەتاح، ڕێکخستن و لێکۆڵینەوەی: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل ٣١.

(٤٠) عەبدولوەهاب محەمەد عەلی ئاغا جوندیانی، ناسراو بە کاك وەهاب لە ساڵی ١٩١٢ لە کاولۆکان لە دایك بووە، خوێندنی سەرەتایی لە ڕەواندز تەواوکردووە و بۆ درێژەدانیش بە خوێندن هاتۆتە هەولێر. شارەزایی لە زمانی عەرەبی‌و فارسی و تارادەیەك ئینگلیزی و تورکی عوسمانلی هەبووە. ناوبراو بەشداری لە پارتی هیوا، شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥) بارزان و کۆماری کوردستان دا کردووە، دوای گەڕانەوەشی بۆ عێراق لە ساڵی ١٩٤٨ لە سەر سنوور بەندکراوە فەرمانی لە سێدارەدانی بۆ دەرچووە، بەلاّم دواتر بۆی گۆڕاوە بە بەندی هەتا هەتایی و تا ساڵی ١٩٥٣ لە بەندیخانە ماوەتەوە و لە پاش بەر بوونی و سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەیلول بەشداری ئەو شۆڕشەی کردووە و هاوڕێ‌و نزیکی مستەفا بارزانی بووە و چالاکی زۆری نواندووە تا لە ٦ی شوباتی ١٩٧٢کۆچی دوایی کردووە. هەڵگورد عەبدولوەهاب، وەهاب ئاغای رواندزی ئەستێرەیەکی لە بیرکراوی رێگای رزگای کوردستان، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٣٥٩٠) ، ٧/٢/٢٠٠٥، ل ٩.

(٤١) ئازاد جوندیانی باسی ئەو هاتنەی لە باوکی‌یەوە گوێ بیست ببوو و لە دیمانەیەك دا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد کە بەرپرسەکەی حکومەتی عێراقی وەسیی بووە، بەلاّم ئەگەر تەماشا بکەین پلەی وەسیی لە حکومەتی عێراقی لە مێژووی دامەزراندنی

- **یانەی هۆشیاری:**

لە ڕاستیدا ئەو یانەیە نەهاتە دامەزراندن، بەڵکو لە هاوینی ١٩٢٦ ژمارەیەك لە گەورە پیاوانی ڕەواندز لە وانە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، سەید تەهای نەهری، ئەمین ئەفەندیو محەمەد ئەفەندی بەڕێوەبەری دارایی لە ڕەواندز پێشنیاری کردنەوەی ئەو یانەیەیان لە ماڵی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بە حکومەت دا، بەڵام لە لایەن وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی عیراقییەوە داواکاریەکەیان ڕەت کرایەوە[٤٢]. لە بەر ئەوەی لە داواکاریەکەیان دا هاتبوو:

١- ناوی یانەکە(هۆشیاری) یە کەمانای —کۆمەلاّیەتییە(هۆشیاری مانای الوعي-التوعیة- دەگرێتەوە نەك کۆمەڵایەتی-توێژەر) ئەو یانەیە هەوڵی چاککردنی زمانی کوردی دەدات لە ڕێی خوێندنەوە، بە هیچ جۆرێ لە بواری سیاسییدا کار ناکات.

٢-لە هەر شوێنێك ئەندامانی زۆر بوون لقی یانەکە دەکرێتەوە.

٣-مەڵبەند و لقی ئەو یانەیە لەم فەرمانبەرانە پێك دێ.

أ- سەرۆك — دوو دەنگی دەبێ.

ب- جێگری سەرۆك.

ئەو کۆمەڵەیەدا نەبووە، بۆیە ڕەنگە باوکی لە کاتی گێڕانەوەی مەسەلەکە کەوتبێتە هەڵەوە و ڕووداوەکەی تێکەڵاو کردبێ، یاخود وەسیی لەوکاتەدا لە پلەیەکیتری حکومەتدا بووە، یاخود هەر وەسیی نەبووە بەڵکو بەرپرسێکیتری حکومەت بووە. دیمانەیەك لەگەڵ ئازاد جوندیانی بەرپرسی دەزگای ناوەندی ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان ٩ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ، سلێمانی.

(٤٢) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٥؛ دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٣٦٦.

ج-ئەندامانی کارگێڕی کە دەبێ سوێندی یانە بخۆن[٤٣] بۆ ئەوەی لە پێناوی زیاد کردنی ئیش‌و کارو چالاکییەکانی یانەکەدا کار دەکەن، ئەمانە داواکانیان بە سەر زارەکی یان بە نووسین هەموو مانگێك بۆ سەرۆك نویێ دەکەنەوە.

د-ئەوانەی سوێند ناخۆن، دەبێ کۆمەکی مادی پێشکەش بە یانە بکەن.

٤-سالآنە لە بارەگای یانە •کۆبوونەوەیەکی گشتی دەکرێ، دەتوانرێت کۆبوونەوەیەکی لەناکاوی گشتیش بکرێ.

٥-ئەگەر بینرا کە کۆمەڵەو یانەیەکی هاوئامانج لە شوێنێکیتردا هەبێ، ئەوا یانەی (هۆشیاری) دەتوانێ لەگەڵیاندا بەشداری لە چالاکییەکانیدا بکات.

ئیتر هەر لە ئەنجامی ئەو پێڕۆ و پرۆگرامە تۆکمەیەی یانەکە بوو ڕاپۆرتێکی بریتانی مەترسی لە کرنەوەی ئەو جۆرە یانەو کۆمەلآنە دەربڕیوە[٤٤]. لێرەدا ڕەنگە هۆکاری مەترسی دەسەلآتدارانی حکومەتی عیراقی و بریتانی لە دامەزراندنی یانەی هۆشیاری لەو کەسانەوە هاتبێ کە یادداشتەکەیان پێشکەش کردووە، یا لە ناوەکەیەوە، لە بەر ئەوەی بە هۆشیار بوونەوەی کۆمەلآنی خەڵك، کارە دزێوەکانی ئەوان دیار دەکەت و خەڵکی بەروویان هەڵدەگەڕانەوە.

---

(٤٣) سەبارەت بە ناوەڕۆکی سوێندەکە ئەوا سەرچاوەکان باسی لێوە ناکەن، بەلآم ڕەنگە لە ناوەڕۆکی سوێندی کومەڵەو یانەکانیتر جیاواز نەبێت کە سوێندیان بە قورئان و ئالآی کوردستان و خەنجەری کوردی دەخوارد.

(٤٤) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٦.

- **یانەی سەرکەوتن:**

کوردە ناودارەکانی دانیشتووی شاری بەغدا بە دەست پێشخەریی مەعروف چیاووك لە سەر ئەوە ڕێکەوتن کە لە ٩ی شوباتی ١٩٣٠ یاداشتێك پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی عیراقی بکەن بۆ وەرگرتنی ڕەزامەندی کردنەوەی یانەیەك بۆ کوردەکان. ئیتر لە دوای هەوڵ و کۆششێکی زۆرو ماوەیەکی زۆر وەزارەتی ناوخۆ بە نووسراوی ژمارە(٦٨٩٥) لە ٢٠ی مایسی ١٩٣٠ بڕیاری کردنەوەی یانەکەی داو مافی ئیمتیازیشی بە مەعروف چیاووك دا[٤٥].

دەرئەنجام لە ڕۆژی ٣٠ی مایسی ١٩٣٠ لە ڕێ و ڕەسمێکی فراوان و بە ئامادەبوونی ژمارەیەکی زۆری جەماوەری لە گشت چین و توێژاڵەکانی کۆمەڵ لە سینەمای ڕۆیاڵ لە شاری بەغدا یانەی سەرکەوتن کرایەوەو، لە هەڵبژاردنێکی دیموکراتیانە دەستەی بەڕێوەبردنی یانەکە هەڵبژێردران کە پێك هاتبوون لە: ئیبراهیم حەیدەری سەرۆکی یانە، مەعروف چیاووك باوەڕپێکراوی یانەو، ئەندامیەتی محەمەد ئەمین زەکی، مەحموود جەودەت، ئەحمەد ئاغای کەرکوکی، عەبدوڵڵا لوتفی، خەلەف شەوقی داودی و محەمەد عارف ئەفەندی[٤٦]. ئامانجی یانەی سەرکەوتن پێشکەش کردنی

---

(٤٥) ئەحمەد باوەڕ، کۆمەڵەی یانەی سەرکەوتن، چاپی یەکەم، چاپخانەی و ئۆفسێتی تیشك، کەلار، ٢٠٠٤، ل ٦٤.

(٤٦) ئەحمەد باوەڕ، کوردستان وچالاکی کۆمەڵە و ڕێکخراوە کوردی‌یەکان لە ساڵانی ئینتدابی بەریتانیادا ١٩٢٠-١٩٣٢، چاپی یەکەم، سلێمانی، ١٩٩٨،ل ل٤٦-٤٧؛ غفور میرزا کریم، کردنەوەی یانەی سەرکەوتن لە بەغدا چۆن لە سلێمانی دەنگی دایەوە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە(٩٨)، ١٩٩٣، ل ٦٢. بەپێی پەیڕەوی یانە هەر نۆمانگ جارێك یانەی سەرکەوتن ئەندامانی خۆی تازە دەکردەوە، ئەوەتە لە ٣ی

خزمەتگوزاری بوو بۆ ئەو کوردانەی کە سەردانی شاری بەغدایان دەکرد، لەگەڵ هاوکاریو کارئاسانی بۆ قوتابییانی کورد کە دەهاتنە بەغدا بە مەبەستی تەواوکردنی خوێندن، ئەوە سەرەڕای بەستنی کۆڕو سیمیناری هەفتانە[٤٧].

شیاوی باسە لە پەیڕەوی ناوخۆی یانەی سەرکەوتن دا هاتبوو کە یانە لەگەڵ سیاسەتدا تێکەڵاو نابێت، بەڵام بە تێپەر بوونی کاتو هاتنە ناوەوەی ئەندامانی تازە کار بەو خاڵە نەکراو لای دا بەلای کاری سیاسییەوە[٤٨]. هەر بۆیە لە لایەك کەوتە یارمەتی دانی کۆمەڵەی خۆیبوونو[٤٩]، لە لایەکی دیکەوەش هەوڵدان بۆ یەکخستنی خەباتی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان لە نێوان بادینانو سۆران[٥٠]. ئەگەرچی لەو هەوڵدانەیاندا سەرکەتوو نەبوو بە هۆی ئاشکرا بوونیان لە لایەن لێپرسراوانی حکومەتەوە، کەچی کارەکەیان گرنگی خۆی هەبووە، لەبەر ئەوەی بە گرێدانی خەباتی هەر دوو بەشی بادینان و

نیسانی١٩٣١ جارێکیتریش هەڵبژاردن کرایەوە ئەمانە هەڵبژێردران: ئەمین زەکی بەگ سەرۆك، مەعروف چیاووك، ئەحمەد ئەفەندی هەولێری، عەبدوڵلاّ عەلی ئاغا، ئەمین ڕەواندزی و ژمارەیەکی دی. شاکر فەتاح، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٢.

(٤٧) د. ئیسماعیل شوکر ڕەسول، ڕۆڵی رامیاری و ڕۆشنبیری مەعروف چیاووك، ل ١٤.

(٤٨) غفور رشید داراغا، یانەی سەرکەوتنی کوردان و چەند دێڕێك، گۆڤاری دەنگی مامۆستا، ژمارە(١) حوزەیرانی ١٩٧٢، ل ١٧.

(٤٩) عەقید بەکر عەبدولکەریم حەوێزی، گەشتێك بە کۆماری مەهابادا، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل ٧. ←

(٥٠) عەلائەدین سەجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٢.

سۆران هێزێکی بەرگری زۆری بۆ کورد دادەمەزراندو ئاستەنگێکی گەورەی بۆ حکومەت دەنایەوە[(٥١)].

ماوە بڵێین سەدای کردنەوەی یانەی سەرکەوتن لە ناوەوەو دەرەوەی کوردستان دەنگی دایەوە لە ڕێگای ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا، هەر بۆیە زاری کرمانجی لە ژمارە(٢٣)دا ئاماژەی بۆ کردنەوەی یانەکە کردووە لەگەڵ تەواوی ئامانج و بەرنامەکانی[(٥٢)]. هەروەها ڕۆژنامەی ئەل ئەحراریش(بەیروت) لە ژمارە(١٤٨٧)دا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە یانەی سەرکەوتن بنکەیەکی سەرەکی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستانە لە تورکیا، سوریا، عیراق‌و ئێرانداو کار بۆ ڕزگار کردنی کوردستان‌و هێنانەدی دەسەڵاتێکی سەربەخۆ دەکات[(٥٣)]. یانەی سەرکەوتن لە کارەکانیدا بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام بوو، بەوەش ڕۆڵ‌و جێ پەنجەی دیاری خۆی لە سەر ڕەوتی خەباتی کوردی نواند.

- پارتی پێشکەوتن(حزب التقدم):

پارتی پێشکەوتن لە تشرینی یەکەمی ١٩٢٥ لە سەر دەستی عەبدولموحسن سەعدون (١٨٨٠-١٩٢٩) وەکو پارتێکی حکومی‌و یەکەمین پارتی پەرلەمانی لە عیراق بە شێوەیەکی ئاشکرا هاتە دامەزراندن، کە ئەندامانی تەنیا لە ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەران‌و

---

(٥١) محەمەد عەبدوڵلا کاکەسوور، ڕۆڵی سیاسی و کەلتوریی ئەفسەرانی کورد لە بزاڤی کوردایەتی کوردستانی باشوردا (١٩٢١-١٩٤٥) چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٦٦.

(٥٢) زاری کرمانجی، ژمارە(٢٣) حزیران ١٩٣٠، ل ١٣-١٦، سەرچاوەی پێشوو.

(٥٣) کۆنێ ڕەش، جمعية خويبون، الطبعة الاولى، مؤسسة موكريان للطباعة و النشر، اربيل، ٢٠٠٠، ص ١٣١.

خاوەن پلەو پایە کارگێڕییەکان پێك هاتبوون[٥٤]. هاو سۆزی سەرۆکی پارتی پێشکەوتن بۆ کوردو داننان بە مافەکانی کاریگەری کردە سەر ئەندامە کوردەکانی ناو ئەنجومەنی نوێنەران کە لە ساڵی ١٩٢٦ ببنە ئەندام لەو پارتە وەکو: ئیبراهیم یوسف، عەبدوڵلا موخلیس بەگ، شێخ حەبیب تاڵەبانی، نەشئەت ئیبراهیم ئەفەندی، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو ئەوانی دی[٥٥]. لێرەشدا لە بەڵگەنامەیەکی بریتانیدا ئاماژە بۆ ئەوە کراوە کە عەبدولموحسن سەعدونی سەرۆك وەزیرانی عیراق لەگەڵ هەر یازدە ئەندامە کوردەکەی ئەو پارتە کۆبۆتەوە لە شوباتی ١٩٢٦ و باسیان لە پێشکەش کردنی یاداشتێك کردووە کە پێشکەشی حکومەت کراوە سەبارەت بە زیاتر ساغ کردنەوەو دیاری کردنی عیراقی عەرەبیو کوردی، بەڵام هەر لە بەڵگەنامەکەدا هاتووە کە لە هەوڵەکەیان سەرکەوتنیان بە دەست نەهێناوە، بەڵکو کۆسپی زیاتریان خستۆتە بەردەم کێشەی کوردی[٥٦]. جێگای ئاماژە بۆ کردنە کە پارتی پێشکەوتن لە چالاکییەکانی بەردەوام بوو تا مارتی ١٩٣٠ لە سەر گۆڕەپانی سیاسیی عیراقیدا[٥٧].

---

(٥٤) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية دراسة تاريخية متواضعة عن الاحزاب السياسة التى تكونت في العراق بين العامين ١٩١٨-١٩٥٨، الطبعة الاولى، بيروت ، ١٩٨٠، ص ٨٥.

(٥٥) عبدالفتاح على يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص ٢٧.

(٥٦) نفس المصدر، ص ٩٣.

(٥٧) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، ص ٩٣.

- **کۆمەڵەی بووژانەوەی قوتابخانەیی(جمعیة النهضة المدرسیة):**

ئەو کۆمەڵەیە لە لایەن ژمارەیەك قوتابی بە هاوکاری مامۆستای مێژوو ئەنیس زەکەریا نسوولی لە یەکێك لە قوتابخانەکانی شاری مووسڵ بەسەرۆکایەتیی عەلی حەیدەر سلێمان(٥٨) دامەزرا و ڕۆڵێکی

---

(٥٨) عەلی حەیدەر کوڕی سلێمان بەگ کوڕی عەلی بەگی سیلاحشۆڕە و لە ٤ی مارتی ١٩٠٥ لە ڕەواندز لە دایك بووە لە نەوەی میرانی سۆرانە. ناوبراو بە هۆی بەندکردنی باوکییەوە کە تۆمەتی کوشتنی ئەفسەرێکی عوسمانی کرابووە ئەستۆ لەگەڵ دایکی‌دا دەچێتە مووسڵ لای خزمەکانیان، بەلاّم دوای چوار ساڵ بەندی و ئازاد بوونی باوکی لەگەڵ دایکی دەگەڕێتەوە ڕەواندز. مانەوەی عەلی حەیدەر لە ڕەواندز زۆری پێناچێت، لە بەر ئەوەی ماڵی باپیرانی لە مووسڵ داوای ئەوەی لێدەکەن بچێتەوە ئەوێ لەگەڵ ئەواندا بژی. هەر بۆیە لە مووسڵ دەنێردرێتە بەر خوێندنی سەرەتایی، بەلاّم بە هۆی سەرهەڵدانی جەنگی یەکەمی جیهانی لە خوێندن دادەبڕێت و دوای جەنگیش لە ١٩١٨ دەگەڕێتەوە ڕەواندز. کەچی جارێکی‌تریش دەچێتەوە مووسڵ و لە وێشەوە لەگەڵ باپیرەی دەچێتە حەلەب. بە گەڕانەوە بۆ مووسڵ دەست دەکاتەوە بە تەواوکردنی خوێندنەکەی و لە ساڵانی (١٩٢١- ١٩٢٢) خوێندنی سەرەتایی تەواو دەکات. لە قۆناغی ئامادەیی(کۆمەڵەی ڕابوونی قوتابخانەیی) دادەمەزرێنی، هەروەها لەگەڵ ئەوەش هەڵدەستێ بە دامەزراندنی بازنەیەکی بچووك لە قوتابییان کە بلاّوکراوە لە ناو مووسڵ بلاّودەکەنەوە و نامە ئاراستەی ئەندامانی ئەنجومەنی دامەزراندن دەکەن. عەلی حەیدەر قۆناغی ئامادەیی بە پلەی یەکەم تەواو دەکات و ڕەوانەی زانکۆی ئەمەریکی لە لوبنان دەکرێت. لە لوبنان کۆمەڵەی قوتابییانی عێراقی کە قوتابیانی قۆناغی یەکەمین دروستیان کردبوو بۆ مەبەستی پارێزگاری لە وڵات و ڕزگارکردن لەگەڵ یانەی (المنشیء العراقی). دوای تەواو کردنی قوتابیانی قۆناغی یەکەم عەلی حەیدەر سەرکردایەتی کۆمەڵەکە و یانەکە دەگرێتە ئەستۆ. ناوبراو دوای تەواو کردنی خوێندنی لە ١٩٣٠ دەگەڕێتەوە عێراق و ژمارەیەك پلە و پایە گرنگ لە ناو حکومەت وەردەگرێت و دواتریش خانەنشین دەکرێت تا لە١٠ی ئەیلولی ١٩٩١ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات. محمود شکحان الدلیمي، علی حیدر سلیمان، نشاطه الثقافي و دوره السیاسي في العراق حتی العام ١٩٦٨، رسالة ماجستیر غیر منشورة، کلیة التربیة جامعة بغداد، بغداد ، ٢٠٠٢؛ فەخری

کاریگەری بینی لە کاتی ڕاوەرگرتنەکەی کێشەی مووسڵ دا لەسەر لێژنەکەو خەڵکی ئەو شارەدا، کە جەختییان لە سەر ئەوە دەکردەوە مووسڵ بەشێکە لە عیراقو جیا نابێتەوە(٥٩).

سیلاحشۆڕ، ئاوڕێك لە نەزهەتی شاعیر و شاری ڕواندز، لە ژێر چاپکردندایە، ل ٢٨.

(٥٩) فؤاد حسين الوكيل، جماعة الاهالي في العراق ١٩٣٢-١٩٣٧، الطبعة الثالثة، دار الشؤون الثقافة العامة، بغداد، ١٩٨٦، ص ٩٣؛ عبدالفتاح على البوتاني، الحياة الحزبية في الموصل، ص ٦٩.

تەوەری دووەم

ڕۆڵ و چالاکیی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵەو ڕێکخراوەکانی قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقدا(١٩٣٢ – ١٩٣٩)

لە قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقی ژمارەیەك کۆمەڵەو ڕێکخراو لە کاری سیاسیی دابوون کە هەندێکیان درێژە پێدەری قۆناغی بەر لە خۆیان بوون‌و، هەندێکی‌تریش تازە دامەزرا بوون، جا بۆ ئەوەی ڕۆڵ‌و چالاکییەکانی ڕەواندزییەکان لەو کۆمەڵەو ڕێکخراوانە ئاماژە بۆ بکەین یەکە یەکە باسیان لێوە دەکەین.

- **کۆمەڵەی برایەتی:**

کۆمەڵەی برایەتی لە سەر دەستی ژمارەیەك نیشتمانپەروەری کورد لە شاری سلێمانی بە شێوەیەکی نهێنی لە ساڵی ١٩٣٧ هاتە دامەزراندن[٦٠]، کە دەستەی دامەزرێنەرانی ئەو کۆمەڵەیە لە شێخ

---

(٦٠) سەبارەت بە مێژووی دامەزراندنی کۆمەڵەی برایەتی بیروڕای جیاواز و دژیەك لە سەرچاوە مێژوویەکاندا بەدی دەکرێت . لە وانە مەلا ئەسعەدی مەحوی ئاماژە بۆ مارتی ١٩٣٧ دەکات. کەریم زەند ئاماژە بۆ پایزی١٩٣٧ دەکات و نووری شاوەیسیش لە یاداشتەکانی ساڵی ١٩٣٨ بە ساڵی دامەزراندنی دادەنێت . مەلا ئەسعەد مەحوی، دیوانی ئەسعەد مەحوی، کۆکردنەوە و ئامادە کردن و لەسەر نورسینی: د. عەبدوڵلا ئاگرین، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بلاّوکرنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٧؛ کەریم زەند، گەشتی زەند، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤،ل ١٣٨؛ نوری شاویس، من مذكراتي، دون مكان و سنة الطبع، ص ١٦؛ کەیوان ئازاد ئەنوەر کۆمەڵەی برایەتی و حەمە ڕەشید خانی بانە، بەشی یەکەم، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (١٦٨٩) سلێمانی، ١٩٩٨/٩/٢، ل٦.

لەتیفی کوڕی شێخ مەحمود جێگری سەرۆك، مەلا ئەسعەدی مەحوی کارگێڕی کۆمەڵەو جێگری دووەم، ئیسماعیل حەقی شاوەیس، محەمەد سەدیق شاوەیس، شێخ لەتیفی دانساز، حەمە بۆر، محەمەد ئەمین مەنگوڕی‌و چەندانی‌تر پێك هاتبوون[٦١]. کۆمەڵە لە پێناو هێنانەدی ئامانجەکانی بیروباوەڕی بە کاری سیاسیی‌و لە هەمان کاتیش چەکداریش هەبوو، هەر بۆیە گەلێك کاری توندی‌و تیژی ئەنجامدا[٦٢]. لە بەر ئەوەی یەکێك لە ئامانجە سەرەکییەکانی کۆمەڵەی برایەتی ڕزگارکردنی کوردو کوردستان بوو[٦٣].

کاری ڕێکخراوەیی کۆمەڵەی برایەتی لە سەرەتادا لە شاری سلێمانی قەتیس مابوو، بەلاّم بە تێپەربوونی کات لقی لە شارەکانی بەغداو کەرکوك‌و کۆیە کردەوە[٦٤]. هەروەها لە ڕێگای سەرکردەکانییەوە گەلێك نیشتمانپەروەری تریان خزاندە ڕیزەکانی کۆمەڵەکەوە بۆیە بە دوور نازانرێ کە لە ڕێگای ئیسماعیل حەقی شاوەیسەوە ئەمین ڕەواندزی‌و حوسێن حوزنی موکریانی هێنرابنە ڕیزەکانی کۆمەڵەی برایەتییەوە[٦٥]. ماوە بڵێین کۆمەڵەی برایەتی لە کارو چالاکییەکانی ماوەیەك بەردەوام بوو، بەلاّم بە هۆی ئاشکرابوونی لە لایەن حکومەت و پەراگەندەکردنی هەندێك لە ئەندامەکانی بۆ

---

(٦١) د. عبدالستار طاهر شریف، المصدر السابق، ص ٩٢؛ کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٠.
(٦٢) نوری شاویس، المصدر السابق، ص ١٦.
(٦٣) د. عبدالستار طاهر شریف، المصدر السابق، ص ٩٢.
(٦٤) فواد عارف، المصدر السابق، ص ١٣٦.
(٦٥) د. اسماعیل شکر رسول، اربیل... ، ص ١٣٤.

کاری کارگێڕی لە لایەكو، ناكۆكی ناوخۆی کۆمەڵەو هاتنە مەیدانی پارتی هیوا لە لایەکی دی کۆمەڵەی برایەتی لە کار خست(٦٦).

- کۆمەڵەی دارکەر(٦٧):

بۆشایی کاری ڕێکخراوەیی سیاسیی لە کوردستان بە تایبەتیو تەوژمی بیری نەتەوەیی جیهانی بە گشتی هاندەری قوتابیانی قۆناغی ناوەندیو ئامادەیی بوو بۆ دامەزراندنی کۆمەڵەیەك تا لە ڕێگای ئەو کۆمەڵەوە مافە ڕەواکانی گەلی کوردستان بە دەست بهێنن(٦٨). لە بەر ئەوەی لەو کاتەدا قوتابیانی کورد لە قۆناغەکانی خوێندن مێژووی ئەوروپایان دەخوێند و کەوتبوونە ژێر کاریگەرییەوە، بۆیە ئەوانیش کەوتنە خۆ تا بەشێوەی ئەوروپییەکان بتوانن لە ڕێگاری کاری ڕێکخراوەیی دەوڵەتێکی کوردستانی یەکگرتوو دابمەزرێنن(٦٩).

---

(٦٦) شیاوی باسە هەندێك لە ئەندامانی کۆمەڵەی برایەتی پێیان وایە کە کۆمەڵە تا ساڵی ١٩٤٣-١٩٤٤ هەبوەو چالاکیی نوانـدوە. ئەسـعەدی مـەحوی، سەرچـاوەی پێشوو، ل ٨؛ نوری شـاویس، المصـدر السـابق، ص ١٨؛ کـەریم زەنـد، لـە ژیـانی وەزیفیمدا یەك ڕۆژ مۆڵەتم وەرنەگرتووە، گۆڤاری گلاوێژی نوێ ، سلێمانی، ژمـارە(١٥)، ساڵی دووەم، ئابی ١٩٩٩، ل ٦٠.

(٦٧) دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی دارکەر لە ژێر کاریگەری ناوی کۆمەڵـەی کاربۆنـاری ئیتالی ئەو ناوەیان لە کۆمەڵەکەیان نا. لەبەر ئەوەی کۆمەڵەی کاربۆناری ئیتالی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم لە ئیتالیا دامەزرابوو و، کاری بۆ ڕزگاری ئیتالیا لە دژی داگیرکەر دەکرد. ئەوانیش مێژووی ئەو کۆمەڵەیان خوێندبۆوە و کەوتبوونە سەر بیری ئەوەی بەشێوەی ئەوان کوردستان ڕزگار بکەن. نەجاتی عەبـدوڵا، حزبـی هیوا ١٩٣٩- ١٩٤٥ دوو ڕەوت، یـەك کۆتـایی، گۆڤـاری رابـوون، ژمـارە(٢٦) ، لەندەن، ١٩٩٩، ل ٥٩.

(٦٨) نوری شاویس، المصدر السابق، ص ١٨.

(٦٩) د. اسماعیل شکر رسـول، اربیـل... ، ص ١٣٤. دانـانی کتێبـە مێژوویيـەکان ژمارەیەك مامۆستا پێی هەڵدەستان و دەیـان نووسـیەوە لـە وانـە عـەلی حەیـدەر سلێمان درای دەرچوونی لە خوێندنی و گەڕانەوەی بۆ عێراق دوو کتێبی بـە نـاوی

ئیتر هەر لە ئەنجامی ئەوانە بوو کۆمەڵەی دارکەر بە دەستپێشخەریو بیرۆکەی یوونس ڕەووف(دڵدار)[(٧٠)] و بە هاوکاری پۆلێك لە قوتابییانی قۆناغی دواناوەندی لە ساڵی ١٩٣٧ لە کەرکوك هاتە دامەزراندن[(٧١)]. کۆمەڵەی دارکەر ئەگەرچی پەیڕەوو پرۆگرامێکی نووسراوو داڕێژراوی نەبوو، بەلاّم زوو توانی لقی خۆی لە

(مێژووی شارستانیەتی ئەوروپی) و (مێژووی ئەوروپای نوێ)وە نووسی. زبیر بلال اسماعیل، علی حیدر سلیمان من رواد الحركة الاصلاحية و الفكرية في العراق، مجلة زاگرۆس، العدد (١١)، ٢٧ تشرين الثاني/١٩٩٧، ص ٢٧.

(٧٠) یونس ڕەئوف(دڵداری شاعیر) لە بنەماڵەی خادم سەججادەی کەرکوکە و لە ساڵی ١٩١٧ لە کۆیە لە دایك بووە، هەر لە شاری کۆیە خوێندنی سەرەتایی تەواوکردووە، دواتریش خوێندنی ئامادەیی لە کەرکوك و کۆلیژی مافی لە شاری بەغدا تەواو کردووە. دڵدار خاوەنی سروودی(ئەی ڕەقیب)ە و، ڕۆڵی کاریگەری بینیوە تا لە ١١ی تەشرینی دووەمی ١٩٤٨ لە شاری هەولێر کۆچی دوایی کردووە. کريم شارەزا، المناضل القومي و الشاعر المجدد(دلدار) ١٩١٧-١٩٤٨، جريدة خەبات، العدد(١٠٠١) ١٠/ ١٠/ ٢٠٠٠.

(٧١) سەبارەت بە مێژوو و شوێنی دامەزراندنی کۆمەڵەی دارکەر زانیاری جیاواز و دژ بە یەك هەیە لە ناو سەرچاوە مێژوویەکاندا. سەرەتا سەرچاوەکان بە تێکڕا ساڵی ١٩٣٧ بە ساڵی دامەزراندنی کۆمەڵەی دارکەر دادەنێن ، بەلاّم نووری شاوەیس لە یاداشتەکانی ئاماژە بۆ ساڵی ١٩٣٨ دەکات. سەبارەت بە بیرباوەڕە جیاکانی شوێنی دامەرزاندنیشی دابەش دەبن بۆ سێ گروپ. گروپی یەکەم دەڵێن لە شاری هەولێر دامەرزاوە. گروپی دووەم کە د. موکەرەم تاڵەبانی‌یە دەڵێت: لە شاری کەرکوك دامەزراوە. گروپی سێیەمیش شاری سلێمانی بە شوێنی دامەزراندنی دادەنێن. د.اسماعيل شكر رسول، اربيل ....، ص ١٣٤ومابعدها؛ صالح الحيدري، مختارات من مذكرات صالح الحيدري، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة الثقافة ، سليمانية، ٢٠٠٤، ص ١٩ ؛ نوري شاويس، المصدر السابق، ص ١٨؛ فيصل الدباغ، اضواء على كتاب...، ص ٦٩؛ د. موکەڕەم تاڵەبانی، کۆمەڵەی دارکەر و پارتی هیوا چۆن دامەزران؟!!، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە (٥٢)، بەغدا، ١٩٩٣، ل ل ١٨-٢٢؛ کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٠؛ نەجاتی عەبدوڵا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.

شارەکانی کەرکوك، سلێمانی، کۆیە، کفری، شەقلاوە، چەمچەماڵ، بەغدا و خانەقین بکاتەوە[(٧٢)].

کۆمەڵەی دارکەر یەکەمین کۆنگرەی خۆی لە حوزەیرانی ١٩٣٨ لە باخچەی(ام الربیعین) لە شاری کەرکوك سازدا و، لە کۆنگرەکەدا بیری لە فراوان کردنی چالاکییەکانی کردەوە، بۆ ئەو مەبەستەش ناوی هەندێ لە پیاوە ناودارەکانی کوردییان تاووتۆ کرد وەکو محەمەد ئەمین زەکی، مەعروف چیاووك و ڕەفیق حلمی تا بیکەن بە سەرۆکی کۆمەڵەکە[(٧٣)] . ئیتر لە ئەنجامی ئەوەدا ئەندامانی دارکەر بە تێکڕای دەنگ ڕازی بوون لە سەر ئەوەی کە پەیوەندی بە کەسایەتی ناودارو نیشتمانپەروەری کورد ڕەفیق حلمی‌یە وە بکرێت. کۆنگرەی ئەو جارەی کۆمەڵەی دارکەر بە ئامادەبوونی رەفیق حلمی لە هاوینە هەواری شەقلاوە لە بێستانی جەمیل میران[(٧٤)] دا بەستراو بڕیاری ئەوە درا کە

---

(٧٢) د. موکەڕەم تاڵەبانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩؛ نوری شاویس، المصدر السابق، ص ص ١٨-١٩.

(٧٣) د. موکەڕەم تاڵەبانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠-٢١.

(٧٤) جەمیل میران، کوڕی ڕەشید کوڕی مستەفا میرانە و، لە ساڵی ١٩٢٢ لە شەقلاوە لە دایك بووە. خوێندنی سەرەتایی هەر لەوێدا تەواو کردووە و دواتریش ناوەندی و دواناوەندی لە هەولێر و کەرکوك خوێندوە. ناوبراو ساڵی ١٩٤٥ کۆلێژی مافی لە زانکۆی بەغدا تەواوکردووە و دواتریش گەلێك پلەوپایەی کارگێڕی وەرگرتووە وەکو بەڕێوەبەری ناحیە و قائیمقامی شارۆچکە" تا لە ساڵی ١٩٦٣خانەنشین کراوە. جەمیل میران یەکێك بووە لە ئەندامانی دامەزرێنەری پارتی هیوا هەر بۆیە باخچەکەی خۆی بۆ تەرخان کردوون لە کاتی بەستنی یەکەمین کۆنگرەیان. ماوەبڵێین ناوبراو لە مانگی ئەیلولی ١٩٩٥ لە هەولێر کۆچی دوایی کردووە. دیمانەیەك لەگەڵ دوکتۆر نیاز جەمیل میران پزیشك لە وەزارەتی تەندروستی حکومەتی هەرێمی کوردستان لە ٢٤ی تەمووزی ٢٠٠٥، هەولێر.

پەرە بە کارەکانیان بدەنو ناوی کۆمەڵەی دارکەریش بە پارتی هیوا بگـــــــۆڕن[٧٥].

ئەگەرچی لە سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بۆ کردنەوەی لقی کۆمەڵەی دارکەرو چالاکییەکانی لە ڕەواندز نەکراوە. بەڵام دوور نی‌یە کە لقی کۆمەڵەی دارکەرو چالاکییەکانی لە ڕەواندزیش هەبووبێت، لە بەر ئەوەی قوتابییانی ڕەواندزیش بە چەشنی شوێنەکانیتر کە قوتابخانەی ناوەندی تیادا نەبوو، بۆیە دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتاییان ڕوویان لە شارەکانی هەولێرو کەرکوك دەکردو لە کاتی پشووی نیوەی ساڵو هاوینیشدا کە دەگەڕانەوە بیروباوەڕی ئەو ناوچانەیان بۆ ڕەواندز دەگوێزایەوە کە هەر وەکو لە دواتردا لە پارتی هیواش لێیان دەبینین.

- پارتی هیوا:

دوای ئەوەی ئەندامانی دارکەر هاتنە سەر بیری فراوان کردنی ڕێکخستەکانیانو ناوی کۆمەڵەکەیان گۆڕی بە ناوی پارتی هیواوە[٧٦]. ئیــتر ئەو پارتە لە سەر پاشماوەی ڕێکخستنەکانی کۆمەڵــــەی دارکەرەوە لە ساڵی ١٩٣٩ هاتە دامەزراندن[٧٧].

---

(٧٥) فیصل الدباغ، اضواء علی کتاب...، ص ٧٢. شیاوی باسە لێرەدا نووری شاوەیس سەبارەت بە شوێنی بەستنی ئەو کۆنگرەیە بیروڕای جیاوازی هەیە کە دەڵێت: لە یەکێك لە ئوتێلەکانی شاری کەرکوك بەسترا. نووری شاویس، المصدرالسابق، ص ٢١.

(٧٦) ناوی کۆمەڵەکەیان ناونا بە ناوی کۆمەڵەی(هێڤی)یەوە کە یەکێك بوو لەو کۆمەڵە سیاسیانەی لە ساڵی ١٩١٠ پۆلێك قوتابیانی کورد لە ئەستەمبوڵ دایانمەزراند. بۆ زیاتر زانیاری لە سەر کۆمەڵەی هێڤی بڕوانە: بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١؛ د. عبدالستار طاهر شریف، المصدر السابق، ص٣٨.

(٧٧) سەبارەت بە مێژووی دامەزراندنی پارتی هیوا بیروڕای جیاواز هەن، هەندێك بۆ ساڵی ١٩٣٧ی دەبەنەوە. هەندێکیتر بۆ ساڵی ١٩٣٨، ئەوانەی تریش بۆ ساڵی ١٩٣٩ و ١٩٤١ی دەبنەوە. د. عبدالستار طاهر شریف، تاریخ الحزب الشوري

پارتی هیوا وەکو تاکە پارتێکی سیاسیی سەر گۆڕەپانی سیاسیی ئەو کاتە لە باشووری کوردستان هەر زوو توانی پەرە بە ڕێکخستنەکانی خۆی بدات‌و سەرجەم چین‌و توێژاڵە جیاجیاکانی کۆمەڵ لە پارێزەر، مامۆستا، پزیشك، ئەفسەر، سەربازو ژمارەیەك سەرۆك هۆزی کوردی لە خۆی کۆبکاتەوە کە دەتوانیین ناوی ئەوانە بهێنین: ڕەفیق حیلمی، تۆفیق وەهبی، مەعروف چیاووك، ئەمین ڕەواندزی، ئیسماعیل حەققی شاوەیس، عزەت عەبدولعەزیز[(٧٨)]، مستەفا خۆشناو[(٧٩)]، محەمەد قودسی[(٨٠)] ماجید مستەفا، شێخ

الکردستانی، بغداد، ١٩٧٨، ص ص ١٦-١٧؛ کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٠؛ نوری شاویس، المصدر السابق، ص ٢٠-٢١؛ د.موکرم طالبانی، حزبی هیوا، ص ص ٥١-٥٢؛ تاریق جامباز، لاپەرەیەکی شاراوە لە مێژووی (حزبی هیوا) لە هەولێر، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(١) ، ئابی ١٩٩٧، ل ل ٢٥-٣١.

(٧٨) عزەت عەبدولعەزیز، لە ساڵی ١٩١١ لە ئامێدی لە دایك بووە و چۆتە ڕیزی سوپای عێراقی تا پلەی سەربازی بەرز بۆتەوە بۆ رەئیس ڕوکنی یەکەم، ناوبراو ئەندامی پارتی هیوا بووە و، بەشداری لە شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥)ی بارزان کردووە و ئەندامی هەیئەتی ئازادی بووە. پاشان لە تەك مستەفا بارزانی چۆتە ڕۆژهەلاتی کوردستان و بەشداربووە لە کۆماری کوردستان. دوای گەڕانەوەشی بۆ عێراق بەندکراوە، کە سەرئەنجام لەگەڵ هەر سێ هاوڕێکەی‌تری مستەفا خۆشناو، خەیروڵلا عەبدولکەریم، محەمەد قودسی لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٤٧ لە سێدارە دراون. فەیسەڵ دەباغ، حزبی "هیوا" و شۆڕشی " ١٩٤٣-١٩٤٥" ی بارزان، چاپی یەکەم، بلاوکردنەوەی دەزگای راگەیاندنی گولان، هەولێر ١٩٩٧، ل ل ٢٧،٥٨،٧٦،٨٠،١٢٤.

(٧٩) مستەفا خۆشناو، لە ساڵی ١٩١٢ لە بێتواتە لە دایك بووە، لە تەمەنی منداڵی‌دا باوکی کۆچی دوایی کردووە، لای کەریم ئاغای راجید ئاغای حەوێزی پەروەردەکراوە. ناوبراو ئەندامی پارتی هیوا بووە دواتریش بەشداری لە شۆڕشی (١٩٣٤-١٩٤٥)ی بارزان کردووە، لە پاشانیش چۆتە ڕیزی هێزی کۆماری کوردستان و بە شداریی لەشەڕەکاندا کردووە تا ئەوەی کۆتایی بە کۆمار هاتووەو گەڕاوەتەوە عێراق و بەندکراوە، کە سەرئەنجام لەگەڵ هەر سێ هاوڕێکەی‌تری عزەت

عەبدولقادر بەرزنجی‌و زۆر کەسی دیکە[٨١]. هەروەها پارتی هیوا سەرکەوتنی بەر چاوی بە دەست هێنا لە کردنەوەی لقەکانی لە شارو شارۆچکەکانداو تەنانەت پەلی بۆ شاری بەغدای پایتەخت‌و پارچەکانی دیکەی کوردستانیش نا[٨٢].

ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە باسی لێوە بکەین ڕۆڵ و چالاکی ڕەواندزییەکانە لە پارتی هیوا دا کە بیرو بۆ چوون‌و ڕێکخستنەکانی لە ڕێگای قوتابییانەوە لە هەولێرو شارەکانی دیکە بۆ ئەوێ دەگوازرایەوە[٨٣]. هەر بۆیە لەو ناوچەیەشدا لقێکی پارتی هیوا لە ١٩٣٩ کرایەوە و دەستی بە کارەکانی کردووە کە چین و توێژاڵێکی زۆری ڕەواندزی لە خۆی کۆکردۆتەوە و لە لایەن سەعدوڵڵا وە سەرپەرشتی کراوە کە ئەندامەکانی پێك هاتبوون لە: ئەمین

عەبدولعزیز، خەیروڵڵا عەبدولکەریم، محەمەد قودسی لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٤٧ لە سێدارە دراون. محەمەد عەبدوڵڵا کاکە سوور، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٦.

(٨٠) محەمەد مەحمود قودسی، لە ساڵی ١٩٢٢ لە قودس لە دایك بووە هەر بۆیە نازناوی قودسی خراوەتە پاڵناوی، لەگەڵ دامەزراندنی پارتی هیوا بۆتە ئەندام، ساڵی ١٩٤١ بۆتە جێگری ئەفسەری ئیعاشە و بەشداری لە شۆڕشی(١٩٤٣-١٩٤٥)ی بارزان کردووە، لە پاشان چۆتە پاڵ هێزەکانی کۆماری کوردستان. دوای گەڕانەوەشی بۆ عێراق بەند دەکرێت و لەگەڵ هەرسێ لە هەڤاڵانی مستەفا خۆشناو، عزت عەبدولعزیز، خەیروڵڵا عەبدولکەریم لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٤٧ لە بەغدا لە سێدارە دەدرێن. محەمەد عەبدوڵڵا کاکە سوور، هەمان سەرچاوە، ل ١٤٦.

(٨١) د. اسماعیل شکر رسول، اربیل...، ص ١٣٧؛ منذر الموصلی، الحیاة السیاسیة و الحزبیة في کردستان، لندن، ١٩٩١، ص ٢٦٢.

(٨٢) نەجاتی عەبدوڵڵا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠.

(٨٣) تاریق جامباز، وشیاری نەتەوایەتی گەنجانی هەولێر لە کۆتایی سییەکان و ناوەڕاستی چلەکان لە نێو حزبی هیوا دا، گۆڤاری هەولێر ژمارە (١)، هەولێر، زستانی١٩٩٨، ل ٥٧-٦٦.

ڕەواندزی، میر محەمەد ئەمین دەرگەڵەیی، شێخ سلێمان مستەفا، عەبـــدولـــوەهاب محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی، ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی، مامۆستا جەلال سەعید خەیلانی، ئیبراهیم حەسەن، سەبری نەجیب نەورۆز ئەفـــەندی[٨٤]، عـــەلی عـــەبدوڵـــلا(عەلی مەکتەبە)[٨٥]، یوسف ڕەشید ئاغای کاولۆکان

---

(٨٤) سەبری نەجیب نەورۆز ئەفەندی: لە ساڵی ١٩٢١ لە ڕەواندز لە دایك بووە و لە بنەماڵەی حاجی نەورۆز ئەفەندییە کە دەگەڕێنەوە بۆ نەوەی وەستا ڕەجەبی دروست کەری تۆپەکانی سەردەمی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی(١٨١٣-١٨٣٦) . نـاوبراو خوێندنی سەرەتایی لە ڕەواندز تەواو کردووە و دواتریش ڕووی کردۆتە شاری هەولێر. لە شاری هەولێر دەچێتە ڕیزی ڕێکخستنەکانی پارتی هیواوە و ئەندامێکی کـارای ئەو پارتە بووە لە ڕەواندز. دوای هەڵوەشانەوەی پارتی هیوا ١٩٤٥ دەبێتە ئەنـدامی پارتی ڕزگاری و لە پاشانیش پارتی دیموکراتی کورد. سـاڵی ١٩٤٨ بـە سـەفەرێك ڕوودەکاتە وڵاتی میسر و لە ڕێگادا چاوی بـە قـەدری جـانی شـاعیر و بنەماڵـەی بەدرخانییەکان دەکەوێت. لە کاتی گەڕانەوەشی دیارە ژمارەیـەك بڵاوکـراوە لەگـەڵ خۆیدا دەهێنێ، بەڵام ئەوەی یارمەتی دەری دەبێت بۆ دەرباز بوونی ئەو بڵاوکراوانە، بوونی گەردەلوولێکی زۆر دەبێت لەو ڕۆژەدا لە شاری بەغدا. ساڵی ١٩٥٩ بە هۆی کاری سیاسییەوە بەند دەکرێـت و ڕەوانـەی بەندیخانـەی نـوگرە سـەلمان دەکرێـت و ماڵەکەشی بۆ خوارووی عێراق دەگوازرێتەوە. بەڵام دوای بەیاننامەی ١١ی مـارتی ١٩٧٠ دەگەڕێتەوە ڕەواندز و بە هۆی کاری میریەوە ڕەوانەی ناحیەی گەلاڵە دەکرێت ، ئیتر لە سەر کارەکەی بەردەوام دەبێت تا خانەنشـینی. نـاوبراو دوای خانەنشـینی وەکو کەسایەتییەکی ناسراوی شارەکە لە ڕەواندز دەمێنێتەوە تـا لـە ١٠ کـانوونی دووەمی ٢٠٠١ کۆچی دوایی دەکات و لە گۆڕستانی گەردەگەرد لە شـاری ڕەوانـدز بە خاك دەسپێردرێت. دیمانەیەك لەگەڵ سالار سەبری نەجیب نەورۆز ئەفەنـدی لـە ١٨ی حوزەیرانی٢٠٠٥، سۆران.

(٨٥) عەلی عەبدوڵلا ناسراو بە عەلی مەکتەبە لە کەسایەتییە ناودارەکـانی ڕەوانـدزە کە ئەندامێکی کارای پارتی هیوا بووە هەر لە سـەر ڕاسـپاردەی پـارتی هیـواش ناوبراو لەگەڵ سەبری نەجیب ئەفەندی هەڵساون بـە کردنـەوەی کتێبخانەیـەك لـە ڕەواندز لە ٦ی شوباتی ١٩٤٣ بە ناوی سەرکەوتن و دواتریش لـە سـەر ڕاسپاردەی پیرەمێردی شاعیر ناویان گۆڕیـوە بـە پێشـکەوتن. بـاوکیی هـێلین، چـاوپێکەوتن،

(وسوئاغا)[٨٦] ، سامی ڕەواندزی ، سەید عومەر سەید ئەحمەد(سەیدا عومەر)، نەجات سەعید قادر، جەلال بەگی دەرگەڵەیی‌و چەندانی‌تر[٨٧] .

ئەندامانی هیوا لە ڕەواندز هەڵساون بە دەرکردنی بڵاوکراوەیەکی دەست نووس بە ناوی کوردستان کە لەو بڵاوکراوەیەدا ئاماژەیان بۆ شۆڕشەکانی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، شێخ سەعید، شێخ مەحموود و سمکۆی شکاک کردووە[٨٨] . هەر بۆیە دەتوانرێ بووترێ کە پارتی

گۆڤاری رواندز، ژمارە(١) ، ڕەواندز، نیسانی ١٩٩٨، ل ل ٥٩-٦١. عەلی مەکتەبە ئێستاکەش لە ژیان ماوە و لە ڕەواندز ژیان بە سەر دەبات لە سەردانێکمان بۆ ڕەواندز سەردانی ناوبراومان کرد تا دیمانەیەکی لەگەڵ ئەنجام بدەین، بەلاَم بە داخەوە بە هۆی توشبوونی ناوبراو بە نەخۆشی لە بیرچوونەوە نەیتوانی هیچ شتێکمان بۆ باس بکات کە ڕەنگە زانیاریەکانی لای ئەو کەڵە پیاوە هەندێکی‌تری لە زانیاریەکانی نێو ئەو باسەی دەوڵەمەندتر بکردایە.

(٨٦) یوسف ئاغای ڕەشید ئاغای کاولۆکان ناسراو بە وسوئاغا لە ساڵی ١٩١٦ لە کاولۆکان لە دایك بووە و لە خانەی مامۆستایانی ریفی لە شاری بەغدا وەرگیراوە، کەچی لە بەر چالاکی کاری سیاسیی و ڕێکخستن لە نێو پارتی هیواوە لە خوێندن دەرکراوە. شیاوی باسە ناوبراو چەندین جار لە ئاهەنگی نەورۆز لە گەردەگەرد لە ڕەواندز وتاری سیاسیی خوێندۆتەوە. لە ساڵی ١٩٥٦ وسو ئاغا پەیوەندی بە ڕێکخستنەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان کردووە تا کۆتایی شۆڕش. ناوبراو لە ساڵی ١٩٧٦ کۆچی دوایی دەکات و لە گۆڕستانی گەردە گەرد لە شاری ڕەواندز بە خاك سپێردراوە. چالاك میرانی، ڕواندز قەڵای خەبات و کوردایەتی" بزاڤی سیاسی، ڕۆڵی کەسایەتیەکان، ڕووداو و کارەساتەکان"،چاپخانەی دیلان ، سلێمانی ، ٢٠٠٥، ل ٩٥.

(٨٧) طارق جامباز، ڕۆڵی ڕەواندزییەکان لە حیزبی هیوادا، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(٩) ، هەولێر، زستانی٢٠٠١، ل ل ٥٤-٥٩؛ دیمانەیەك لەگەڵ فەرهاد شاکر مەجرووم لە ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ئوتێل ئاشتی سلێمانی.

(٨٨) طارق جامباز ، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٥٤-٥٩؛ باوکیی هێلین، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٥٩-٦١.

هیوا له ڕەواندز ڕۆڵێکی کاریگەری بینیوە لە. هۆشیارکردنەوەی خەڵکی ناوچەکە له بزوتنەوەی ڕزگاریخوازیِ کوردستان، تا لەو ڕێگایەوە هانیان بدات له پێناو هێنانه دی ئامانجه سەرەکییەکانی پارتی هیوا کە هەوڵی بۆ دەدا. ماوە بڵێین پارتی هیوا له کارو چالاکییەکانی تاوەکو ساڵی ١٩٤٤بەردەوام بوو، کەلە و ساڵەدا دووچاری کەرت کەرت بوون هاتوو دواتریش بەیەکجارەکی ڕیکخستنەکانی هەڵوەشایەوە.

- کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی(جمعية الاخاء الوطني):

له دەرئەنجامی بەستنی پەیماننامەی ساڵی ١٩٣٠ عیراقی بریتانیو پەسند کردنی له لایەن حکومەتەوە، ژمارەیەك له پیاوە ناودارەکانی عیراقی بە مەبەستی دروست کردنی کۆمەڵەیەکی سیاسیی نەیاری حکومەت، یاداشتێکیان پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆ کرد تا ڕەزامەندی له سەر دامەزراندنی کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی بدات. ئەوە بوو وەزارەتی ناوخۆ بە نووسراوی ژمارە(١٥٤٣٥) لە٢٠ی تەشرینی دووەمی١٩٣٠ ڕەزامەندی له سەر دامەزراندنیدا و، دەستەی بەڕێوەبردنی کۆمەڵەش هەڵبژێردرا کە له: ڕەشید عالی گەیلانی (١٨٩٣-١٩٦٥)، عەلی جەودەت ئەیوبی(١٨٨٦-١٩٦٩)، دوکتۆر عەبدولئیلا حافز، یاسین هاشمی(١٨٨٤-١٩٣٧)، حیکمەت سلێمان، محەمەد ئەمین زەکی، محەمەد ڕەزا شەبیبی، حاجی عبدولواحید سوکەر و سەید موحسن کوڕی تەبیغ پێك هاتبوون[٨٩].

---

(٨٩) عبالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، ص ١١٠.

شیاوی باسە چالاکییەکانی ئەو کۆمەڵەیە بۆ ناوچەکانی کوردستان پەلی هاوێشت. سەبارەت بە ڕەواندزیش ئەوا لە ڕێگای سلێمانی بەگی سیلاحشۆڕ باوکی عەلی حەیدەر کە سەردانی شاری بەغدای کردبوو چالاکییەکانی کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی بۆ ڕەواندز گوازرایەوە و، شێخ کاکەمینی سەران کرا بە بەرپرسی لقی کۆمەڵە لە ڕەواندز و ئەحمەد کەمالیش بە سکرتێر دانرا(٩٠). لقی کۆمەڵە لە ڕەواندز توانی ژمارەیەکی زۆر لە هەموو چین و توێژاڵە جیاجیاکان لە ڕەواندز لە خۆی کۆبکاتەوە، بە هۆی بڵاوکردنەوەی پروپاگەندەی ئەوە لە ناو خەڵك ئەگەر هەر کەسێك ببێتە ئەندام لەو کۆمەڵەیە ئەوا ئەو کەسە قەرزداربێت، ماڵی خەڵکی خواردبێت، پیاوی کوشتبێت، هەر شتێکی کردبێت ئەوا حکومەت و پۆلیس بۆیان نی‌یە ئەو کەسە بگرن‌و دادگایی بکەن. لەو بارەیەوە حوسێن حوزنی موکریانی وەکو شایەتحاڵێك لە یاداشتەکانی‌دا دەڵێ:" دەبێت ئەو فێر کردن و چاوڕاوەی لە ڕەواندز کرا لە هەولێر و جێگاکانی دیکەش کرابێت، دیارە میللەت نەزان و نەدیتەیە، چتی وای لە پیاوی گەورە، کە بیست بە ڕەحمەتی دەزانن و هەر یەك لە وانەش گوناهێکی هەر لێ ڕووداوە، یان دزی کردووە، یان قەرزدارە، یان دەیەوێت ماڵی خەڵك بخوات یان خوێندارە یان خوێناویە بۆ ڕزگاری‌و پەرەی کاری خۆی بە پۆل و دەستە دەستە داخلی حزب دەبوون هەتا لە ڕەواندز هیچ دارکێش‌و سەپان‌و ماست فرۆشەکانی دێهاتانیش نەما هاتبوونە ڕەواندزو داخل بە حزب ببوون، بەڵام تێگەیشتوو تاغاو گەورەپیاوەکان گۆشەگیری چاوەنواڕی دوامینی ئەو کارە بوون، کە نەیاندەزانی چۆنەو چۆن بە پایان دەگات،

(٩٠) حسێن حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی، ل ٨.

تێکەڵ نەبوونیان جارێ پەسند کردبوو"[٩١]. واتە لێرە دەتوانرێ بووترێ، کە بەڕێوەبەرانی لقی کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی لە ڕەواندز تەنیا توانیویانە کە خەڵکی ڕەشۆکی ناوچەکە لە خۆیان کۆبکەنەوە. ئەگەر بزانیین ئەو هەموو خەڵکە لە دواتر بە یەك وتاری حوسێن حوزنی موکریانی پەرتەوازەیان کردووەو لە کۆمەڵە بونەتەوەو چالاکییەکانی لە ناوچەکە لە ناو چووە[٩٢]. کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی لە چالاکییەکانی تا ساڵی ١٩٣٥ بەردەوام بووەو ماوەتەوە[٩٣].

- کۆمەڵەی هەوڵدان بۆ نەهێشتنی نەخوێندەواری (جمعية السعي لمكافحة الامية):

ژمارەیەك لە قوتابییانی عیراقی کە لە بەیروت خوێندنیان تەواو کردبوو لە شاری بەغدا یەکتریان گرتەوە وەکو: عەبدولفەتاح ئیبراهیم، عەبدولقادر ئیسماعیل، حوسێن جەمیلو عەلی حەیدەر سلێمان. ئەمانە ڕێکەوتن لە سەر دەرکردنی ڕۆژنامەیەك بە ناوی (ئەلئەهالی)یەوە[٩٤]. هەر بۆیە ئەو کۆمەڵەیە لە دواتر بە ناوی

(٩١) د. کوردستان موکریانی، روناکی، ل ٣٧ .
(٩٢) ، هەمان سەرچاوە، ل ٣٨-٣٩.
(٩٣) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، ص ١١٢.
(٩٤) ئەل ئەهالی ، ڕۆژنامەیەکی سیاسیی ڕۆژانە بوو کۆمەڵێك لاو دەریان دەکرد کە لە لایەن(حوسێن جەمیل)ی پارێزەرەوە سەرپەرشتی دەکرا، کە یەکەمین ژمارەی لە ٢ی کانوونی دووەمی ١٩٣٢ دەرچوو. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: عبدالرزاق الحسني، تاريخ الصحافة العراقية، الجزء الاول، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٧، ص ٨٢.

ئەهالی ناویان دەرکرد. ئەندامانی ئەهالی ڕێکەوتن لە سەر دامەزراندنی(جمعية السعي لمكافحة الامية) کە یەکەمین کۆنگرەی خۆی لە ٢٥ی تەشرینی ١٩٣٣ گرێدا و دەستەی دامەزرێنەرانی لە جەعفەر ئەبو تەمەن، نەسرەت فارسی، کامل چادرچی، عەبدولفەتاح ئیبراهیم، عەلی حەیدەر سلێمان پێك هاتبوون[٩٥].

شیاوی باسە دواتر ناکۆکی کەوتە نێوان عەلی حەیدەر سلێمانو هەندێ ئەندامانی کۆمەڵەوە، لە بەر ئەوەی عەلی حەیدەر سلێمان لەو کاتەی کە مەلیك فەیسەڵ لەساڵی ١٩٣٣ کۆچی دوایی کرد وتارێکی بڵاوکردوە کە بووە جێگای نارەزایی هەندێ لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە، چونکێ پێیان وابوو کە عەلی حەیدەر سلێمان مەدحو سەنای مەلیك فەیسەڵی کردووە[٩٦]. چالاکییەکانی(ئەهالی) تا ماوەیەکی زۆر لە سەر گۆڕەپانی سیاسیی عیراقدا هەر بەردەوام بوو.

- یانەی پێنووسی عیراقی(نادی القلم العراقي):

لە یەکێك لە ڕۆژەکانی بەهاری ساڵی ١٩٣٤ ژمارەیەك لە دەستەبژێرانی شاری بەغدا لە ماڵی دوکتۆر محەمەد فازڵ کۆبوونەوە بە مەبەستی کردنەوەی یانەیەك وەکو لقێك لەو دەزگا ئەدەبیو ڕۆشنبیرییەی کە بەشێکی زۆری جیهانی گرتبۆوە. لەو کۆبونەوەیەشدا هەر یەك لە جەمیل سدقی زەهاوی، محەمەد ڕەزا شەبیبی،عەبدولکەریم ئەلئەزەری، مەجید خدوری، جەعفەر خەیات، عەلی حەیدەر سلێمان، تۆفیق وەهبیو بەهائەدین نوری ئامادەبوون.

---

(٩٥) فؤاد حسين الوكيل، المصدر السابق، ص ص ١٣٣-١٣٤.
(٩٦) فؤاد حسين الوكيل، نفس المصدر ، ص ١٣٧.

ئەنجام لە سەر ئەوە ڕێکەوتن کە یاداشتێك پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆ بکەن و داوای ڕەزامەندی کرنەوەی یانەیەك بە ناوی یانەی پێنووسی عیراقی بکەنەوە. لە بەرانبەر دا وەزارەت ڕەزامەندی نیشانداو، یانەش کۆنگرەی یەکەمی خۆی گرێدا[٩٧]. ئەو یانەیە یەکەمین یانە بوو لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست کە چالاکی باشی نواند[٩٨].

---

(٩٧) د. معروف خزندار، المثقفون الكورد و نادي القلم العراقي، مجلة زاگرۆس، العدد (١٤)، اربيل، ٢٧ كانون الثاني ١٩٩٩، ص ص ٢٦-٢٧.

(٩٨) بۆ زانیاریی زیاتر دەربارەی چالاکیی ئەم یانەیە بڕوانە: د. معروف خزندار، نفس المصدر، ص ٢٧.

ئه‌نجام

له‌ ئه‌نجامی لێكۆڵینه‌وه‌كه‌دا گه‌یشتووینه‌ته‌ ئه‌م خاڵانه‌ی خواره‌وه‌:

* سه‌رهه‌ڵدانی جه‌نگی یه‌كه‌می جیهان(١٩١٤-١٩١٨) به‌ گشتیو هاتنی سوپای ڕووسه‌كان به‌ تایبه‌تی زه‌ره‌رو زیانو كاولكارییه‌كی زۆری به‌ سه‌ر ڕه‌واندز دا هێناوه‌ كه‌ بۆته‌ هۆی له‌ ناوچوونی ژماره‌یه‌كی زۆری دانیشتوانی ئه‌و شاره‌، ئه‌وه‌ سه‌ره‌ڕای سووتاندنی خانووه‌كانیانو سڕینه‌وه‌ی ئاسه‌واری شاره‌كه‌ كه‌ له‌ شوێنی كاولۆكانی ئێستاكه‌ بووه‌.

* دوای كۆتایی هاتنی جه‌نگی یه‌كه‌می جیهانو هاتنی ئینگلیزه‌كان بۆ ناوچه‌كه‌ تاڕاده‌یه‌ك باری ڕه‌واندز بوژاوه‌ته‌وه‌و ئاوه‌دانی به‌ خۆیه‌وه‌ بینیوه‌، له‌ ڕێگای پێشكه‌ش كردنی یارمه‌تیو هاوكاری له‌ لایه‌ن بریتانییه‌كانه‌وه‌.

* له‌ سه‌رده‌می دوای جه‌نگه‌وه‌ ڕه‌واندز وه‌كو پێگه‌یه‌كی سیاسیی كۆنینه‌ جارێكیتریش ده‌بووژێته‌وه‌و ده‌بێته‌وه‌ بنكه‌یه‌كی سیاسیی وه‌كو سه‌رده‌می میرنشینی سۆران.

* سه‌رهه‌ڵدانی ڕاپه‌ڕین له‌ ناوچه‌كه‌و ده‌ركردنی ئینگلیزه‌كان زیانی به‌ ڕه‌واندز گه‌یاندوه‌، ئه‌گه‌ر بزانیین سورچییه‌كان له‌گه‌ڵ هاتنیان بۆ شاره‌كه‌ تاڵانو بڕینێكی زۆریان كردوه‌، به‌مه‌ش به‌ دیار ده‌كه‌وێت كه‌ ڕاپه‌ڕینه‌كه‌ هیچ ئامانجێكی نه‌بووه‌. ئه‌وه‌ له‌ لایه‌ك، له‌ لایه‌كی دیكه‌وه‌ش هه‌ر له‌ ئه‌نجامی ڕاپه‌ڕینه‌كه‌ بوو فڕۆكه‌كانی بریتانیا له‌

دژی ڕاپەڕیوان چەند جارێك ڕەواندزیان بۆردوومان کردوە و زەرەریان لە خەڵکی شارەکەداوە.

* هاتنەوەی تورکەکان بۆ ڕەواندز بە ڕەزامەندی و بانگێشتی خەڵکی ناوچەکە نیشانەی بێزاری خەڵکی ناوچەکە بوو لە سیاسەتی کاربەدەستانی ئینگلیز لە لایەك و بێ ئومێد بوونیان لە بەڵێنەکانیان لە لایەکی دیکەدا.

* پێگەی ڕەواندز گرنگییەکی زۆری لە پەڕاوێزی کۆبوونەوەکانی کۆنگرەی لۆزان دا بە خۆیەوە بینیوە، ئەگەر بزانیین بریتانییەکان و تورکەکان بە مافی ڕەوای خۆیان زانیوە دەسەڵاتیان بە سەر ناوچەکەدا هەبێت و لایەنی بەرانبەری بە ناحەق زانیوە.

* سەردەمی قائیمقامیەتی سەید تەهای نەهری(۱۹۲۳-۱۹۲۹) قۆناغێکی پرشنگدارە لە مێژووی سیاسیی ڕەواندز، لە بەر ئەوەی زۆربەی زۆری ڕاپەڕیوان و شۆڕشگێڕان کاتێك سەرکەوتنیان بە دەست نەدەهێنا لە کارەکانیان، دەهاتنە ڕەواندز و لای ئەو پەنا دەدران. ئەوە سەرەڕای ئەوەی لەوێوە یارمەتیشیان بۆ ڕەوانە دەکرا.

* لەو ماوەیەدا ژمارەیەك کەڵە پیاو و کەسایەتی نیشتمانپەروەر لە ناوچەکە سەریان هەڵداوەو خزمەتێکی زۆری لایەنی کوردایەتییان کردووە، وەکو:(ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، ئەمین ڕەواندزی، مەعروف چیاووك...هتد).

* دوژمنداریی نێوان بنەماڵەی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی و بنەماڵەی باویل ئاغا کە دوو بنەماڵەی بە ناوبانگی شارەکە بوونو ئینگلیزەکان لە دواوەی کارەکە بوون، کاریگەری زۆری کردە سەر ڕەوشی شارەکە کاتێك ئیسماعیل بەگ کوژرا و نووری باویل ئاغاش

کەوتە بەندیخانەوە، چونکە ئەگەر ئەو دووانە دوژمندار نەبونایەو هەوڵەکەنیان یەکخستایە رەنگە ئێستاکە مێژووی شاری ڕەواندز شێوەیەکی دیکە بوایە.

* ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقیدا جارێکیتر دەکەوێتەوە کزی، ئەویش لە لایەك بە هۆی لاوازی بزاڤی چەکداری لە ماوەیەداو ، لە لایەکی دیکەشدا لە دەرئەنجامی ئاژاوەو ململانێی ناوەخۆ و پاڵەپەستۆی دەسەڵاتدارانی ناوەندی بۆ سەر ئەو کەسانەی کە گومانی ئەوەیان لیّ دەکرا ڕۆڵی کارا لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان دا دەگێڕن.

پاشکۆکان

پاشکۆی ژمارە(١)

دەقی مەزبەتەی پێشکەش کراو بۆ حکومەتی عێراق لە لایەن شەمسەدەین بەگی سیلاحشۆرەوە

(ئەو دووکمێنتە لە ئەرشیفی نامەکانی فەخری شەمسەدین بەگی سلاحشۆرە)

نامەیەکی سولویمان بەگی سیلاحشۆرە رواندزی بۆ دەوڵەتی تازە دروستکراوی عیراق واتە پاش جەنگی یەکەمی جیهانی کە تێیدا داوای بوونی لیوای(پارێزگای) ڕواندز دەکات. نامەکە بە دەستخەتی خۆیەتیو بە کوردی نووسراوە لەسەر رینووسی ئەو سەردەمو لە لای باوکم پارێزابوو(مەبەست باوکی فەخرییە- توێژەر) دەقی نامەکەش بەو جۆرەیە:

مەزبەتە بۆ بوونی لیوا

لە زەمانی عوسمانیەکان لە تاریخی ١٢٦٠(دەکاتە ١٨٤٤ی زایینی – توێژەر) کە عیراق یەك ویلایەت بوو قەزای رواندزیش هەر وەکو بەسرە موسل کەرکوك مەرکەزی لیوا بوو. لە پاشان لە تەشکیلاتی ئەخیر ئەخیر واقیعەن کرا بەیەکەمین قەزا فەقەت(تەنها- فەخری) لەبەر ئەهەمیەتی مەوقیعیەی حەتا ئیحتلال واقع بوو بەسیفەتی(شێوەی) لیوایەتی لە جیهەتی عەسکەریەی هەر باقی بوو ئەو خسووسەش حەقیقەتەو بە ئەوراق موسەبەتە سابیتە لە نوقتەئی سیاسیو ئیقتیسادی ئەهەمیەتو نەزاکەتی قەزای رواندز لە نەزەری عموومی دەولەتەکان بە شەهادەتی جوغرافیا سابیتە. مەوقیعی وەها موهیمو نازك لە دەرەجەی قەزا مانەوەی لە نوقاتی موتەعەدیدە بۆ حکومەتی موزەخەمان دەبیتە سەبەبی زەرەو زیان چونکی ئەگەرچی حکومەتی سابیقە بە قەدەری سەد سالیك لیرانە ئوتوری حوکمی کردووە. فەقەت ئەم حوکمەی بە تەتبیقاتی قانونیەو بە ئیجراکردنی نفووزیکی حاکمانە نەبووە، حەقیقەتەن بەدەست وەسەر داهینانی موتەغەلیبەکانو ئیجرای مەزالمی بیژمار لەسەر رەعیەتو ژێر دەستان بوو، هەر لەبەر ئەو بێئیداریەیان بوو کە هەر لەم حەوالیە بارزان سورچیو برادۆست پشتدەر لە حالیکی بیّ ئیتاعەتی دووری حکومەتی موزەخەمان کرا کە حکومەت بۆ دامەزراندنی ئەو سەرکیشانە

موحتاجی قبولکردنی مەساریفاتیکی زۆر بووە. تەمەنا دەکەین کە حکومەتی خۆشەویستمان لەم نیزیکانە بە کەمالی عەدالەتو سەتوەتێکی تاهیرانە ئەو حەوالییەی بە تەمامی دەفەرمووێ. فەقەت بۆ تەقەرروری ئەمنیتو ئاسایش مەوقیعیکی وەها موهیم ئیسترحام دەکەین نەزەر وە ئەم مەزبەتەمان بفەموون ئەهەمییەتو نەزالەتی رواندز لە نوقتەی سیاسیو جوغرافی سابیت موحەقەقە مادامێکی ئەم خسووسە حەقیقەتێکی لەحزە(محقه، کفه، لحزه) تەقریری ئەمنیەتو ئاسایش لە ئەم مەوقیعە موهیمە موتەوەقیفە کە حکومەت ئەهەمییەتیکی تەمامی پی ببەخشی، یەعنی حدوودی ئەسلییەی قەزا لە جیهەتی شیمال لە ناحیەی مزووری موحافیزەو لە جهەتی غەربی شیمال زابی کبیر بە حدوود تەعین یەعنی لە قەزای زیبار، بارزانو گوندەکانی علاوەی سەر قەزا بفەرموونو قەزاییکی تازە لە ناو ناحییەی شیروانی ژووری لە گوندی(بنێ) تەشکیل و لە ناحییەی مزووری(بەرۆژ)و لە جهەتی زێبار(بارزان)و لە جیهەتی برادۆست کانییەرەشو لە جیهەتی شیروان ژیری مێرگەسۆر بکرین بە مەرکەزی ناحییە، وە ناحییەی شەقلاوە بکری بە مەرکەزی قەزا. عەشیرەتی میر یوسفو مەحالی(محالی) پشتگلی(پشتگەلی) لەگەڵ شاورو ناودەشت عەلاوەی شەقلاوە بکرێن. لەم مەربوتانە دووناحییەی بۆ دیار بکرێ، وە رۆست بکرێ بە مەرکەزی قەزا، سیدەکان بکرێ بەناحییە، وە وەلاش بکری بە ناحییە، محالی ناودەشت رەبتی ناحییەی وەلاش بکرێ، رواندز بکرێ بە لیوا، ئەم سێ ٣ قەزایانە تابع بە لیوای رواندز بن هیچ(شوبهەی تیدانیە کە نوقتەیەکی سایسیو ئیداریو ئیقتیسادی موحسیناتێکی زۆر بە ئەهەمییەت بۆ حکومەت وە میلەت دەبەخشێ چونکە نفوزی تغلبکان(تەغەلوبەکان) نامێنیو واریدات تەزایود دەکا، میلەت لەگەڵ حکومەتی لە نوقتەی موتەقابیلەی حقوق موحیبەتبیان زیاد دەبی، تیجارەت فەلاحەت یەك بەیەك زیادەکا موقابیل بە تورك ئیران ئەجنەبییەکان دەبیتە قەلاییکی ئاسنو پولا ئیمەش راحەت دەبین، حکومەتیش لە مەساریفاتی فەزلەو بگرەو بکیش کە چینەکان ئاسودە دەمینی. بۆ قبول ئەم تەلەبەمان ئەم مەزبەتەمان تەزنیمو تەقدیم کرد.

تەواو

پاشکۆی ژمارە (٢)

نەخشەی کارگێڕیی ڕەواندز

بۆ دروست کردنی ئەم نەخشەیە بە دەست کارییەوە سوود لە:

د. احمد نجم الدين، احوال السكان في العراق، معهد البحوث و الدراسات العربية، مطبعة البجلاوي، ١٩٧٠. وەرگیراوە.

پاشکۆی ژماره (٣)

دەقی نامەی پشکێنەری کارگێڕی بۆ سەید تەها نەهری

الى حضرت سيد طه افندي

بموجب تبليغات الواردة من وزارة الداخلية في بغداد
قد تعين حضرتكم لوظيفة قائمقام قضاء الرواندز
التابعة للواء اربيل .
سيكون تعين [illegible] العدلية والمالية والادارة والشرطة
بموجب بيان الحكومة [illegible] ولكم الصلاحية
ان تصرفوا بموجب توزيعات الحكومة الى [illegible] الالف
روبية كل شهر ولاجل تاسيس التشكيلات حكومة العامة
قد تقرر باعطاء ثلاثين الف روبية .
وماده صلاحيتكم العدلية بعد تحت المخابرة ولو [illegible] ان
عن قريب نبلغكم بذلك وتعليمات السائرة العائدة الى وظيفتكم

٩/٥/٢٢

مفتش اداري
[signature]
9/5/23.

پاشكۆی ژماره (٤)

دەقی بەیاننامەکەی تەموزی ١٩٣٠ی کۆمەڵی پشتیوان

K.P.K
1.7.1930

ك.پ.ك
١٩٣٠/٧/١

بیاناتیك بۆ دوست و دوژمنان

مسئلەیکی جند غریبە هر حرکتیکی ملی و وطن لە کوملیکی کورد ویا لە فردیکی کورد دابیینری بە تحریکی غـیرە نـاوبراوە... (وشـەیەك لێـرە روشـاوە) برامبر بەم تلقیاتە اسفی خۆی بیان ئەکات. همو فردیك و جماعتیك لازمـە بـاش بزانیت کورد مافی خۆی وەرئەگریت ئالتی هیچ کسیك و یاکتلەیك نیە. حقـوقی ملی ووطنـی خۆی وەکو اقـوامی سـائر و همـو ...(وشـەیەك لێـرە روشـاوە) و زمانیك لـە داواکـردن دواناکـەویت و بـۆ سـاندنی حقـی مشـروعەی بـە همـو موجودتیك تی ئەکوشی. محرکی کورد (لورانس) و امثـالی لـورانس نیـە. کـورد: درسی عبرتی لە حالی حضرەتی خـوی وەرگرتـووە بـو ئەمـەی خـوی لـەم اسـار نەجات بدات بەهمو قوەتیکی خوی هەول ئەدات کورد لەم عصری بسـتەمە حـق خوارو و خوی بـە اسـیریك أزانیـت. لـەبر ئـەوە ئـەو دەسـتەی کـە بوجگرکـاهی دریژکراوە وا ئەکریت بویری ئەو دەستتانە هەول ئەدات. برامبر بە دوستان دوستە برامبر بەدوژمنان خونخوارە. حرکاتی ملی ووطن کورد نتیجەی سعی و تی‌کوشـین چند ضابطیکی وطنـبروەر نیە. همو فردیکی کورد لە مافی مشترکە و عند للزوم جان فیدای گەلك زورە. کورد خوی بە قـومیکی قهرەمـان ئـەزانیت أریـە وەکـو اقوامی تری اری زل و اسارەتی کس قبول ناکات. وچە ملیتیـك بـەقوت اساسـی کورد تیك نادات. تورك بەم همو قوەتەی خوی لە شمال تـی ئەکوشـیت اساسـاتی کوردی پی تیك نەدرا کەوابو . عراق بە زورە ملی ناتوانیت اساساتی کوردستانی جنوبی محو بکاتەوە کە همو کوشەیکی پر لـە پیـاوی تـی گەیشـتو وەطنبـەرورە.

وزرانی حاضره ئەم حقائقەی نسبیا درك كرد وهمو زیاتر تی گەیشتن ارزو ئەكریت . چونكی بە تصدیقی حقی مشروعەی كورد برایتی لەگل كورد ممكنه.

ای رجالی بریتانیای گەوره:هتاكەی گیو لە اە و انینی ملتی كورد ناگرین و درحق بە ملتی مظلومەی كورد لاقید امینەوە و حقی مشروعەی ئەم ملتە نجیبە بە غیرە انبخشن و افرادی ئەم كلتە لە حقوقی‌ملی خویان محزوم ئەكەن و لە هێلانەی خویاندا بە كوشتنیان ئەدن. ملتی كورد لەگل ئەم همو بە لطف و مرحمتی ایوە دیسان وفاكارە. و درگای امید لە ایوە نابریت. ئەو حقوقەی كە عبصة الامم بەم ملتەی بخشیوە بوچی بە صورتیكی مشروع لە تطبیق كردن اهمال ئەكن. ئەگر روحی مدنیتان وایە ئەمە قیدی ناكات!...

ای رجالی محرمەی عراق: كورد قومیكە خوی لە عصری بسیتەمە بە قومیكی زوند وانیست و بۆ ژینیكی بە شرف بەهزارن وطنپەروری فدای ئەم غایە مقدسە كردوە و لە كردندا دوام ئەكات ئەم روحی میلی ووطن لە افرادی نجیبەی عرب ابینن همو فردیكی كورد. برامبر بە وطن خوی بە عینی روح صحە. چی سائیقەكە ایوەی وەكو تورك ددانتان لە روحی كورد تیژ كردوە. لە جیاتی بو خوتان بو یكتی عرب تی بكوشن و تفاق و دنانبای لە شبە جزیرەی خوتان هل بگرن بە مقدراتی ملیتك یاری ئەكەن محو كردنەوە اساساتی ملتیك بە غایە ازانین لە مە جداً خطا ئەكەن. ئەو اقوامەی بە عصرها ایوەیان تمثل پی نكرا ایوە چۆن ملتیك لە عصرە دە تمثل پی ئەكەن. و ئەم فكرەی خوتان لازمە بە خطابیكی گەورە تلقی بكن ئەگر حز بە برایتی كورد ئەكن لازمە مانعی غایەی كورد نەبن. كورد غایكی ملی و مقدسی بو خوی تعقیب ئەكات. بەقسەی جند كاسە لیسیك برایك لە خوتان متاثر مكن نتیجە بە اوامری سری خوتان بدەن ئەم معروضاتە بەر هبرلیكی حقیقی بزانن.

ای كورد: گیو لە بیناتی كوملی‌خوت بگرە.

كورد

دەقی ئەو بەیاننامەیەی کە کۆمەڵی پشتیوان لە تەمووزی ١٩٣٠ بڵاوی کردەوە

پێرست

پێشەکی ٣

دەروازە: ڕەواندز لەکۆتاییی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەردەی بیستەم ٩

تەوەری یەکەم: ڕەگوڕیشەی ناوی ڕەواندزو شوێنی جیۆگرافیی ... ١١

تەوەری دووەم: ڕەوشی کۆمەڵایەتیو ئابووریی ڕەواندز ١٨

تەوەری سێیەم: ڕەوشی کارگێڕیو سیاسیی ڕەواندز ٢٤

بەشی یەکەم: ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز ٣٥

تەوەری یەکەم: داگیرکردنی ڕەواندز لەلایەن ئینگلیزکانو سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لەدژیان ٣٧

تەوەری دووەم: هاتنەوەی تورك بو ڕەواندزو ڕۆڵی ئۆزدەمیر پاشا لەناوچەکەدا ٥٧

بەشی دووەم: ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لەسالآنی ئینتیدابی بریتانیو قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقدا (١٩٢٣-١٩٣٩) ٨١

تەوەری یەکەم: دامەزراندنەوەی دەسەلآتی ناوەندی لەڕەواندز (١٩٢٣-١٩٣٢) ٨٣

تەوەری دووەم: ڕەواندز لەقۆناغی یەکەمی سەربەخۆییی عیراقدا (١٩٣٢-١٩٣٩) ١٠٢
تـەوەری سـێیەم: ڕۆڵو چـالاکیی ڕەواندزییـەکان لەئەنجومـەنی نوێنەرانی عیراقدا ١١٧
بەشـی سـێیەم: ڕۆڵو چـالاکیی ڕەواندزییـەکان لەکۆمەڵـەو ڕێکخراوە کوردیو عیراقییەکاندا (١٩١٨-١٩٣٩) ١٣١
تـەوەری یەکـەم: ڕۆڵو چـالاکیی ڕەواندزییـەکان لەکۆمەڵـەو ڕێکخراوەکانی سەردەمی داگیرکاریی بریتانی (١٩١٨-١٩٣٢) ١٣٣
تـەوەری دووەم: ڕۆڵو چـالاکیی ڕەواندزییـەکان لەکۆمەڵـەو ڕێکخراوەکـانی قۆنـاغی یەکـەمی سـەربەخۆییی عیراقـدا (١٩٣٢-١٩٣٩) ١٥٥
ئەنجام ١٧٠
پاشکۆکان.. ١٧٣

تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

* ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر

* سالی ١٩٧٧ لە هەولێر لـــە دایـك بووە.

* سالی ٢٠٠٠ بـــەشی مێژووی كـــوردی لـــە كۆلێـــژی ئـــاداب زانـــكۆی سەلاحـــەدین/ هەولێر تەواو كردووە.

* سالی ٢٠٠٥ بڕوانامەی ماستەری لە مێژووی نوێ و هاوچەرخ لـــە بەشـــی مێژووی كۆلێژی ئـــەدەبیـــاتی زانـــكـۆی سەلاحەدیـــن/ هـــەولێر وەرگرتووە.

* ئێستـــا مـــامۆستـــایـــە لـــە زانـــكۆی سەلاحەدین/ هەولێر.

* ئـــەندامی ســـەنتـــەری لێكۆڵینـــەوەی ستراتیجی ی كوردستانە.

نرخی(٣٠٠٠)دینار